2250
3-6-69

ॐ श्रीगुरुपादुकाज यति ॥ विश्वाभिन्नेमहाचैतन्यस्वरूपशिवतत्त्वे पूर्णाहंविमर्शात्मभवभासनं परमेश्वरकर्तृकं प्रतिपाद्य विश्वच्छायाच्छुरितस्वात्मनि सदाशिवादितत्त्वे पूर्णाहंविमर्शात्मसंधानावभासनं द्वितीयचरणेनाह द्विशाखामाशाखां इति च पुनः तदत्र अहंप्रत्यवमर्शनाथप्रकाशनानन्तरं निजकलां स्वरूपशक्तिं विश्वक्रियात्मकां कला द्विशाखामाशाखां सदाशिवादिदशायां अहमिदमित्यनुसंधानरूपशाखाद्वयविशिष्टामिदन्तीतार्थः स्वरूपात् किंप्रयोजनायेत्याह विभंक्तुमिति विभागेनभासयितुं विश्वभवामि वक्ष्यमाणजायेयेति विश्वयथासादित्यर्थः ॥ एवमा

श्रीः पराद्वयमंप्रथमसंदर्शसंविन्मात्रपरमशिवदशायां विक

ईश्वर॰ प्र॰ वि॰

ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ निराभासात्पूर्णादहमिति पुरा भासयति यद्द्विशाखामाशाखां तदनु च विभंक्तुं निजकलाम् स्वरू
पादुन्मेषप्रसरणनिमेषस्थितिजुषस्तदद्वैतं वन्दे परमशिवशक्त्यात्म निखिलम् ॥ श्रीत्र्यम्बकसद्देशमध्यमुक्तामणि
स्थितेः श्रीसोमानन्दनाथस्य विज्ञानप्रतिबिम्बकम् ॥ गुरूत्तरानन्यसादिशुभशोपायमभ्यधात् ईश्वरप्रत्यभिज्ञा
ख्यं यः शास्त्रं यत्नात्निर्मलम् ॥ तत्रापीह्यः करोम्यतो तेन सूत्रविवृतिं स्फुटम् ॥ बुद्ध्याभिनवगुप्तोहं श्रीमल्लक्ष्मणगुप्ततः ॥
हृत्यानात्पर्यटीकायानद्विचारः सूत्रेषु तेषु ग्रन्थकारेण दृष्टम् ॥ तस्मात्सूत्रार्थमन्दबुद्धीन्प्रतीत्यं समस्यव्याख्यासंप्रय
भिन्ताविविक्तो सर्वत्रोल्पमतेर्यद्यपि स्फुमद्धाधियि नवान्यत्रापि तत्स्वात्मन्येषा स्यादुपकारिणी ॥ ग्रन्थकारो
ऽपरोदात्मदृष्टशक्तिकां परमेश्वरतन्मयतां परत्र संचिक्रमयिषुः स्वतादात्म्यसमर्पणपूर्वमविच्छिन्नतत्सम्यन्निमन्यमा
नः परमेश्वरोत्कर्षप्रह्वतापरामर्शप्रोषितया परमेश्वरतादात्म्ययोग्यतापादनबुद्ध्या प्रयोजनमासूत्रयति ॥
कथंचिदासाद्य महेश्वरस्य दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् । समस्तसंपत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि ॥ ॥
इह परमेश्वरं प्रतिययं कायवाङ्मनसो तदेकविषयतानियोजनारूपप्रह्वतासा नमस्कारस्यार्थः स चायं तथा कर्तुमुचि
तो प्रामाणिकस्य भवति यदि सर्वतो नमस्करणीयस्योत्कर्षं पश्येत् अन्यथा ह्युत्कृष्टमपरामृश्यतो परमार्थरूपोपि न
मस्कारोचितस्य सांसारिकपशुजनमध्यपातित्वमेव यथोक्तं न विदन्ति परं देवं विद्यारागेण रञ्जिताः इति तावतीह
मायीयं विद्यारागकलासञ्चार्यमाणस्य पशुत्वमेव स्वकायेदयातु कातिपयाधानीयं तया समुत्कर्षापि स्यात् तद
तो कस्य नाम कारणैरस्ते च्चिभिः पश्यतस्तथाविभूतिमहत्ताम् विभ्रमादवरतोपि जायते तेभ्यो दस्य वरदस्तुतिस्पृहेति
श्रीमदीश्वरपतिना एतच्चागमकाण्डे निरूपयिष्यामः तस्मान्नास्ति लोकोत्कर्षपरामर्शनमपि तत्र स्वीकार्यम्
यच्चयायातदहे ईश्वरशक्तिपातस्पर्शस्य मेव यमियनी परमार्थशिवभूमिरभ्योति हृदयगोचरं न तु स्वात्मीयः
प्रकृष्टवारः कोपि निविशति सर्वस्य तस्य मायामयत्वेनान्त्यतमस्य पाल्यस्याः मायीयं पदं प्रकाशं स्वप्रति
हान्तं प्रत्युपायतानुपपत्तेः तथापि तदेवं व्याख्याविधिं रूपं व्याप्याव्याक्रमेण स्वात्मपरावभासं विषयभा

निर्विकल्पत्वर्तिनमपूर्वं मित्यर्थ निराभासात्पूर्णादिति नुत्पपाठ एवामि सदा सृष्टिविनोदाय सदास्थितिसुखासिने इत्यादिन्यायात् केचिदाहुः तन्त्र मनोहरं निराभासत्ववर्तिनस्य संवित्पूर्णस्यायामिति स्यात्
पूर्वतन तस्यपास्य स्वरूपादि केतन्त्वेनि त्योद्योगवर्तिनस्य परतरपरमपूर्णत्वावस्थापामनोचित्यात् इति ॥ श्रीनैयम्बकेति मि--- त्रियम्बकः श्रीत्र्यम्बकेति प्रयोगः तन्नादौ वेयउ वउ इति भगवत्पातितिवचनात् तन्त्र
दिनुर्वैरायमित्यादिवत् त्रियम्बकः अम्बिकादिर्योनाम ।) प्रकर्षेण स्वात्मतिरस्कारेण इत्यपति प्रह्वयति नाहम्यं परामृष्टाति तद्गुणानुप्रवेशस्पर्शावानिवेति प्रह्वः तस्य भावः प्रह्वता ॥

ईश्वरप्रत्यभिज्ञाया विश्वमाजसदैश्वर्यस्य शिवरूपेण भानं परमेश्वरस्य विश्वावभासकारिणा शक्ति कृपया निरुक्तं विरामर्शस्य समयेद्वितीयनितत्त्वमाश्रयति भासयति इत्यादिना इत्यर्थः

अस्तीत्यादि एवासस्यानन्तमोहोराणि दशार्थमाधि त्रितत्त्वसर्वादि

तिरोधानबिम्बे विधिर्मातारप्रतिकं शिवरूपविमर्शनगुणाभिधानायित्यस्याद्यावरणाद्यर्थतः ।

पारात्म्यस्य पूर्णत्वमाह ॥

सहस्व परमेश्वरस्येत्यादि परमेश्वरसमावेशाभिमुख्याद्यापि

नेति नमस्कारात् परमेश्वरस्य प्रतिपत्तिः प्रयोजनस्वरूपम्

नपूर्वादिनो नमो ॥ शिवरूपायमिति तदेवोपि ॥

निराभासत्वापूर्णत्वेन तस्यात्मनो विश्वरूपस्य विश्वरूपत्वरूपेणेति ॥

नतु सत्त्वकारः ऋमिकावस्थितः महेश्वरं प्रति प्रह्वस्वात्मानं परामृशति कथंचिदित्यादिना, समस्तसंपद्योगेन पूर्णतालक्षणे राज्यभोगस्वर्गादिभुवनभोगप्राप्तावपि उन्नतोन्नताशंसनीय
संभवः कः पूर्णतारूपः परमेश्वर्यणीये यतः परमे तुर्यतीये यतः परमशेनीयोत्तरं नास्ति तस्मिन्परमेश्वरभावे समासादिते किमाशंसनीयं पदं स्यादिति तात्पर्यम् इति विशेषविमर्शित्याम् ॥
सः स्वज्ञानक्रियास्वतन्त्रः परमेश्वर एव एकोमुख्यः विषयो गोचरः तद्भावस्य कायादीनां निरन्तरं संयोजनमेव लक्षणं स्वरूपं यस्याः प्रह्वतायाः कायोपलक्षितेन परिश्रमपन्ति परमेश्वरस्य वप्रा प्रोति
कः पन्था येन तत्प्राप्य इतिन्यायात् एव वाणी यत्किंचिद्धादिनी स्तुतिः तेन वक्ष्यत इति कायवाङ्मनांसि यस्य विषयनिन्याय्यात् ॥ विद्यारागेण रञ्जिता इति विद्याकला ज्ञानादि वाचकं एणानां तस्मिन्नेव योगतः
प्रासक्तिः तेन रञ्जिताः देहलादीनां परात्मभावेनैव रञ्जितत्वं ते हि परं तु रागे मुक्तिमिच्छन्ति पठन्ति यद्बुध्योपाने तन् प्रासादमाहृते न तुवेन वानन्दी नरेत् तद् उक्तात्रिलेवहि भगवान् प्रासादवानयन इति
तथा च वेदान्ता तु येकेचिद्विद्यारागेण रञ्जिताः नविदन्ति परं देवं सर्वज्ञं सर्वशक्तिकमिति स्वच्छन्दे लः श्लोकः । विद्या किंचिज्ज्ञत्वोन्मीलनरूपा या तु कुण्डलिपात्रसंकान्ते पदार्थवर्गं नीलसुखादिकं
विवेचयति इदमेवकिंचिदित्यत्रार्थं, अभिष्वङ्गरूपः रागः किंचित्कर्तृत्वोपोद्बलनमयं कार्याभावेकं कलातत्त्वं यद्यपि कालविद्याकलारागनियतिभिर्वेष्टितः मायया, पञ्चकञ्चुकैः पशुः
प्रमात्रनन्तरं तथापि विकल्पगणानुसारेण विद्यारागकलासंचार्यमाणस्येत्युक्तं त्रिकागमेऽपि चतुर्विधपूर्वतत्त्वानि निरूपितानि नियतिकालौ तत्पश्चात्कल्प्यते ॥ अतएव इत्यत्र नारकी विभक्तिकृतस्त

व जिगमयिषया नि:शेषोत्कर्षविशेषाभिधायिजयत्यादि प्रावाहानुवेधेन परामर्शनीयमिति न
मस्कारे जयत्यर्थ आहोस्व: जयपदोदीरणे पितादृशा समुत्कर्षाति प्रायमूलानि स्वात्मान
मप्रह्वीकुर्वाणस्य तत्स्वरूपस्य परमतात्म्योपकारित्वमिति समुत्कर्षविशेषादिप्र एव नमस्का
रो वस्तुत्वमभ्यंतरीकार्यः इत्यनया युक्त्या जयनमस्कारैकत्वक्रमेन्यत्र स्यार्थादितन्त्रविषय
मंगीकर्तव्यावंदननमनस्मरणध्यानप्रभृतीनामपि नमस्कारजयत्यर्थमात्रपरमार्थत्वादि
यमेव व ततोत्र पुनर्ग्रन्थकृतानाहक प्रक्रमस्याप्रतीता यत्र द्वयमपीदं स्वप्राद्वपरामृश्यमेव यत
प्रपदार्थव्याख्यानावसरे एव प्रकटीभविष्यति स्वप्राद्वपरामर्शस्य सर्वजनहितत्वाद्युक्तियुक्तः
सदितिसर्वस्यफटिति हृदयंगमः अर्थादि तत्स्वकतिवेदेवप्रति स्वप्रतिभोदितवाक्या

प्रथमत्वेन ख्यातिराभासनं प्रत्यक्षारणं उपसार्गी येन पश्चाभावितया त्या निरूपयोक्तावितं नयोः क्रमेण देशकालसहोपार्धिकेन । प्रकाशविमर्शे विनुनादी ज्ञानक्रियेति ज्ञेयो इति केचित् ॥ निर्विकल्पकज्ञानं स्वसाक्षात् केचित् प्रत्या सविकल्पज्ञानमुपाख्या इत्या दुः केचित् ॥

नितिं प्रवतः ईश्वरत्वापि च धर्मापि मायीयत्वादपि च तुभुंतत्रिनेवादौ स्तुत्यधिक रणे विभ्रमा द्विविधश्लभ्रमा दुः नोः प्रथमेतिप्रकारः सर्वोत्त ना नमस्करणीय इति प्रति कोरणेन कोपरबिम्बाज्ञानाभ्यासिहृदा कस्य जायते तत सविदित्वर्थः सदेत्करणे स्वमेभि: मित्रैः विभिन्नप्यतु स्थितिभिः तदेवैष्यमासिननाभि परमपूर्वतः इति हृदनुगर्भविशेष णम् ॥

स्वात्मनि परस्मिंश्चायः अवभासस्य विषयभावः अवभास्यत्वं तस्य जिगमिषया प्रापयितुमिच्छा तया ॥ इहहृदयनिष्ठं यद्रूपं तदन्यतरमुखेन प्रतिपाद्यमानमुभयविश्रान्तोऽपूर्वस्
सापयितव्यं यदेवाभासते घटं पश्यन्ती निर्दिष्ट घटं निर्भासमानं निर्भासयतीत्यर्थप्रतिपत्तिः उभयनिष्ठत्वं च प्रह्वत्वमत्रास्ति जयति जयसि जयेतिप्रयोगे परमेश्वरोन्मुखत्वेन अस्तेपि
स्वात्मनित्यभावनात्मकं प्रह्वत्वमालम्बनीयं अपरया उत्कर्षस्या,निर्वाहात् एवं नमो नमामि वंदे इत्यादि प्रयोगे स्वात्मन्यभावनपरामर्शेन मुखेन प्रह्वतेपि ईश्वरोत्कर्षदिक्ष्रान्ति
राश्रयणीया तदिदमुभयमेकमेव वस्तु घंघूमपि सदिह लोके प्रासमन्ताद्धदितं प्रादेन सम्मुखीकृतस्य समस्तलोकजनस्फुटपरामर्शयोग्यं कृतं अर्थादि प्रोहित सर्वस्यगोचरः ॥

ई॰प्र॰ कार्यकारणभावो द्विविधः पारमार्थिकः सृष्टश्च तत्र पारमार्थिक एतावान् कार्यकारणभावः यदुत कर्तृस्वभावस्य स्वतंत्रस्य भगवत एवंविधेन क्रियादिधरणलंबेन
प्र॰वि॰ तथा स्वरूपाभिन्नेन स्वरूपविश्रान्तेनैव च प्रथनम् कल्पित स्तु कार्यकारणभावः परमेशेच्छया नियतिशक्त्या निर्मितः अत एव सृष्टः तत्र सृष्टेन कार्यका
२ रणभावेन लोकव्यवहारो मायीय इतिदर्शयन्नाह तत्र तु कार्येत्यादिना ॥

वमर्शासंभवात् वार्त्तिकावमर्शशून्यस्य च प्रकाशस्याप्रकाशकल्पत्वात् एतच्चाग्रे
स्फुटीभविष्यति तदनेनाभिप्रायेण प्रसिद्धजयनमः प्रभृति शाब्दव्याख्यानाश्लिष्टो
मांसरणिमनुसरति स्म ग्रंथकारः इह यद्यत्किंचित्स्फुरति वस्तु माणो एव रूपस्य
त्मप्रथामात्रं तत्र तु पायोपेयभावप्रभृतिः कार्यकारणभावोपि यथाप्रकाशं परमार्थभूत एव प्र
काशस्यानपह्नवनीयत्वात् ॥ यथाह भट्टदिवाकर लौकिके वत्सो विवेकांजने प्रकाशाश्च
घभावानामित्यादि नश्यायोन्त्यविलीयत इत्यंतं तत्र तु कार्यकारणभावेपि काचित्परिपूर्ण
स्वातंत्र्यलक्षणमाहेश्वर्यनांतरीयकता क्रोडीकृता नांतशान्ति वक्ष्यचुंबितभावभावितप्रथां तरव्य
स लौकिकः कार्यकारणभावः
वथानं च कासिसत्वमायीयत्वेन व्यवस्थापयिष्यते जउ

अन्तरं नांतरं अविनाभावसंबन्धं नांतरीयकं तस्य भावो नांतरीयकता व्याप्तिस्तया क्रोडीकृतं

२

३

चेतनाद्यवान्तरभेदशातसम्भिन्नश्चासौ तत्कृतश्च सर्वो यं निष्पाद्य निष्पादकभावज्ञाप्यज्ञापकभावाभासोलो
स्वात्म॰ कव्यवहाररूपः एवं तु शुद्धप्रथात्मकानुत्तरशान्तिशालिनिरर्गलस्वात्मप्रकाश एव मायीयप्रथान्तरव्य
वधानवन्ध्यो निबन्धनं तत्र तस्यैव भगवतः कारणत्वं एव चानुग्रहलक्षणं कृत्यं पञ्चमः पारमेश्वरः कृत्य
विशेषः परपुरुषार्थप्रापकः तन्निबन्धनत्वात्परमार्थमोक्षस अन्यत्र त्वाद्यपवर्गः कृत्यश्चिन्मुक्तिर्न सर्वत्र
इति निःश्रेयसाभास इति वक्ष्यामः सचायं द्वितीयः कार्यकारणभावो लौकिकान्वयव्यतिरेकसिद्धप्रसिद्धका
र्यकारणभावविलक्षणत्वात् स्फुटेन रूपेण सञ्चेत्यमानः कादाचित्कवस्तुसद्भावावभासोन्नीयमानपर
दि॰ मार्थ्यातिदुर्घटकारिलक्षणेश्वर्यं जृम्भाभावितात्भुतभावः प्रथमकोटिसम्भावनाशून्यः कालिकाकारस्व स्व॰
प्रकाशावरणनिराकरणमनोरथशतैरप्याप इत्येवं प्रकारार्थमायोतकनिपातसहितेन निरूपितः काप्यचि
दिति केनचिच्च प्रकारेण परमेश्वराभिन्नगुरुचरणसमाराधनेन परमेश्वरचरितैर्नैवयत्नात्संबन्धोतीव गयो॰
दुर्घट इति आसाद्येति आसमन्तात्परिपूर्णरूपतया सादयित्वा स्वात्मोपभोग्यतां निर्गलां गमयित्वा इयता वि
दितवैघत्वेन परार्थशास्त्रकरणेधिकारो दर्शितः अन्यथा प्रतारकतामात्रमेव स्यात् योर्वकाल्येन सामनन्त
र्यमत्र विवक्षितम् अन्यथा त्वासादनतारतम्यप्राप्तो मायीयमूलकलापसंस्कारप्रक्षयेकथं परोपदेशः प्र
वक्याक्रियाः स सम्भवन्निति हि मायागर्भाधिकारिणो विष्णुविरिञ्चाद्याः उत्तीर्णा अपि महामायाधिकृताः शुद्धाध्व
मंत्रतदीशतन्महेशात्मानः शुद्धा अपि श्रीसदाशिवप्रभृतयः तेन यदीयैश्वर्ये विप्रुङ्गीश्वरीभूताः सभग
सृ॰

ईश्व॰
प्रति॰
२

वानेनवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातंत्र्यपरमार्थो महेश्वरः तस्य दास्यमित्यनेन तत्प्रत्यभिज्ञोपादनस्य महाफल
त्वमाह । त्वयति दीयते ऽस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः तस्य भाव इत्यनेन परमेश्वररूपस्वातंत्र्यपात्रता
ता जनस्येति यः कश्चिज्जायमानस्तस्येत्यनेनाधिकारिविषये नात्र कश्चिन्नियम इति दर्शयति यस्य यस्य हीदं
स्वरूपप्रथनं तस्य तस्य महाफलं प्रथनस्यैव परमार्थफलत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकसम्भवे ऽप्रतिबन्धनीय
त्वात् न हि प्रार्थितमप्रार्थितमिति न्यायात् । तदुक्तं नेहाभिक्रमनाशो ऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
त्रायते महतो भयादिति ॥ परमगुरुपादैरपि शिवदृष्टौ एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः ज्ञाते शिव
त्वे सर्वस्थे प्रतिपत्त्या दृढात्मना ॥ करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनयापि वा सकृज्ज्ञाते सुवर्णे किं भावनाकर क्वा:
णादिना ॥ सर्वदा पितृमात्रादिकल्पदास्येन सन्ततेति जनस्येत्यनवरतजननमरणपीडितस्येत्यनेन कृ परि:
पास्पदतयोपकरणीयत्वमाह । अपिशब्दः स्वात्मनस्तदभिन्नतामाविष्कुर्वन्पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसम्प
त्त्यतिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशं पराकरोति । परार्थश्च प्रयोजनं भवत्येव तल्लक्षणायोगात् न ह्ययं देवशापः
स्वार्थ एव प्रयोजनं न परार्थ इति तस्याप्येतल्लक्षणयोगित्वे सति प्रयोजनत्वात् संपाद्यत्वेनाभिसंहितं
यन्मुख्यतया तत एव क्रियासु प्रयोजकं तत्प्रयोजनं अत एव भेदवादेऽपि ईश्वरस्य सृष्ट्यादिकरणे परार्थ
एव प्रयोजनं इति दर्शयितुं न्यायनिर्माणवेधसा निरूपितं यमर्थमधिकृत्य पुरुषः प्रवर्तते तत्प्रयोज
नमिति इच्छन्निति इच्छाविषयीकृतस्य फलस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वं शतृप्रत्ययेन दर्शयति इच्छाप्राप्तिश्चान्तरोन्तर
स्वरू: मु नस्वभावतया क्रियो ऽप्राप्तिपर्यन्तीभवति तिदर्शयिष्यामः उपपादः समीपार्थः तेन जनस्य परमे

प्रतीहेतोः परस्मैपदप्रयोगः पराचार्थः यदि त्विष्यपूर्णिति विवृतिविमर्शीकाले विशेषविषयो निषेधः स्रेयूस्यनुज्ञानाति इतीच्छात्कृपायाः प्राकांक्षायाः गत्यन्तरविरहात्परपरविषयो भवतीन्या
दिना विवृतिविमर्शिन्यां विलासितः ॥ सूत्रस्य स्वाभिधेये वर्तनं वृत्तिः तत्प्रतिपादकत्वात् सूत्रार्थोपदेशको ग्रन्थोऽपि वृत्तिः प्रागल्भ्यस्य सङ्घनस्याच्छादितस्येव ग्रन्थस्य तात्पर्यनत पांडुराश्रित्रायाः
वरणपसारणपराताकरणात्त्व विषादाद्वृत्तिः तत्प्रतिपादकत्वाद्ग्रन्थोऽपि तत्पद ॥ वृत्यते, येन तत्त्वम् सूत्रस्य स्वाभिधेये वर्तनं वृत्तिः हृदयभूमिसंचरणचातुर्ययोग्यापेक्षी यया सहृदये
स्वगम्यते सा टीका ॥ उक्तादिलिखु हेतुमल्लिखु इति हौलिचो संज्ञितत्वे निर्देशे वृत्तिः टीकामात्रव्यापारा विवृतिः ॥

याणामथवा विधीनां पर्यन्तेन तस्यन्नायेनैव देव फलेप्सवो ये पुनरत्र तेषां मूर्खास्यिति स्यादन वक्ष्ययेवाति
एतद्दर्शयति तदत्र निदर्शनपदमिति पादद्वयेन जनस्येति अनेनाधिकारी दर्शितः यन्निगमयिष्यति अति
पामाविशान्निति कथंचिदित्यनेन गुरुपर्वक्रमः वक्ष्यति महागुरुभिरुच्यते स्म शिवदृष्टिशास्त्रे यथा
ति एवं प्रतिभिज्ञानव्यसमस्तवस्तुसङ्कुहेणैवाक्यमुद्दिष्टाद्यं प्रतिज्ञापिण्डात्मकं च मध्यग्रन्थस्तु हेतु
चा× दिनिदर्शनक इति प्रकटितं इति न्यङ्को निगमनग्रन्थ इत्येवं पञ्चावयवात्मकमिदं शास्त्रं परव्युत्प
त्तिफलम् नैयायिकक्रमस्यैव मायापदे पारमार्थिकत्वमिति ग्रन्थकाराभिप्रायः क्रियासम्बन्धसामान्ये
न्यादिष्टोद्देशेषु प्रकटीभविष्यतीति तावदस्य समस्तस्य श्लोकस्य तात्पर्यम् स्वजनस्य लौकिकेश्वरपरिचितेश्वरविषये
जनमनुजीव्यगुणपपन्नं प्रकाशयति जनविषये चाभिगामिकादिगुणगणसम्पन्नमीश्वरं प्रकाशयति ॥ तर्कर्तिकी तर्कर्मिकी चेत्यर्थः ॥ ॥
प्रेष: इतीयानर्थः सामान्येन षष्ठीसमासेन दर्शितः तस्य प्रत्यभिज्ञेति एतच्छ्लोकाकर्णनसमये च शिष्याणामेत
दर्थसङ्क्रमणक्रमेण परमेश्वरतादात्म्यमेवोपजायते तावत् तथा हि जनस्येत्याकर्णनात् ह्ययं ते जननम
रणपीडिता अपर्युदस्तत्वन्तयश्च अस्माकमयमुपकारमिच्छन् मूकस्यापि महेश्वरस्य दास्यमासाद्य समस्तसम्पत्सम अस्यमिति इत्येवं श्लोपः प्रतिबिम्बरूपः
वाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयति तत्तच्छ्रुतत्प्रत्यभिज्ञामेवं भूतां वयं प्राप्नवेति इत्थमेव ह्यधिकारिणि शा
बिम्बस्थानीयः उत्तमपुरुषार्थः स्त्रार्थस्य बिम्बप्रतिबिम्बवत्सङ्क्रान्तिर्लोडादीनां विषयो भवतीति प्रथमपुरुषार्थ उत्तमपुरुषार्थे पर्य हरीतकी ०
शास्त्रार्थस्य संक्रान्तिरित्यनेनान्वयः वस्यति नत्वतत् स्येय नाधिकारिणमधिकारिणः प्रतिपत्तौ विशेषाभावप्रसङ्गात् आरोग्यकामाः शिवांसे
वन्तां सेव वधमितिवाक्यार्थस्य सेवामहे इत्येव रूपेणाधिकारिणां द्वितीयकक्ष्यासङ्क्रान्तौ तृतीयकक्ष्याया

उरुपर्वकृत इति श्रीश्रीकण्ठनाथात् तत्र श्रीकण्ठनाथः प्रकाशने सत्युत्पन्ने श्रीदुर्वाससो मुनिं तदवतारणयादिदेश सोपि श्रीत्र्यम्बकादित्यत्र त्र्यम्बकाख्ये लोकप्रसिद्धाभिधाने श्रीगुरुसेना ते प्रवर्तयितारं मानसपुत्रं ससर्ज श्रीकण्ठनाथस्याधिगतत्वात् श्रीमदनन्तनाथात् सोपि श्रीभगवच्छक्तित इत्याद्यागमेषु निरूपितः ॥ अद्वैतेत्यादि [illegible] मनसा स्वप्रसंस्तितम् यत्रापि सरलेन सन्ततसौख्यप्रमितिस्तनं [illegible] तत्र तात्पर्य [illegible] ॥ कृतेत्यत्र वृत्तिः सर्वेषां स्वात्मनः सर्वस्य सिद्धिः समाश्रयस्य तत्तत्त्वावीर्यसाधना न्यथानुपपत्त्या क्रोडीकृतसिद्धेः स्वप्रकाशस्य प्रमातृकत्वप्रयुक्तः [illegible] ज्ञानं क्रियावेति स्वसंवेदनसिद्धमेवेश्वर्यं तेनैश्वर्यस्य सिद्धौ निराकरणे च जडानामेवोद्यमः ॥ ॥

ईश्व॰ प्र॰ भि॰ ५

मेव भाविकोटिपतितामपि पुरुषार्थसम्पत्तिमकालकलितस्वरूपानुप्रवेशेन स्वात्मीकृतामभिमन्यमाने तत एव विततसंवित्सुन्दरपरामर्शपूर्णताभिमानप्रतिलम्भादन्यस्यापि अनेनैवंरूपत्वेनैवाधिकारिताताटस्थ्य प्राणितेति तदास्तामवान्तरमेतदतिगहनं चेति स्थितमेतत् एतेन श्लोकेनेश्वरसमासमुखं विनेयानां प्रयोजनादिप्रतिपादनं च क्रियत इति ॥ १ ॥ अनन्तभावसम्भारभासनस्पन्दनपरम् । उपैम्यहं [illegible] तस्मै नमः सर्वदाशिवम् ॥ ननु ईश्वरस्य सिद्धिरेव कर्तव्या केयं सिद्धिः न तावदुत्पत्तिः नित्यत्वात् नापि ईश्वरसिद्धिकारादयस्तस्योत्पत्तिं विदधते ज्ञप्तिः सिद्धिरिति चेत् अनवच्छिन्नप्रकाशस्य प्रमाणव्यापाराऽऽपाद्यप्रकाशताकस्यास्त्वनुपयोग एव ननु अनवच्छिन्नस्तावदीयः प्रकाश इति कथमेतत् घटसुखादिप्रकाशो हि नित्यंप्रकाशः कुतस्तदप्रकाशोपि सन् प्रकृतीकृतो नितरां स्वप्रकाशोपि वेश्वरः प्रमातृरूपेणाविकृतं येन ननु प्रमाणव्यापारानुपयोग इत्याशङ्क्याह ॥ कर्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे । अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः ॥ इह कश्चिदीश्वरे कीदृशेन प्रमाणेन नास्तीति ज्ञानलक्षणां सिद्धिं नास्तीति ज्ञानलक्षणं वा निषेधं कुर्वीत प्रमातेति चेत् स एव कः देहादिर्जडः उत तदन्यो वा कश्चित् आत्मादिशब्दवाच्यः सोपि स्वप्रकाशस्वभावो वा न वा देहादिर्जड इति चेत् स एवात्मन्यसिद्धः परत्र कां सिद्धिं कुर्वीत आत्माप्यप्रकाशजड एव तत्तुल्ययोगक्षेमः स्वप्रकाशस्वभाव इति चेत् कीदृशेन स्वेन रूपेण भाति यदि परिच्छिन्नसंविन्मात्ररूपेण तदा संविदां भेदने भेदितानां चानुसन्धानेनाभेदनं न स्यात् तेन स्वतन्त्रप्रकाशात्मतया तावत्स भासते तथाभासमानश्च कीदृशमीश्वरं साधयेन्निषेधयेद्वा कर्तृज्ञातृस्वभावमिति चेत् ननु स

उत्पत्तिसिद्धिः ज्ञानसिद्धिश्च ज्ञप्तिसिद्धिः क्रियासिद्धिः ईश्वरसिद्धिकारणे द्विप्रकारत्व ॥

स्वकीयदिव्यदिव्यात्मनो [illegible] सर्वेयं नहि [illegible] दिवीमत्यपवेशयम्

अमुस्यरूपस्य योगः अमुस्यरूपत्वमेतेन

सिद्धिश्च ज्ञप्तेरनपेक्ष्य [illegible] नित्यं प्रकाशमान [illegible]

ननु स एव ईश्वरस्तत्स्वभावः —

कः ईश्वरस्य निषेधं सिद्धिं वा कुर्यात् कुतः ईश्वरविषयनिषेधसिद्धिकारी तस्यैव सत्ता नास्ति परमेश्वरस्वत्वं विना इति कथं तं साधयेत् तदप्यस्मिन्नप्यस्मिन्नीश्वरे ये बौद्धनैयायिकादयः मोहाद्विप्रतिपद्यन्ते तेष्विदमापतितं यथा कश्चिन्माण्डलिको राजा चक्रवर्तिनः कान्ता किंचिच्चतुरङ्गादिसाधनं प्राप्य अनन्तरं साम्राज्यजिगीषया तेनैव सह युद्धं करोमि स्फुरति तदात्मविनाशायैव तस्य स्यात् एवं तेषामपि तदि त्येमप्यस्मीत्यत्वंसिद्धमेवेति

ननु स्वप्रमातैव तथाभूतः इति कोन्यः स॰ ५ः

५

रा॰ ५

समस्तेत्यत्र षष्ठीसमासं सूचयन्नाह परमेश्वरेति

ईश्वरधर्मसमीपताकरणमत्र फलं तत एवाह समस्तेति परमेश्वरतालाभे हि समस्ताः सम्पदस्तन्निष्यन्दमय्यः सम्पन्ना एवेति हि लाभे रत्नसम्पद इव प्रमुषितस्वात्मपरमार्थस्य हि किमन्येन लब्धेन लब्धात्मपरमार्थस्यापि तदन्यन्नास्ति यदाकाङ्क्षणीयम् यदुक्तं ग्रन्थकृतैव भक्तिलक्ष्मीसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम् एतया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितम् इत्येवं षष्ठीसमासेन प्रयोजनमुक्तं बहुव्रीहिणा तूपायः सूच्यते समस्तस्य भावाभावरूपस्य बाह्याभ्यन्तरस्य नीलसुखादेर्या सम्पत् सम्पत्तिः सिद्धिः तथात्वप्रकाशस्तस्याः सम्यगवाप्तिः विमर्शात्मकः सैव हेतुर्यस्यां तत्प्रत्यभिज्ञायां तथाहि स्फुटतरभासमाननीलसुखादिप्रमातृविषयेण द्वारेणैव पारमार्थिकप्रमातृलाभ इहोपदिश्यते यदा ह्यन्यत्र इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्याहन्तार्थता या स्वस्वरूपे विश्रान्तिर्विमर्शः सोऽहमित्ययमिति तथा तत्रैव प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहम्भावो हि कीर्तितः उक्ता च सैव विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरोधतः स्वातन्त्र्यमथ कर्तृत्वं मुख्यमीश्वरतापि चेति इयता चोपायेतिरस्कृता प्रागपराकृता यदेतन्निरूपयिष्यति स्वयं त एष मार्गो नव इति तस्य महेश्वरस्य प्रतिभिज्ञा प्रतीपमात्माभिमुख्येन ज्ञानं प्रकाशः प्रतिभिज्ञा प्रतीपमिति स्वात्मावभासो हि तावत् भूतपूर्वो विच्छिन्नप्रकाशात्मा तु स्वसन्तत्या कृष्ट इव विच्छिन्न इव विकल्पित इव लक्ष्यते इति वक्ष्यते प्रत्यभिज्ञा च भात भासमानरूपानुसन्धानात्मिका स एवायं चैत्र इति प्रतिसन्धानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि ज्ञानं लोकेपि एतत्पुत्र एवं गुण एवंरूपकः इत्येवं वा अन्यदपि सामान्यात्मना वा ज्ञातस्य पुनरभिमुखीभावावसरे प्रतिसन्धितप्राणितमेव ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवह्रियते अत्रापि प्रतिप्रत्यभिज्ञापितायमित्यादौ इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धान्तागमानुमानादिविदितपू

भि॰ ५

उपसमीपे आननः परमेश्वरस्य समीपे याचितं याञ्चेत्यर्थः

स्वः प्रत्यभिज्ञायामिति [illegible] प्रत्यक्षप्रकाशमयमेव उच्यते प्रकाशनायाः स्वातन्त्र्यमननपुरुषत्वे [illegible] परमेश्वरस्य स्वात्मना [illegible] किंचित्प्रकाशेन ॥ भातं प्रागकाले इदानीं तु भासमानं तयोरनुसन्धानमेकं

तथैव हृदि [illegible] सर्वस्य भावाभावेति [illegible] इत्यादियो विमर्शः स एव प्रकाशस्य स्वरूपं प्रकाशस्य प्रमाता [illegible] प्रमेयशरीरनिष्ठितः नितरां प्रमेयपदे देहे चेद्विश्रान्तः तद्विमर्शमिति प्रत्यवभासो

सोऽनेन भवेत् स्वात्मन्येव हि तदा तल्लक्षणं स्फुरेत् तच्चेदमस्ति ततस्तल्लक्षणमिदमिति प्रकाशः प्रविमर्शो तोन्तर्लक्षणमादुर्नीर्णो संविधाऽऽगमवल्लभते तयोः अन्तत्र गयोः प्रकाशविमर्शनायोगे प्रकाशानविमर्शतापर्यवसाने तथा पुनरपि न किंचिद्ध्रुवेत तेन तल्लक्षणमिदमित्ययं विमर्शः स्वातन्त्र्ये विश्राम्यतीति यत् तदहमित्युच्यते तदेतदुक्तं इदमित्यस्य विच्छिन्नेति इदमित्यस्य विच्छिन्ने एतदुक्तं भवति संवेदनमविमर्शरूपं तावन्न किंचित् विमर्शमयतायां स्वातन्त्र्यं प्रमातृता स्वप्रकाशत्वमिति कथं संवेदनमात्रं तदाधारमात्रं निर्विमर्शं संवित्पुरुषरूपं वा सिद्धिरिति यो हि अप्रत्ययेत प्रकाशविमर्शात्मा, इदमिति वेद्यावभासभिन्नेऽर्थः

तस्मिंस्तु ज्ञातृस्वरूपे देशकालाभावाद्देशकालभेदाभावे स्वरूपभेदाभावे च एकत्वं व्यापित्वं नित्यत्वं च न यत्नान्तरमवलम्बते ॥ नीलसुखादिप्रमेयव्यवहारः प्रकाशस्वरूपविमर्शात्मकसिद्धिनिबन्धन इति प्रमाणं विना
भावी प्रमेयव्यवहारस्तस्मात् यः किल प्रकाशरूपविमर्शात्मकसिद्ध्यधीनो न भवति नासौ प्रमेयतया व्यवहारः शीतोष्णादीनामिव प्रमेयव्यवहारः कार्यकारणभावः तेनोक्तरूप प्रमाणाद्विना
भवनादि प्रमात्रप्रमेयव्यवहारस्य व्यापकान्नियमवत्त्वानिवृत्ति इ नियमवत्त्व प्रसङ्गाद्वा ततः प्रमाणविरहितभवनेन व्याप्त इति व्याप्ति सिद्धो स्वभावहेतुः ॥ तदपेक्षमिति स्वपरविभागाय परमपि स्वस्वेन

ईश्व. प्र.

णेशशक्तिस्वभावे ईश्वरे सति तस्मिन्नात्मन्यभिमुखीभूते तत्प्रतिसन्धानेन ज्ञानमुदेति नूनं स एवेश्वरोऽहमिति तामेता
मुपपादयामीति उपपत्तिः संभवः तां सम्भवन्तीं तत्समर्थाचरणेन प्रयोजकव्यापारेण सम्पादयामि तथाहि
सम्भवति तावदसौ अविच्छिन्नप्रकाशत्वात् निरोधिकाभिमतमायाशक्तिसमपसारणमात्रमेव तु तत्रोपपाद
नम् प्रत्यभिज्ञोपपत्त्या स्वपरविभागाभावेन तदेतत्कर्त्रभिप्रायोऽयं सम्भाव्यमिति परस्मै यदप्रयोगः इत्यं चात्र ग्रन्थे
वै योजना महेश्वरस्य दास्यं समस्तसम्पल्लाभहेतुं कथञ्चिदासाद्य जनस्यापि कथञ्चिन्न प्रत्यभिज्ञामासाद्य प्रा
प्य उपकारं समस्तसम्पल्लाभहेतुभूतं महेश्वरस्य दास्यात्मकमिच्छन् तामेव समस्तस्यात्मसमवाप्तिकां तत्प्र
त्यभिज्ञामुपपादयामि आसाद्येति आहृत्य नियोजने हेतोणिचो दर्शयति च व्याख्याने वृत्तिकृता भगवता कृता तात्पर्य
व्याख्यानात् यदुक्तं संवृतसौ त्रनिर्देश विवृतिमात्रव्यापारा यामिति टीकाकारेणापि वृत्तिमात्रं व्याख्यातु
मुदितेन नेदं स्पष्टम् अस्माकं तु सूत्रव्याख्यान एवोद्यम इति विभज्य व्याख्यातमेतं सर्वत्र एवमनेन श्लोके
नाभिधेयं प्रयोजनं तत्प्रयोजनं तत्प्रयोजनमधिकारिनिरूपणं पूर्वोक्तक्रमेः सम्बन्ध इति दर्शितं तथाहि
समस्तसम्पल्लक्षणा व्याप्तिरितोऽयमर्थः पूर्वपुण्यपापादौ संसारमूलकारणहेतुः स एव प्रत्यभिज्ञा यतेतु यन्नि
करणे व्युत्पन्नत्वात् उपायः इहलोकोत्तरमार्गप्रतिनिर्णीतत्वाद्यति दुर्घटकारित्वलक्षणमैश्वर्यं मार्गेण न वश्यति
प्राप्तान्तेनिरूपायिष्यमाणं सूचयता उपायो दर्शितः अभिधेयत्वेन अतएव तथाहीत्युपक्रमपूर्वं श्लोकान्तरं भ
विष्यति प्रयोजनं च प्रत्यभिज्ञोपायज्ञानं तस्य प्रयोजनं प्रत्यभिज्ञानं तस्यापि प्रयोजनं समस्तसम्पल्लक्षण
पारमैश्वर्यप्रथनं ततः परं तु ना स्यैव तस्य सर्वपर्यन्तफलत्वाद् दर्शितं शाकयापि यदुक्तं मयैव स्तोत्रे फलभि
प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि प्रत्यभिज्ञापयामीत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञापनं हि प्रयोजकव्यापारः न च प्रत्यभिज्ञानीं ब्रूते प्रेष्याध्येषणरूपोऽसौ विहितः अपितु तत्समर्थाचरणलक्षणः प्रत्यभिज्ञायां च
यत्तत्समर्थाचरणं तत् उपपत्त्या तत्सम्भवनिरूपणं नान्यत् अतः प्रत्यभिज्ञामुपपत्त्या निरूपयामि तद्विषयानुपायाःप्रदर्शयामि ॥

यः आत्मनो व्यापारः स ज्ञानक्रिया इत्यर्थमीमांसकसम्मतज्ञानदर्शनं कारणदर्शनं च ज्ञानदर्शनं निराकृतानां भेदा बौद्धमतेन निराकीर्णेति क्रियापीत्यभिधानेन तथा च संबंध
एव वक्ष्यति अतः संबंधबाधादपि कृतिनात्मपपत्तेः ज्ञानक्रियाकर्तृता सूपा ज्ञातृता स्वतन्त्रा नोपपन्ना इति एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यामः एतत्परमतमनुभाष्य दूषयति क्रियापि
येत्यादिना कार्यकारणभावत इत्यनेन कारिकाद्वयेन ॥ मन्त्रेत्येकमित्यत्रायमर्थः एकवह्निकारणमपश्यन् धूमकार्यं न पश्यति ज्ञानस्य चालिकत्वात् पुनर्दृष्टे कार्ये
स धूमस्य दर्शने सति तस्य कारणस्याप्यदर्शनम् तदर्शने सति कारणमपश्यन् जनः कार्यमन्वेति उपदेशाद्रविनैव व्यवहारस्य एवं कार्यकारणभावमात्रं जानाति अपवाय

सत्यमित्यादि ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमानित्यन्तं श्लोकसन्तर्कक्रियायां सम्बन्धे च दृष्टाद्वितीये क्रियाधिकारे भवि
ष्यति यत्तु परेणव्यतिरिक्तेनात्मनेकाणादसांख्यादिदृष्टो निराकृतस्तदभिमतमेव युक्त्यन्तरतः इति तत् दृषणञ्च
तत्रश्लोकद्वयेन ज्ञानस्य स्वसंवेदनरूपतया अनुभवस्य स्मृतौ अप्रकाश्यत्वं दर्शितं संस्कारजत्वेऽपि तत्र श्लोकद्वय
तस्मृतेर्भ्रान्तित्वाशङ्काशमिका ततः सत्यपि संस्कारे स्मृत्यनुपपत्तेर्व्यवहारोच्छेद इति श्लोकेनोक्तः एवं पूर्वेतद
पपत्तिरिति श्लोकेनोक्तमिति तात्पर्यम् ॥ ग्रन्थार्थस्तु निरूप्यते ॥ ॥ सत्यं किन्तु स्मृतिज्ञानं पूर्वानुभवसंस्कृतेः ॥
जातमप्यात्मनिष्ठत्वात्राद्यानुभववेदकम् ॥ ॥ पूर्वपक्षमभ्युपगम्य तावदङ्गीकर्तव्यं इति सत्यमिति अनेन द
र्शितम् यत्तु नाङ्गीकर्तव्यमिति तदूषयति इत्यत उक्तं किन्त्वित्यनेन विशेषाभिधायिना इह स्मृतौ विषयमात्रस्य प्रका
शोन समर्थनीयो वर्तते यः संस्कारादेव सिद्धेः किन्त्वनुभवप्रकाशेन विना तदित्येवं रूपा कथं स्मृतिः स्यात् को
र्थं च तया विना अभिलाषिणं व्यवहारः स्यात् अनुभवेन पूर्वस्य स्वसाधनतानिश्चिता ततउपादानात् तत्र पूर्वानुभ
वजनितात्संस्कारादेव तावज्जातम् यद्यपि तज्ज्ञानं नविषयेन जनितं तथापि तद्विषयमिति न चैतावता किञ्चित् ॥
आत्मनिष्ठस्य स्वप्रकाशज्ञाने विषयस्येवानुभवस्याप्राच्यस्याप्रकाशनात् ॥ ॥ ननु संस्कारजत्वादेव प्राच्य
मनुभवमपि विषयीकुरुतां स्मृतिरित्याशङ्क्याह ॥ ॥ दृक्स्वाभासैव नान्येन वेद्या रूपदृशेव दृक्
रसे संस्कारजत्वं तु तत्तुल्यत्वं न तद्गतिः ॥ ॥ दृग्ज्ञानं न स्वजडा हि भिद्यते स्वप्रकाशैकरस्यतया जडो हि प्रका
शात्पृथग्भूतो वर्तत्नाद्यः तेन दृक्स्वाभासा आभासः प्रकाशमानता सा स्वरूपमव्यभिचारि यस्याः स्वस्य चाभासनेन दृ
श्यस्याः सत्यपि बाधितत्वरीरसङ्कोचेनप्रकाशनं ज्ञानस्य रूपं भवितुमर्हति प्रकाशनात्मकनिजरूपप्रकाशन
मेव हि स्वपरप्रकाशनं ज्ञानस्य भण्यते न तु स्वभासमेव सतिदनुभवज्ञानं स्मरणे भासिष्यते नेत्याह नान्येन वेद्या
कारः संबंधः पुनरावृत्तिरिति तेनैव तु तस्यापि संबंधः न तत्र उपकारः तस्यापि संबंधलक्षणउपकार उपकारः इत्यनवस्था अव्यतिरेके कार्यकारणभाव एव एतदेवत्वं नान्यत् संबन्धः
ज्ञानम यदेव तद्धि कारकविभक्तीनामपि सप्तमार्थः नत्र सएव संबन्धोऽभिधीयते एकः कार्यं वा कारणं वेति चेत् न एककालिकः संबन्धः अग्निसत्तायां न धूम इति किमर्थोवक्तव्यः
भावो हि अप्राप्त नचैव तस्मात् कार्यधूमस्वाभावात्तस्मान्नति एवं धूमकाले पूर्वभावी वह्निरित्येको निष्टः इतिकिञ्चमपवादत्वसौ न च धूमदः तस्य कारणत्वायोगात् सतः
कालेसपकोलः तस्मात्कार्यकारणयोः ...कालेन दृष्टतद्वेव विकल्पेनान्वयव्यतिरेकं ... ततवस्तुतः तत्र मध्ये च व्याप्त कार्यकारणभावः यथोक्तं अभिमत इति स्वयं

भावव्रातस्यो जयति कल्पना तामेव चानुसन्धानैः क्रियाकारकवाचिनः भावभेद प्रतीत्यर्थं संयोज्यन्ते, भिप्रायका इति नान्यन्नान्योन्ति संबंध इति नान्यदिति सामान्योक्ति
रपि क्रियायामेव पर्यवसाय्यते तेन क्रियैव नास्तीत्यर्थः दृष्टान्तलेनच सा संबन्धप्रयोज्यते इत्येव दृश्यते नान्यत् प्रत्यक्षं इति सोऽत्र स्वैव कादिक स्पष्टया दृश्यते इति न
त्यक्त प्रमाणं वस्तायमात्रम् एतावान् हेतुः एत एतावदेव दृश्यते किंचित्मेव ततो नान्यदिति तेन क्रिया नन्तु संबन्धः कश्चिदस्ति इति संबन्धदृष्टान्त साध्य निर्देशः तथा च
तौ पृथगेव यावच्छेदे क्रियावच्छेन क्रियाकारक संबंधः कश्चित् भिन्नस्यास्यानुपलम्भात् कार्यकारणभावोऽदृते नान्यद् दृश्यते नोऽयते इति वृत्तिकारः। इति तेनैव नान्यत् नानोसीत्यत्र

पूर्वस्य यदि दृगाभासेत तर्हि न सा स्वाभासा इदमेव हि स्वप्रकाशस्य लक्षणं स्वयमेव हि यदि प्रकाशते तदा परेण
सहास्य संबन्धात् संबन्धप्राणा कथं परत्रेति सप्तमी सङ्गता तथा च रूपतानेन रसेऽहं रसविषयज्ञानं न वेद्यते ॥
एवं हि चक्षुषैव रसः फलं गृहीतः स्यात् न तु यदि नाभाति स्मरणेऽनुभवः किं तर्हि संस्कारेण कृतं स्यात् रूप
तानेन रसज्ञानजात्संस्कारजात् तेन कथमयं प्रसङ्गः। तस्मात् संस्कार एव भवत्स्वभावितदोषभङ्गाय प्रभवेत् तेन
तु यतो दृष्टे तत्संस्कारसंस्कृता तस्मन्नन्तरप्रत्ययोऽनुस्थितः स्मृतिबोधः तेन तत्सदृशो भवतु पूर्वादिसन्निवे
शादर्श्व पूर्वसन्निवेशतुल्यः न तु योऽयं संस्कारात् तः तत्स्वसंवेदनस्वभावो भवतीति युक्तं सदृशस्यापि गतिरव
गमः कथम् न ह्यनुभवज्ञानेन सदृशं गमयति नापि स्मृतिज्ञानम् परस्परमसंवेदने द्वयनिष्ठसादृश्याध्यवसा
याऽयोगात् अन्यस्य चैतदुभयवेदनस्याभावादिति संस्कारात्परं सविषयामात्रं स्मृते सिद्धं न त्वनुभवविष
यत्वेनाप्यस्य विषयस्य पूर्वानुभवविषयीकृतत्वमिति निश्चयः॥ ॥ ननु यदि स्मृतिज्ञाने ऽनुभवस्य सत्यतः
प्रकाशः स्यात् न त्वेवं नु च तद्विषयस्य तदाभावे ऽप्यवभात एवकाशः यावता स्मृतिर्विकल्परूपत्वात्केवलमप्रकाश
मानमेवानुभवं तद्विषयं चाध्यवस्यति तदियं भ्रान्तिस्वभावा तत्र कोऽयं निर्बन्धः तदेतद्दर्शयति पाठमानेन॥ ॥
अथातद्विषयत्वेऽपि स्मृतेस्तदवसायतः दृष्टालम्बनता भ्रान्त्या ॥ स्यात्॥ न तद्दर्शनेनापि तद्विषयः स्थाप्यते सम
ध्यवसीयते भ्रमरूपतया स्मृतेः॥ ॥एतन्निराकरोति॥ ॥ तदेतदसमञ्जसम्॥ ॥अत्र कारिकैव पर्यालो
ह॥ ॥ स्मृतितेव कथं तावद्ज्ञाने ऽर्थस्थितिः कथम् पूर्वानुभवसंस्कारापेक्षा चकिमिति प्रयोः॥ ॥ अननुभूत
स्यानुभवप्रकाशितस्य विषयात् प्रमो यो ऽप्रहारस्तथैवप्रकाशानयत एतत्स्मृतेरात्मीयं रूपं तस्याः प्रकाशमानार्थविषि
चरे तत्तमाम् किंच भ्रान्त्यावसत्वात्मा कारोऽप्रख्याति नतु तयार्थः स्वीक्रियते तस्याप्रकाशनात् इति तत्प्रयोजनं

सरह्हस्यते क्रियाकारकसंबंधे नास्ति ननु किं तत्र कारणं किंवा कार्यं नियतपूर्वं कारणं नियतपरं कार्यं इति चेत् तदेव किमिति उच्यते अन्यभावे यो नश्यतः धूमं स तस्याप्यस्यापि तस्मि
न्नर्थान्तरस्वभावे प्रोक्तति यतो धूमस्य स भावः ततो सौ प्रयोजक इत्याकः पूर्व इति यदृक्षियते प्रयोज्यस्तु ताकस्तु पर इति सद्रूपमेव तयोः पूर्वत्वं परत्वं च न त्वन्येन प्रकारेण पूर्वस्व रापेक्षा
भावत्वं अक्रमकम्प्रत्यादिना कार्यकारणयोः परत्वपूर्वत्वलक्षणः कश्चित्कालोऽस्ति ननुकं यस्तत्रैकमद्दृष्टस्य दर्शने तददर्शने अपवत्कार्यमन्वेति विना व्याप्त्यात् भिन्नेतः दर्शना
दर्शनेनस्या कार्यवक्षेदरसभवात् कार्यादिश्रुतिरपत्र लोके वा वार्यनिवेशितेति, एवं दर्शिकं नीतत्वा सलेतत्र नप्रत्यक्षानुपलम्भप्रसिद्धभावस्वरूपद्वयमेव कार्यकारणभावः सावतिकरं इति सिद्धम्॥

प्रमाणं चेत्प्रकाशं नतम्नेत्सिद्धं प्रकाशपूर्वकः स्वात्मनः सिद्धिनिषेधी किं कुर्यात् अप्रसिद्धं चेत् अप्रकाशस्वभावस्य तथात्वमनुचितम्। यतो ज्ञाने कृतौ च स्वातन्त्र्यमेव विशेषः ततः कर्तृत्वेनायत्तेन
क्रियाभिधायि करोति प्रवृत्ति केनवा क्रियाविशेषविपाधि सम्बन्धकालुष्या नाङ्कितं स्वातन्त्र्यमभिदधता तद्भित्ति लग्न ज्ञानस्वातन्त्र्यं सेत्स्यत्येव निमित्तत्वस्य तदविनाभाविता
यत्परिघृतीनेन तत्पूर्वकं निर्मिलं स्वातन्त्र्यपूर्वकम् यद्येव प्रसक्तोऽत्र प्रतिपादनाभिप्रायेण स्यात् तज्ज्ञानपूर्वकं निर्मिलं दृष्टं असंविद्रूपस्य हि कारणत्वं द्युपिष्यते न च तन्निर्मिलमित्येवं ज्ञातरीति
न विस्त्वे दृष्टेनरभावेन ... प्रमात्रपदे या च प्रकाशमानत्वात्॥ ... नैयायिकैरपि ... तिप्रातिदिष्यत ॥

वैकर्तृत्व सर्वज्ञत्वे प्रमातृत्वेऽसः नाबलं सर्वस्याप्यर्थोत्तान कर्तृत्वयोः स्वरूपमिन्नति भेददर्शनेऽपि ईश्वरता
वैकर्तृत्वं सर्वज्ञत्वे प्रमातृत्वेनसः नावलं सर्वस्याप्यर्थस्य ततः ...
नचिकीर्षित्वादेर्नित्यस्य विषयेण कारणभूतेनानाथेयातिशयत्वात् प्रकाशमानतानयनमेवविषय
त्वमितिचेत् अप्रकाशस्वभावस्य तथात्वमनुचितमितिवक्ष्यामः प्रकाशमानस्वभावत्वे विषयोऽपि सर्व
त्मनाप्रकाश एव निमग्न इति प्रकाशः प्रकाशत इत्येतावन्मात्रपरमार्थत्वेकः सर्वज्ञसर्वज्ञविभागः प्रमा
णमप्येवं सिद्धासिद्धयोर्व्यापारपर्यनुयोज्य एवं सिद्धिरपि तस्माद्विषयाभिमतेवस्तुशरीरे तयाग्रही ज्ञातृत्व
निर्भासमानस्यात्मैव प्रकाशते विशुद्धरूपान्यः स्वस्वरूपमपि प्रति प्रकाशते तत्वान्स्वपरप्रमात संचाय त्वेनत्रः
योगात् प्रकाशस्य नित्यत्वात् स्वपरप्रमातृविभागस्तस्य मायीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् सचाय त्वेनत्रः
स्वातन्त्र्याचास्याभेदेभेदनं भेदितेचान्तरनुसन्धानेनाभेदनमिति बहुप्रकारं वक्ष्यामः तदेवाशु पारमेश्वर्यमुख्य
मानत्वमयं रूपमिति पूर्वमुपात्ते कर्तरीति तदेव तत्स्वातन्त्र्यं विभज्य वक्तुं ज्ञातरीति पश्चान्निर्दिष्टं ज्ञानपल्लव
स्वभावेव हि क्रियेति वक्ष्यते तेन सर्वक्रियासु तत्रे सर्वशक्तिके इति यावदुक्तं भवेत् तावदेव कर्तरि ज्ञातरीति
इयमेव चसंवित्स्वभावतासं विदितिह मानाविकल्पत्वेन प्रमेयता स्पष्टान्नीसङ्गत्वाच्च परमार्थसंवि
दितिवक्ष्यामः कर्ताज्ञाता च महेश्वर इत्यभिधानेऽपि सम्यक्प्रकार आयतेदिति यथाप्रमेय भूमिकायां
दनन्यकारकवालङ्क परिहारः शक्यस्तथा तथा यावज्जानाति यति तव्यमिति भूतविभक्त्या निर्देशः कृतः॥
इपदेशाव सरे हि सर्वात्मना तावत्प्रमेयतास्य परिहर्तुमशक्या स्वात्मनीति तस्मिन्ननयायीदृपे स्वभाव
इत्यनेन वैशेषिकाद्यभिमतजडात्मवादनिरासः आदिसिद्ध इति अविच्छिन्नप्रकाशइत्यर्थः महेश्वर इत्ये
तदेवमाहेश्वर्यं यदनवच्छिन्नप्रकाशत्वेन ज्ञातृकर्तृत्वं धीरोपारोहः अजडात्मेति यस्य तत्त्वे साक्षिकादजे

स्वभाव इति नु किंचिदुक्तं स्यात् सत्यं किंतु आत्मपदे उच्यमाने पृथगेवात्मपदार्थो घटस्थानीयः प्रतीयेत स्वशब्दे तु संवृत्त्विमित्यत्र यथान्यलग्नत्वं प्रतीयते आत्मीयं वस्त्विमिति आत्मीयमात्रेति
कस्यात्मीय इत्यवतरत्यनाकाङ्क्षा न च कश्चिदुपात्तः इति सर्वस्यात्मीय आत्मेति गम्यते तत्रात्मीयार्थविषयः आत्मार्थः सद्रूपम् स्वरूपसंपदे स्वरूपायदे स्वरूपमायतया अन्यथाहि नसत्त्वप्रमितिरिति सर्वे
आत्मान्यतीत्यादि व्याप्यान्तरसमाश्रेषिपि संपादितत्वादि संबन्धान्तरपूर्वकानिवर्तन आत्मीयत्वेन अव्यभिचरणीयत्वमनन्यापेक्ष त्वं स्वविश्रान्तत्वं गम्यते इत्येतदर्थं दृष्ट एव भेदेनात्मा उपदेशस्ततो निरा

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा नव गुणाः पृथक् आत्मा च तुच्छीभूत इत्यर्थः तदा ज्ञानरहितस्यात्मन उपलावस्था तन्मते भवति। ... इति प्रकाशः केवलः शिवः
स्वतन्त्रपरमाद्वैते प्रकाशात्मनि कोऽपरः ॥ किंचिदिति अस्य समावेशक्रमयतो यो न यत्नान्यप्रमेयाभिधानावकाशमात् ननु स्वप्रकाशात्मनोऽस्वरस्य यत्नेनोपादितं तत्कथमस्ति ...

ईश्वर प्र०

द आत्मा स सिद्धिं कर्तव्यां वा प्रति विषयां अन्यस्तु साङ्ख्यादिर्निषेधं माध्यमिकादिविषयावभासनरूपं ज्ञानं बुद्धिधर्म-
मिच्छन्नात्मानं वस्तुतो जडमेवोपैति न च जडात्मा स्वात्मन्यपि दुर्लभप्रकाशः स्वातन्त्र्यलेशः किञ्चित्साधयितुं
निषेद्धुं वा प्रभविष्णुः पाषाण इव न चाजडात्मनोऽप्येतदुचितं तथा हि स स्वात्मनि सिद्धिमिच्छं कुर्यात् यद्यस्य
सोऽभिनवेनाभासमानः पूर्वं नाभासेत अनाभासने चेज्जडतैव निषेधं चेत् स्यैविदध्यात् यदि स न प्रकाशेत तथा च
जडः न च जडस्यैतत् युक्तमित्युक्तं नाप्यजडस्य तस्मात्संवित्प्रकाश एव घटादिप्रकाशः नन्वसौ स्वतन्त्रः का-
रकः स्वतः प्रकाश एव चात्मा तन्न तत्र कारकव्यापारवत् प्रमाणव्यापारोऽपि नित्यत्वात् स्वप्रकाशत्वस्यापि त-
दभावात् ॥ १ ॥ ननु कारकव्यापारः प्रमाणव्यापारश्च यदीश्वरे न संभवति तर्हि प्रत्यभिज्ञापयामीति यो
व्यापार उक्तः स कतमो व्यापार इत्याशङ्क्याह ॥ ॥ किन्तु मोहवशादस्मिन् दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते शक्त्यावि-
ष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते ॥ स ईश्वरः स्वभावत आत्मा प्रकाशते तावत् तत्रास्य स्वातन्त्र्यमिति न केनचिद्-
द्रूपेण न प्रकाशते तत्र प्रकाशांशेनापि प्रकाशाने प्रकाशात्मनापि तत्रापि प्रकाशात्मनि सर्वथा प्रकाशनात्मना
प्रकाशः भागशो वा भागशः प्रकाशाने सर्वस्य व्यतिरेकेण वा व्यतिरेकेण वा कतिपयस्य व्यतिरेकेण व्यतिरेकेण
वा उक्तप्रकारद्वयेन तयोर्वा उदमी सप्त प्रकाराः तत्र प्रथमः प्रकारो जडो ज्ञासः अन्त्यः परमार्थिवात्मा मध्यमाः
जीवाभासः सेव भगवतो माया विमोहिनी नाम शक्तिः तद्वशात् प्रकाशात्मतया सततमवभासमानेऽप्यात्मनि भा-
गेन प्रकाशान वशादनुपलक्षिते सर्वथा हृदयङ्गमीभावमप्राप्ते अत एव पूर्णतावभासनसाध्यामर्थक्रियामकु-
र्वति पूर्णतावभासनात्मकाभिमानविशेषसिद्धये प्रत्यभिज्ञा व्याख्यातपूर्वा प्रदर्श्यते कथं शक्तेरीश्वरनिष्ठेन ॥ पत्नस्मद्व्यापनम् ॥
प्रसिद्धाया दृक्क्रियात्मिकाया आविष्करणेन प्रदर्शनेन अभिमानसाध्यार्थक्रियाणां तदभिमानसिद्ध्या विना ॥

एवं समापादप्रक्रमा, तिदुर्यदिदकारितस्वातन्त्र्यतया स्वरूपमनाच्छादितमपाच्छादितेनाभासयति तत्रानाच्छादनोपप्रधानतायां सदाशिवेश्वरतया समावेश...
प्रधानतायां मायाविज्ञानाकलसमादिरूपतो नीलमित्यादिविषयभेदः आभासमानकायभेदोपलक्षितबुद्धिप्राणदेहसंस्कार्युपाधिभेदाङ्कितचैतन्याख्यायाहे...
...यां मायाप्रमातृत्वे कार्यो मर्धाभिषेकः ॥

[Left margin, upper folio:] हृदि निमित्तार्यमीश्वरे तेनोपनिषद्धृतलक्षितः ... सामर्थ्यात् ... इद्ध्वा मायामो ... नलक्षितेन ... यथा ... तद्विना ... विश्रमाधिकद्वीपसु तथात्मापतिदृष्टान्तद्वारा ... त्यागमनमिप्रयोजनम् ॥ ॥

[Right margin, upper folio:] चिन्तादि दृष्टादौ ... प्रमाणादिविषयत्वेन ... यागात्म ... ननु ... इति प्रकाशमानत्वं ... तिपादने नानुपलक्षनी ... पत्नस्मद्व्यापनम् ॥

तस्मात् शक्त्यानुपपन्नैः उपदेशपृष्णवसरे हि कृतीतीति विषयत्वं पुष्ट ईश्वरस्य ननु वस्तुतः परमशिवावस्थायामयमीश्वर इति अनुत्तरस्यातिर्दिश्यत्वात् उपचारत एवोपदेशकाले निर्देशः
तत्त्वम् ॥ ननु दृष्टः प्रमातरि प्रमेयव्यवहारः उपदेश्यादौ नासौ प्रमातरि अपि तु नीलादिस्थानीये स्पष्टे वस्त्वन्तरे स्व ननु च देशकालरहितत्वमविच्छिन्नावभासत्वं योगादि
क्रिया ... प्रमातृत्वं च ... कथंचातो ... प्रमातृ ... सत्यमेव किन्तु स्वप्रकाशस्य
... विमर्शमयस्य प्रमाता ... सतमेव ... विकल्पैकीकारन्यायेन विकल्पतया ... स्वात्मप्रकाशनरूपे कीकारेण ...

सिद्धेः तथा च दृष्टान्तं दर्शयति तेषेकप्पुपायाचिनेविति य तदुक्तं भवति न कारकव्यापारो भगवति नापि ज्ञा-
पकव्यापारोऽयं अपि तु मोहापसरणमात्रमेतत् व्यवहारसाधनानां प्रमाणानां तावत्येव विश्रान्तेः यथोयम
गमः प्रत्यक्षत्वादित्यनेन हि न चरो ज्ञाप्यते प्रत्यक्षेणैव प्रकाशमानत्वात् अन्यथा देहत्वसिद्धेः केवलं मोहः
मिथ्या प्रयत्नेषु यं मोहः तदपसरणं च यत् तदुभयमपि भगवत एव विजृम्भामात्रं न तत्त्वधिकं किञ्चित् इत्युक्तं
वक्ष्यते च ॥ २ ॥ ननु परिदृश्यमाने भावराशौ किमीया शक्तिराविष्क्रियते कं च प्रतीति जडानां तावन्न ज्ञान-
क्रिया शक्तिरस्ति क्रियात्मिकापि स्वातन्त्र्यप्राणा स्वातन्त्र्यव्यपगमादसम्भावनाभिरेव तथा च योगसू-
त्रादौ उपचारं केचन प्रतिपन्नाः न च जडं प्रति व्यवहारसाधनमुचितम् अथाजडं जीवं प्रति नाधिकार-
णो भयमपि नर्हि सर्वस्य स्वात्मा महेश्वर इति दूरतरं विप्रकर्षिता प्रत्याशा तदेतदाशंक्य निरूपयति ॥ ॥
तथा हि जडभूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम् ॥ ॥ तथा हीति युक्तमु-
पक्रमं योजयति उपपत्तिः किलेत्यर्थः तथेत्यनेन साध्यं सूच्यते हि ना हेतुरित्यन्ये प्रक्रान्तं साध्यं हेतुसिद्ध्यर्थं च
यत्तमुपक्रमन्त इत्यर्थः तेनेति बुद्धिवर्तिना तत एव स्मर्यमाणेन ग्रन्थेन वर्ण्यमानेन प्रकारेण यस्मा-
त्सर्वमेतद्युक्तमिति तथा हीति शब्दस्यार्थः इह तावज्जडवर्गाशिर्यथा विमृश्यते तथाऽस्ति अस्ति तस्य प्रका-
शस्वरूपं कुर्वतः प्रकाशप्राणितदेषीयं विमर्शमाश्रित्य समुन्मेषात् अविमृष्टं हि यदि वस्तु तन्न नीलं
न पीतं न सन्नासदिति कृतः पर्यनुयोगो किमुत्तरं स्यात् तेन यद्यथा यावदबाधितं विमृश्यते तत्तथा तावदस्ति
तत एव देशकालाकारवितता आत्मनोऽपि द्रव्यक्रियासम्बन्धादयः एकत्वेन परमार्थसन्न इति वक्ष्यते क्रिया-
सम्बन्धेत्यादिना तत्र तच्छवितमपीदं विश्वं संक्षिप्य विमर्शदशाधिरोहे जडं जीवमपेत्य तावन्नाद्वयरूपेणास्ति

यत् प्रत्यभिज्ञानमेक धर्मित्वरूपसत्त्वेनाननं तद्धर्म चित्रत्वस्य स्वरूपसमावेशपूर्णाभ्युपायः अभितः स्वरूपसर्वस्वस्वीकारेण वस्तु ज्ञायते यथा इति तत्सरव्यापनेन प्रयत्नयेत्यर्थः ॥ दृष्टः पदः हेतुः प्रत्य-
क्षत्वादित्येवमः तयोर्द्वयोरपि सिद्धेः, पक्षहेत्वसिद्धेरिति पाठान्तरम् अन्यथा प्रत्यक्षेण प्रकाशमानत्वं पदि तस्मादित्यर्थः ॥

[Left margin, lower folio:] जी प्रजडानामजडस्य ... तेन जडस्यात्मना ... जीवस्य ... प्रमानरूपेण ... मायादिरूपेण ... विप्रकर्षणम् ... विमर्शः प्रमातारो दिदृक्षानि विमर्शानां आत्मोपि सतो भिन्नं वेद पत्रपति विज्ञानाकुला प्रमातारो मयमासंपूर्णा ... भिन्ना तथापि वेद्या तं ज्ञरूपो ... भेदः स्वभावमेव समर्पयति

[Right margin, lower folio:] तं प्रहमीश्वरं ... ननु ... प्रमानादि ... क्रियाप्रच ... क्रिया ॥ २ ॥ पतमयनं ... नानाभावे ... त्रेणा ... इष्टे ... स एव प्रयत्नत्वं ... प्रत्यभिज्ञानामा ... तत्त्वं ॥ ३ ॥ ज्ञानक्रियासाधारणः प्रभावः ... समावेशः ... यावन्त तस्या प्राप्ति ... दृष्टम् प्रत्यभिज्ञानमेक...

प्रसिद्धमर्थयति केह्वेत्येव हेतुरुपादानं प्रतिपन्नेन प्रत्यन्तेनापाद्ये व्यवहारसाधनेन स्वप्रकाशविकारेण दृढनिश्चय त्वदर्पणमिति लोके दृष्टं तथाचायमात्मा ईश्वरो दृष्टोपि तथात्वप्रसिद्धः
इति स्वभावहेतोः प्रत्यन्तेनोपादेयस्य दृष्टस्यापि प्रवृत्तिदृष्टस्य कथमुपादानं स्यादिति ॥ विनाच हेतुरित्यन्ये इति जडभूतानां जीवदाश्रय प्रतिष्ठानम् जीवतोच जीवनं ज्ञानक्रिये एव तस्मात्
तस्मात्प्रवेति प्रात्मैवेश्वरः सचसिद्धः इति हिशब्दो हेतुहेतुमद्भावं द्योतयति आत्मनः सिद्धत्वमैश्वर्यंच यदुक्तं कर्तरि ज्ञातरीति तेन प्रकारेण यस्मादिदं सकललोकेऽस्मत् जडानां

तत्र जडानामपि विमृश्यमानानां स्वतन्त्रभवान्ति विमृश्यमानता हि तेषां तत्स्पर्शवैव विश्रान्तः कोपि धर्मः जडत्वा
भावप्रसङ्गात् समनीलं भाति मया नीलं ज्ञायते इति तेषां जडभूतानां चिन्मयत्वेपि मायाख्येयेश्वरमूर्त्या
जाड्यं प्रापितानां जीवन्तं प्रमातारमाश्रित्य प्रतिष्ठा तन्मात्राभिमुख्येनावस्थानं ततो जडानामनपेक्षका
न्ति यथोक्तमन्यत्रैव एवमात्मन्यसत्कल्पाः प्रकाशस्यैव सन्त्यमी जडा इति स एव हि स्यात्स नाम
न्वतान्यः यस्यान्यानुपहितं रूपं प्रकाशते नच भावरूपानुपहितं जडानां किञ्चित् तेन जडानां हि शान्ति
राविश्रियते जडान्यापि इत्येतन्निरूपयाम एव एतव्यं जडेभ्या जीवन्तं इति नाम प्रसिद्धा स्तेषामपि शरीरप्रा
णपर्यष्टकशून्याकाशस्तावज्जड एवेति तेषामपि किमुच्यते एवं च देहशरीरप्राणेषु एव तदभावरूपेषु संवित्ल
प्रभाति तदेव जीवद्रूपं तत्सत्यं तस्यैवापि तत्र यद्यपि बहुत्वं भाति तथापि तज्जडात्मकवेद्यशरीराद्युपाधेः त
तः तदप्रमार्थिकमन्योन्याश्रयात् जीवादिजडभेदाद्भेदभागिनः जडाश्च जीवभेदात् एतद्द्वेहोयमेतद्द्वयो
यमिति भेदमुपेयुः नीलपीतादिभेदस्तु प्रमातृसंलग्नतया भेदभूमिमेव परमार्थत इति किं तेन तद्द्वयजीवा
नाम भेद एव संपन्न इति जीवन्प्रमातेति ज्ञातं जीवनं च जीवनकर्तृत्वं तत् ज्ञानक्रियात्मकं यो हि जानाति च करो
ति च स जीवतीत्युच्यते तदयं प्रमाता ज्ञानक्रियाशक्तियोगादीश्वर इति व्यवहर्तव्यः पुराणागमप्रसिद्धेश्वर
वत् तदप्रसिद्धावपि सर्वविषयज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वस्वभावमेव पूर्वमुक्तं तन्मात्रानुसन्धानाद्देवासिद्धं तदपि
च कल्पितेश्वरराजादौ तथा व्याप्तिग्रहणात् यो यावति ज्ञाता कर्ता च स तावतीश्वरो राजेव अनीश्वरस्य ज्ञा
तृत्वकर्तृत्वे स्वभावविरुद्धे यतः आत्मा च विश्वत्र ज्ञाता कर्ता चेति सिद्धा प्रतिभिज्ञा ज्ञानक्रियाशक्तीश्वरा
स्वाभाविक्योश्च प्रत्यक्षभेदो न मेयसदाशिवेश्वरो भेदस्य सामान्यतः परोक्षे विद्याकलेश्वराः [illegible] बुद्धि

अयं भावः निःसंख्याका अप्यमी भावास्तत्तदधिकरणभुवनादिरूपाः देवाः ब्रह्माद्यः स्थावरान्ताश्च वेदकाः तावन्त जडत्व मजडमिति यत्तत्पेण अपि सुरूपेते च प्र
प्रकाशपरवशस्तांश्च बहुत्वमङ्गीकृत्याद्वैतं प्रतिपद्यते तदेकतापि भिन्नदुर्लभा प्रकाशविमर्शरूपमस्वेश्वरपरवस्तंत्र ज्ञानात्मस्वरूपान्नायाहिर्विरचयति नैव
प्रतिनिखिलं कर्तृत्वमिति ॥ तथाच चित्रोम मस्फुरतीति कोर्थः मदीयं स्फुरणं स्पन्द तमाविष्टः मद्रूपतामापन्न एव विमर्शत्वात् ॥ श्रीमत्सदाशिवाख्यबालपादेरपि जडप्रमातृसिद्धौ ॥
एवमात्मन्यसत्कल्पाः प्रकाशस्यैव सन्त्यमी जडाः प्रकाश एवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिविति ॥

स्वप्रकाशेति तेथापि भासये भावविभ्रमान् भासताम् च क्रियाशक्तिरिति प्राप्ते तु कथ्यते यथा विचित्रत्वादिकं तु न तान्यविभज्यते भासता न च भातेव कथं नाम स्वकल्पनम् तदनन्तरं स्यात्
स्थितं भानं ज्ञानशक्तिः स्वसत्ता ॥ न च संविदो भेदउपपद्यते प्रकाशैकरूपायां हि संविदि संविदन्तरात्स्वरूपभेदहते भेदकद्वारे पुरतः स्वाप्रकाशरूपत्वमुक्तं स्यादित्यसंविद्रूपत्वमापतेत्
वेद्यांशामी तत्त्वरूपे कालयभाजः स्वयं भिद्यमानत्वेचेत्तदेहस्तु तत्वमुद्दिश्य संविदं भेदमुपेयुरपि तपसस्तु न स्वतो भेदमालम्बितुं समर्थाः अथ संवेदनकृतभेदे शामेदः स्वस्वरूप न्योन्याश्रयम्
इत्यभिप्रायं प्रकटयति तत्तल्लग्नपारमार्थिकमित्यादिना भेदमुपेयुरित्यन्तेन ॥ इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिरूपो यस्माल्सर्वाः प्रवृत्तयः सर्वेचिजन्तवस्तस्मादीश्वरा इति निश्चिता ॥ जीवन्तामित्युपक्रम्य जीवनं

कर्मेन्द्रिययोगाणाऽनिभविष्यति जडा इति जीवन्तः अन्ये च जीवन्तः इत्यापातेताबज्ञाति ननु संविदापाते भाति जीव
तामिति जडरूपा एवामी स्युरिति निर्दिष्टाः ॥ ॥ ननु ज्ञानक्रिये एव कथं सिद्ध्येयतां ऐश्वर्यव्यवहारः प्रसाध्येतेति शङ्काश
मयितुमाह ॥ तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रिया कायाश्रिता सती परैरप्युपलक्ष्येत तया न्यज्ञानमूह्यते ॥ अहं जानामि म
या ज्ञातं ज्ञास्यते नेति एवं प्रकाशोऽहं परामर्शपरिनिष्ठितमेवेदं ज्ञानं नाम किं तत्रान्याद्विचार्यते तदप्रकाशो हि वि
श्वमन्धतमसं स्यात् तदपि वा न स्यात् बालोपि हि प्रकाशविश्रान्तिमेव संवेदयते तडङ्गे विज्ञातारमरेके न विपि
जानीयात् इति तन्निरूढवैकैः प्रश्नः किमुत्तरं च स्यात् इति तत्र ज्ञानामीत्यन्तः संरम्भयोगोपि भाति येन स्थूलादे
गुणादत्यन्तजडाज्ज्ञानामीति वशात्स्वभावता भाति स च संरम्भो विमर्शः क्रियाशक्तिरुच्यते यदुक्तं मस्मत्प
रमेष्ठिश्रीसोमानन्दपादैः घटादिग्रहकालेपि घटं जानाति सा क्रियेति तेनान्तरी क्रियाशक्तिर्ज्ञानव
देव स्वतः सिद्धा स्वप्रकाशा सैव तु स्वशक्त्या प्राणपुर्यष्टकक्रमेण शरीरमपि सञ्चरमाणा स्पन्दनरूपा सती
व्यापारव्याहारात्मिका मायापदेपि प्रमाणस्य प्रत्यक्षादेर्विषयः सा च परशरीरादि साक्षात्येनावगता स्वं स्व
भावं ज्ञानात्मकं गमयति न च ज्ञानमिदन्तया भाति इदन्ता प्रज्ञानत्वे न चान्यदन्येन वञ्चसा भातं भातं भवेत्
तज्ज्ञानं भात्येव परं भाति च यत्तदेवाहमित्यस्य वपुरिति परज्ञानमपि स्वात्मैव परत्वं केवलमुपाधेर्देहादेः स चा
पि विचारितो यावत्तान्यहरतिविश्वः प्रमातृवर्गः परमार्थत एकः प्रमाता स एव चास्ति यदुक्तं प्रकाश एवास्ति
स्वात्मनः स्वपरात्मभिविति तत्रश्च भगवान्सदाशिवो जानातीत्यतः प्रभृति कृमिरपि जानातीत्यन्तमेक एव प्रमा
तेति फलतः सर्वज्ञत्वं प्रमातुः एवं कर्तृत्वमपि वाच्यं यदुक्तमस्मत्परमेष्ठिभिः शिवदृष्टौ घटो मदात्मना वेत्ति
वेत्त्यहं च घटात्मना सदाशिवात्मना वेद्मि स वा वेत्ति मदात्मनेत्यादि वर्ण्यते इत्यनेन ज्ञानस्य प्रमेयत्वेन

किंच विषयस्य तावदप्रकाशरूपधर्मः इति स्ततावदप्रकाशते विषयप्रकाशरूपमपि ज्ञानं न प्रकाशते तद्रूपेण ज्ञानान्तर मालापि कल्पिता नाभाति तत्समवायिकारणस्थतोपि आत्मा न प्रकाशते तत्प्रकाशरूपमपि
ज्ञानं न स्वयं भाति तज्ज्ञानान्तरमालाप्येवमित्यनवस्थानान्न किंचिद्भातीत्यत्यञ्जगत् स्यात् इति समेति नियमो न प्रमातृलग्नतमेव ॥ ऊह्यते इति नानुमेयतामात्रं परसंवेदनस्येत्याह ऊहनं तर्केण संभावनमित्यशोपा इन्द्रिय
व्यापारणमप्यस्ति ततस्तु साक्षात्कारमुपलक्षयन्नूहः सोपि हि परमार्थतः परसंवेदनेस्ति परत्वं तु माया मोहकृतमभिमानमात्रसारम् ॥ अयं च घटोयं पर इत्येवं नानाप्रतीतिषु अर्के प्रमेय स ज्ञानं स्वयमेव प्रकाशते
ज्ञानं न चेत्स्वयंसिद्धं जगदन्धं ततो भवेत् ॥ जानाति सा क्रियेति अत्र वेदान्तमतेन विशेषः यथा जानातीत्यादौ अन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपा क्रिया ज्ञाधात्वाच्या ज्ञानावबोधने इति हि धातुः चित्प्रतिबिम्बलक्षणाभासविशि

[illegible]

निर्वहति इति दर्शयति अन्यथा ऽनुमीयत इति ब्रूयात् तदेवं येषां नास्तिकप्रवादपांसुपातधूसरीभावो वृत्तो
ऽस्मिन् संवेदनपथे तद्द्वयं तेषां तमान्मीश्वरं विद्वांसो ऽतुच्छशरीरप्राणसुखतदभावात्मत्त्वेन मन्वाना ईश्वरं समा
विष्टा एव भवन्ति ततो यमुपेक्षिताः उपदेश्यजनः समीपे स्फुरदीश्वराभिज्ञानलक्षणं उत्कर्षो हन्यते विष्वा
न्यते येन एतावदेव चास्य ग्रन्थस्य तात्पर्यमिति ततोऽप्ययमुपोद्घातः उपांशु [illegible] इति सास्
सार्थ एव हन्यते प्रसार्यते प्रमेयविषयो व्यासो ह्यायेनेति गन्यर्थत्वात् [illegible] न मर्त्यः शायते प्रमेयं विषय
येनेति केचित्तु गतिं श्रियं गच्छतीत्यतद्विषयमेव तन्त्रार्थमाहुः ॥ एवं ज्ञाने च तदुपायार्थभावनादार्ढ्यादेव
लभ्यते परमं शिवं इति शिवम् ॥ ॥ इति श्रीमदाचार्योत्पलदेवशिष्यश्रीमल्लक्ष्मणगुप्ताचार्यदत्तोप
देशश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायां श्रीप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां उपोद्घातः ॥ ॥ प्रथममाह्निकम् ॥
शवपन्नतया येन विश्वमाभास्य भेदतः अभेदोत्तरपदं नीयते तं स्तुमः शिवम् ॥ ॥ इह यत्परमार्थरूप
तदा पूर्णसुमानन्द्यनियतं प्रतिदिपेण निरूपयिष्यमाणं स्मृत्वं नमस्कृतं भवति यदाह भट्टनारायणः ॥
नमस्ते भवसम्भ्रान्तभ्रान्तिमुद्ग्राह्यभिन्दते । ज्ञानानन्दं च निर्द्वन्द्वं देवस्तस्माविष्ट एव ते ॥ तत्रेहानात्मनीश्वरवा
दिनां भ्रान्तिभेदनपूर्वकं परमार्थविवरीषु स्वज्ञापनं तावदेकोऽदश्याभिः श्लोकैः करोति ननु स्वलक्षणाभा
समित्यादिभिस्तत्र कर्तापि कल्पितः इत्यन्तैः तत्र श्लोकद्वयेनात्मनो ध्रुवस्य द्रष्टुरनुपलब्ध्याभावः उक्तः प्रत्य
दर्शीदिनः प्राति तत्र श्लोकत्रयेण स्मृत्यनुसन्धानं संस्कारात्सिद्धं इत्यन्यथासिद्धत्वादात्मानुमानायत पर्यासमिति
ति प्रात्तमनुमेयात्मवादिनः प्राति तत्र श्लोकेन ज्ञानादिगुणो धर्मोऽस्ति निश्चितयत्न इत्यनुमानेन निरस्य एवमात्मा
ने निराकृत्य ततो ज्ञानक्रियासम्बन्धरूपमेव स निराकर्तुं तस्य स्वरूपमेव व्यतिरिक्तं वा [illegible]

[illegible]

८

[illegible]

ते साङ्ख्यमते चायुज्यमानमिति निरूपितं श्लोकद्वयेन ततएकेन क्रिया नाम न काचित् काचिदप्यस्तीति कथितं
तत्र साधकं च प्रतिवादिष्यबाधकं चोपन्यस्यति ततः सम्बन्धस्य श्लोकेन नास्ति त्व इति पादे तं प्रमाणाभाव
वदता श्लोकेनैव तत्र बाधकं प्रमाणमुक्तं नात्मा [illegible] नापि [illegible] कर्तृत्वलक्षणमस्येश्वरस्येति स्वपक्ष
उपसंहृत इति पूर्वपक्षस्य पिण्डार्थः ॥ ॥ अथ ग्रन्थार्थो व्याख्यायते ॥ ननु स्वलक्षणाभासं ज्ञानमेकं प
रं पुनः साभिलापं विकल्पाख्यं बहुधा नापि तद्द्वयम् ॥ नित्यस्य कस्यचिद् द्रष्टुस्तस्यात्रानवभासनात् अहंप्रतीतिरप्येषा
शरीराद्यवसायिनी ॥ ॥ नन्वित्यादि इहात्मा संवित्स्वभावः स्थिरभावः स्थिर इति तावदयुक्तं स्थिरस्य स्व
प्रकाशस्याप्रकाशनात् तथाहि [illegible] प्रकाशो विकल्पो घटप्रत्यभिज्ञा घटस्मृति चैतान्प्रज्ञेत्यादिरूपेण ज्ञानान्येव
प्रकाशन्ते भिन्नकालानि भिन्नविषयाणि भिन्नाकाराणि च तत्र नीलप्रकाशः स्वलक्षणाभासं ज्ञानं स्वमन्या
ननुयायि स्वरूपसङ्कोचभागि लक्षणं देशकालाकारद्वयं यस्य तत्स्वाभासः प्रकाशनमन्तःसुखं यस्मिन्निति हि सुलीन
स्वरूपधारिणि ज्ञाने तद्विकल्पकं विषयभेदस्यैकजातीयं स्वरूपे तद्वैचित्र्यकारणाभावात् विकल्पे हि वैचित्र्यकारण
मभिलापः स चात्र नास्ति नह्यभिलापो नीलस्य धर्मः न च चक्षुर्ग्राह्यः ततो सौ ग्राह्यः स्मर्तव्यः अप्रबुद्धस्य संस्कार
न स्मृतिः तत्प्रबोधश्च वस्तुदर्शीनोऽस्य इति वस्तुदर्शनसमये भिलापस्मृतिर्नोक्ता ततः परं विकल्पकं ज्ञानं
सर्वस्य विकल्पस्य साक्षात्पारम्पर्येण वा निर्विकल्पकमूलत्वात् परमिति [illegible] सामान्यलक्षणं तस्य विष
यः स्वलक्षणेति सङ्केतचिनि वितत विकल्पस्थस्य [illegible] व्यावहारिकस्यो दापदेशिकस्य वा सङ्केतस्य कृतेमप्राक्यता
त्ते हातस्यापि चेयत्वात् तेन स्वलक्षणानुयायिना न पुनर्व्यवहारः तच्च बहुभेदं यतः तदभिलापेन सङ्कल्प्या
त्मना शाब्दरूपेण सह वर्तते प्राक्तनं चेदमिति तदिति तदिदमिति भवेदिदमिति इदं वेदवेत्यादि बहुधा भिन्न

[illegible]

त्यज्ञानमपेक्षते तदनवस्था नयापिचानवस्थाप्रत्यक्षविवेकसिद्धिः ननुपरोक्षं विज्ञानान्तरमपेक्षेतेनविज्ञानीयादिति॥ अत्रतथाचानाप्रमाद्दाः किंपुनःकल्पयेनवः ज्ञानप्रतिपत्तिरेकोर्थ
तद्द्वारोवकल्प्यते ज्ञानंकिमात्मवत्तिन्यं सोगुणेतेरूपगम्यते आगृह्यते नानुसन्धानस्मरणादिक्रियाक्रमम्, ज्ञानं वोदृढ्हेतावत्कृतोनित्यमविष्यति प्रान्त्येमिसद्धिसंस्काराःदालिका
इतिनरूपनाम दालिकंचेष्यतेकार्यनशाचित्को चिदाश्रितम् स्वतेतज्ज्ञानमेवातोनान्यस्तेनानुमीयते, ज्ञानस्यचप्रभेदोयंभिन्नोऽदृष्टसंवादिकः नवस्त्वनुहमित्येवनततोऽन्यत्कल्पनम्॥
गुणत्वगुणिनास्वस्यतोधिष्ठानकल्पना नगुणव्यतिरिक्तोस्ति गुणोनामास्तिरूपं स्वन निराश्रयेषुविज्ञाने स्वन्तेषुदानम्भमिषु कथंसत्वादिकार्येवापरलोकोपिवाकथं इति
ध्यते तज्ज्ञानविषयपक्षेवर्त्तते अपितुतस्यविकल्पस्यस्वरूपमेव विचित्रीकुर्वन्प्रतिभाति इतिविकल्पाबहुभेदः एव
मनुभवविकल्पपरम्परानावत्स्वप्रकाशत्वेनभाति स्यादेतत् यद्ग्राह्यंसोपरम्परासोप्याभातीति तन्न यतो
ह्ययमप्येतदविकल्पेतररूपेनान्यस्यकस्यचिदेतदतिरिक्तस्यदृष्टेरनुभवितुःसम्भाव्य ह्ययस्यानुभवस्त्वा
र्थवाद अत्रहेतुःयतस्तस्यदृष्टुः अतएवसंविन्मात्रभावतापगमात् स्वप्रकाशरूपत्वादापन्नोपलब्धिल
क्षणप्राप्तः अपएतद्द्वायद्वयमध्येनास्त्यवभासः नन्वस्त्यवाभासइत्यसिद्धाह्यप्रयोनुपलब्धिः तथाहि अहंवेद्मि
निश्चिनोमिस्मरामीदमितिविदादिप्रकृत्यर्थरूपात् ज्ञानस्वरूपादेःइदमितिवि[illegible] कर्मरूपाद्विषयादतिरिक्त
मेवाहमित्यनुयायिनिप्रकाशेनुयायिरूपंभाति कएवमाहभातीति भातंह्यविकल्पनं अहमितिशब्दानुवि
द्धोविकल्पप्रत्ययः ननुतथापिकिमनेनविकल्प्यते शरीरसन्तानोवाक्रमेणाहमित्यादिप्रत्ययात् ज्ञानसन्तानो
वासुख्यहमित्यादिप्रतीतेःमत्वर्थीयश्चसन्तानमेवस्पृशति नातिरिक्तं तदेतदुक्तं अहंप्रतीतिरपीतिशरीरमादि
ग्रहणात्ज्ञानमवस्यतिसन्तानरूपतया विकल्पयत्यवश्यं सदृशापरापरभावभेदग्रहणसामर्थ्याद्वासनाविशे
षादिति एषेतिनास्माभिर्निह्नुतासाभिलापविकल्पाव्यभिचारत्वेनसङ्गृहीतत्वात् एतदुक्तंभवति अहंप्रतीतिरेव
तावन्नात्मा तस्याअपिविकल्परूपत्वात्स्थैर्यायोगात् एतत्प्रतीतिप्रत्ययोऽपिनास्त्यन्यःशरीरादेःभवन्नापिवावेध
एतत्पातेनःस्यादेतत् तथापिसंवित्संवेद्यव्यतिरिक्तस्यात्मनोनसिद्धिरित्येतदपिप्राह्वेनद्योतितम् एवंनास्त्यात्मा
संवित्संवेद्यातिरिक्तोदृश्यस्यानुपलब्धेरिति॥ ॥अत्रात्मवादीअनुमानमुपस्थापयितुमाह॥ ॥ ॥
अथानुभवविध्वंसेस्मृतिस्तदनुरोधिनी कथंभवेन्नित्यस्यादात्मायद्यनुभाविता॥ प्रत्यक्षं॥ इहस्मृतिकाले
तस्यानुभवितापूर्वोभवस्तुध्वंसस्तस्तेवेति किमनेन अनुभवस्तावत्तुस्तइत्यत्र सर्वस्यविवादःतमेवचानुहन्यानास्म
तर्हि नदाघारत्वमात्मनोपि रूपमवगाह्य तुभवान् सुखादिचेत्यमानेहि स्वतंत्रं नानुरूप्यते मनुष्यत्वेवादानुसिद्धं प्रहृत्यात्मनः इदंदृष्टरूपमिदं ज्ञानं दृष्टरूपेतेन घटादिवत्
तत्वनेपिप्रकाशिका अपिच ज्ञाने ज्ञानविशिष्टार्थग्रहणं किलभाव्यहन् स्वयंप्राप्तदप्रात्मन्न किंवायुक्तमचेदितुम् विशेषबुद्धिमिस्त्विति नाशतीत विशेषणमिति
तेमनसितधायानप्रत्यक्षंवेदयति अहंप्रतीतिरप्येवेति॥ अभिलप्यते आभिमुख्येन विषयपरत्वप्रत्याग्नेनहोपस्वात अपूर्वेनेन विषयस्पतादात्म्यापादनेन

निर्जोयते तथाहिस्मृतेर्नार्थस्यप्रकाशःनाध्यवसायः नाप्यनुभवस्यार्थस्यचाङ्गुलिद्वयवत् नाप्यनुभववि
शिष्टस्यार्थस्यदण्डिवत् सर्वत्रायमितिप्रत्ययप्रसङ्गात् किन्त्वनुभवप्रकाश एवस्मरणोपधानं अनुभवस्या
र्थप्रकाशात्मकत्वादनुभवप्रकाशनान्तरीयकोर्थावभासइति सर्वथायद्यनुभवोध्वस्तस्तदातत्प्रकाशरूपाक
र्थस्मृतिर्लिङ्गाभावेणविषयास्यात् तयाचसर्वोव्यवहारःक्रियमाणारूढःइत्यसोस्वरूपेणानपह्नवनीयास्त
नुभवस्यनाशोकिञ्चिदविनष्टमावेदयति तदेवचानुकर्तृ अनुभवितृरूपमात्मानुभावको नित्यइतीयदेवात्म
सिद्धेर्जीवितं ननुनाधिकमिदंवानीलितमाचार्येणवक्तव्यमपिविवक्षयापूर्वपदमामातावत्समापादितायाये
नकथंभवेदिति अर्थस्तावन्नस्याभिकिंचित्करः अनुभवश्चध्वस्तइतिनकेनचिच्चकारेणस्मृतिःस्यात् तदभावेच
सङ्केतग्रहस्मृत्यायत्ताअप्यसाङ्केताः सर्वेविकल्पाःनिर्विकल्पंचान्धमूकबधिरप्रायमितिहन्तनिराकृतमेव
सीदद्विश्वमिति ॥ इहकार्यव्यतिरेकेननाहङ्कारकल्पनीयंयत्कार्यसिद्धयेपर्यवस्यति नचैवमात्मा अथाह
तावत्समर्थ्यतेसचानुभवप्रकाशमुखेन अनुभवश्चध्वस्तइत्युक्तं यद्यात्माकश्चिदस्तिकिंतेन एतदपिवक्तव्यमा
काशमप्यस्तीति अथोच्यते नकेवलेनात्मनेत्यादि [illegible] अपितुअनुभवसंस्कारोप्यत्रोपयोगीनितर्हिसएवा
स्तुकिमात्मनाएतद्दर्शयति॥ ॥ [illegible] ॥ स्मृतिःकेन॥ ॥
इहैवानुभूतेषुवस्तुषुयास्मृतिस्तस्यामनुभवोहेतुरात्मोद्वारमर्थोवासर्वो सचसत्यप्यात्मनिनष्टोनुभवःतस्य
घनाश्रयःस्थितेर्यावानुवृत्तिःप्रकाशइतिकास्मृतेस्तदनुभविताकिंस्मृतेःकुर्यादिति॥ ॥ अथयत्रैवानु
भवस्तत्रैवसा॥ ॥यत्रैवविषयेनुभवोरूढःतदेवतस्याःस्मृतेःपदंसमर्थमाणं तत्पदातिरिक्तंवाब्रूतेसेति
स्मृतिः ॥ ननुतानात्नरस्यविषयेणकथंतस्याविषयवत्ताभिमानइत्याशङ्क्याह॥ ॥ ॥
दुर्लभेववासना अनादिरविद्यात्मा तयाविशिष्टाहंप्रतीतिनिरवयवं विकल्पयत्येव ततश्च किंनिषध्यत्वं तत्वापरापरोत्पत्त्याहेतुना ज्ञाना नामधीनोच स्थैर्यप्रतिपत्तिर्न्नैव योहि
स्त्यादिस्निवृविधाइतिन त्वापि अहमितिप्रत्ययसम्भवो विकल्पप्रत्ययप्रवाहतः ननुनित्यःकश्चिदात्मा इतिज्ञातं॥ अपरापरभावाभेदग्रहणसामर्थ्यादितिपाठे भेदग्रहण
पाठेवा अपूर्वथयः सदृशोपरापरोपर॥ अन्योन्याभावः पदार्थानां दोलमपि ज्ञातृ तथाप्यस्य यादि ज्ञानान्तरमपि उक्तं हेतोः अनेषामन्वेषां भावा नाज्ञाना नाचाभेदमेव गृह्णाति मत्वर्थीय
पदवाहसम्पादाङ्गे सो॥अविद्यावासना कृतएव भेदव्यवहारः

वासनानाशेपितएवात्मा तस्माद्धर्मादिभेदप्रपंचं ज्ञानमात्मेवेदमिति सिद्धांतः सौगतानाम् ॥ नचविषयाः सर्वेनुभवा उत्पन्नापवर्गिणस्त्वात्

नचानुभवो नवात्मा भवति चैत्र इहैव नस्वतद्भावात् तदयमनुभवो हृदि ... नसपुमा ... इतिपरस्य सिद्धांति

नोमतम् अथपरा ... द्योतित सम्भावना ... कोपलक्षित कारिकया ... तवादी आह प्रथानुभवति अनुभवस्यविध्वंसे ... नियत विषयात्मृतिः

केनप्रकारेणभवेत् यदितदनुभवांतर्गत सूपोनुभविता स्थिर आत्मा नस्यात् प्रतिलिखे यस्मृतिः तत्तेनापिभवितव्यम् इति यदिष्टं कोद्भूयादिति कारिकार्थः ॥

यतो हि पूर्वानुभवसंस्कारात्स्मृतिसंभवः ॥ ॥अनुभवेन हि संस्कारो जन्यते सोचितः संस्कारः ... तद्रूपां

स्थितिं स्थापयति आकृष्टशावादेः चिरसंवर्तितस्य विवर्त्यमानस्य भूर्जादेः तेनात्रापि संस्कारः तां स्मृतिं पूर्वानुभ

वानुकारिणीं करोति इति तद्धि षय एव स्मृतेर्विषयः ॥ ॥यद्येवमन्तर्गडुनाकोर्थः स्यात्तस्थायिनात्मना ॥ ॥एवं तर्हि

अन्तर्गडुर्यथाया सायपरं तद्वदात्मा स्थिरः कल्पनाया समानफल इति किं तेन सर्वोहि संस्कारेण जगद्व्यवहार कुटुम्ब

कं कृतकरावलम्बमिति ॥ ॥ ननु तस्यैव संस्कारस्याश्रयो वक्तव्यः स हि गुणत्वादाश्रयमपेक्षते यश्चाश्रयः स

आत्मा स्यादित्याशङ्क्याह ॥ ॥ततो भिन्नेषु धर्मेषु तत्स्वरूपाविशेषतः संस्कारात्स्मृतिसिद्धौ स्यात्स्मर्ता द्रष्टेव कल्पितः

॥ ॥इह संस्कारे जायमाने यद्यात्मनो विशेषः स्यात् तर्हि व्यतिरिक्त इति न नित्य आत्मा स्यात् अथ न कश्चिदस्य विशेष

स्तन्तु तर्हि किम् संस्कार एवास्य विशेषस्तर्हि न व्यतिरिक्तोसाविति पुनरप्यनित्यत्वानेसंस्कार इति आयात अनुभ

वादि विशिष्टाविशिष्टस्यात्मन्यकार्यकारित्वानं परम्परयाजायते इतीयानेवसंस्कारार्थः अथ संस्कारात्मा व्यतिरि

क्तो विशेषस्तस्य तर्हि किमसौ सम्बन्ध एव व्यतिरिक्तो निराकरिष्यते एवं ज्ञान सेव दुःखे ... प्रयत्नधर्माधर्मेष्व

पि विकल्पनीयाः एतदाह तत इति आत्मनो भिन्नेषु धर्मेषु अङ्गीक्रियमाणेषु तेषु सत्स्वपि आत्मनि न स्वरूपविशे

षाभावात्सतावदात्मा स्मर्ता नत्याप्रियते अस्मदेः रूपादि संस्कृत रूपादि प्राच्यरूपानवाया दितिसंस्कारादेव स्मर्ता स्ति

ड़िरिति अहं स्मरामीतियः स्मर्ता सोपि शारीरसन्ताने ज्ञानसन्तानस्यैवाध्यवसीयते यथा दृष्टाः पूर्वं बुद्धेऽहं

स्मरामीतियः स्मर्ता सोपि शारीरसन्तानो नीतिरव्यपा शारीराध्यवसायिनीति ॥ ॥ एवमात्मनि साधकप्रमाणं प्रत्य

दोमनुमानं च पराकृतं बाधकं च स्थापितम् धर्मयोगे नित्यताहानिरन्यथा किं तेन तदुक्तं ॥ वर्षातपाभ्यां किं व्योम्नश्चर्म

ण्यस्तितयोः फलम् चर्मोपमश्चेत्सोनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः इति इत्यमात्मानं निराकृत्य नस्यैव पर्यमयि नैव ...

... ननु संस्कारोधर्मरूपो गुणः न स्वतंत्रः इति धर्मिणास्य भवितव्यं ज्ञानसंतान एवास्य धर्मी इति चेत् न तावत्संतानः कश्चिदन्योज्ञानेभ्यः नयदि ज्ञानेष्वेव संस्कारः ...

... न्यत्र संस्कारः अन्यत्र स्मृतिरिति ... मैत्रादिप्रमातृभेदे एवं विध ... नात् तस्मादनुभवसंस्कारयोरभेदः ...

... सिद्ध्यति अनुभवसंस्कारयोराश्रयद्वारेण भेदे ... सिद्धांतेव ...

... दुःखीदिषि ... इत्यादेः स्मरणसारत्वात् अनेनाप्ययेन ...

... नतस्मात्संस्कारस्याश्रयएव ... ततोभिन्नेषु धर्मेष्विति ...

... सिद्धानोपयोगित्वेन च ... यत्किञ्चित्तमपि ... स्मरणमपि ...

... ततो भिन्नेष्वात्मनो व्यतिरिक्तेषु धर्मेषु संस्कारादिषु सत्स्वपि व्यतिरिक्तेच समवाये सत्यपि तस्यात्मनः स्वस्मिन् ... संस्काराद्धिधर्मात् ...

... तस्मात्संस्कारादेव ... न्यायेन स्मृतिः सिद्धा ॥ ननु ... शारीराध्यवसायिनी इत्यतेन ...

कर्तृत्वानशान्तिमेव पर्यालीतिन्तु माह ॥ ॥ज्ञानं चचितत्त्वरूपं चेत्तदनित्यं किमात्मवत् अथापि जडमेतस्य कथमर्थप्र

काशता ॥ ॥परात्मप्रसङ्गापादनमेतत्पूर्वपक्षवादी करोति प्रसङ्ग विपर्यय लाभो मे भविष्यतीति तत्रात्मवा

दी नित्यत्वमात्मनः इत्थं ब्रूते इहकालो नाम इदंभावविशिष्टस्य विशेषणता मवलम्बमानः स विशिष्टो कुर्वंस्त

क्रियाचादनित्यं सम्पादयति आत्मनश्च चित्स्वभावत्वादिदमिति प्रथनाभावेन विशेषणत्वं नास्ति विशेषण विशेष्यभा

वो हि योजकायत्तः नच स्वप्रकाशस्य योजकान्तरमस्ति सइत्थं ब्रुवाणः पर्यनुयुज्यते ज्ञानमपि तर्हि स्वप्रकाशमिति तत्रा

प्येषैव वार्तेति तदपि कस्मान्न नित्यम् न चद्वयोर्नित्ययोः कश्चित्सम्बन्धः कार्यकारणभावएव यस्यसोनान्यः तत एवात्म

नो ज्ञानेष्वान्तिरित्यवसन्नमदः अथ न स्वप्रकाशं ज्ञानं तर्हि परस्याप्यदो न प्रकाशः स्वप्रकाशरूपावेशाद्धेसोयरस्य विद

पद्यार्थः प्रकाशो भवति परस्यापि ततः स्वपरप्रकाशता प्यन्योनाम अर्थस्य प्रकाशः स्याज्ज्ञानवान्नरवत् ॥ जडोप्यसौ

इत्यमर्थस्य प्रकाशो भवतीति साङ्ख्यमतमाशङ्कते ॥ ॥ अथार्थस्य यथाप्रपञ्चो वदिनाभास ...

इहतावदर्थजानामीति अस्ति व्यवहारः तत्रार्थस्य प्रकाश इत्येतावत्परमार्थः तत्र यदि स्वरूपमेव प्रतितत्रार्थान्त प्रसङ्गात्

न केचित्प्रतिवेति सर्वज्ञमतेचा जगत्स्यात् नाप्यन्यं तत एतद्रूपमुपनियतिमेषवं वद्धिदोषः स्यात् तन्नूनमन्यत्रैवायं

धर्मसत्वान्तरे तत्रापि कथमर्थस्य प्रकाशः स्यादिति नूनं तत्र तत्वान्तरे सोर्थः प्रतिबिम्बेनोपसङ्क्रामति तच्चान्त

ःसत्त्वप्रधानत्वात्प्रतिबिम्बोपग्रहयोग्यं तमसाच्छादितत्वात्सकलप्रतिबिम्बनतोव्यावर्तितम् भागे सत्त्वेन रजसा नमसो सा

रणात्किञ्चिदेव प्रतिबिम्बितं गृह्णातीति तदेव बुद्धितत्त्वमुच्यते अर्थप्रतिबिम्बोपग्रहस्वत्वानस्य हन्ति रूपं पूर्वव्यपदेशानि

रोधायकदृष्ट्यादिपरिणामविलक्षणपरिणतिविशेषात्मकम् एवमर्थस्य तावद्रूपं बुद्धिधारयति इयं सत्त्वादीनां सव

दुःखमोहतयाभोग्यत्वात्ज्ञ इति दर्पणवदप्रकाशी नचभोग्यस्याप्रकाशास्तितद्धि दुःखमोह इत्ता तद्रूप प्रकाशानकस्य

... तेन ... विशेषः इतिकर्म वैफल्यमिव तदुक्तं वर्षातपाभ्यां किं व्योम्न इत्यादि तस्मात् ... अथमेमीन आत्मा ...

... विरंस्यते अहमेवन किंममेति तदिदमहंकारं ममकारं ... निर्वाणद्वारमवलम्बताम् ॥ आत्मानिवित्तवभावः ...

... न धर्मधर्मिभावेन ... प्रमाणत्वाभावान्न वस्तुसाधनीत्येतेदाह ज्ञानचेति चकारः ...

... ज्ञानस्य यदि ... स्वप्रकाश ...

अथैवं तत्र योजना किं चेदेन कांक्षानिषेधोऽभिधीयते आत्मवत् किमनित्यं आत्मवत्त्वानित्यमितियावत् अथवा किमित्यनेनानुपपत्तिप्रभावपर्यनुयोग अपूर्णत्वमभिधीयते तेन यथात्मा
किमनित्यः तथा ज्ञानमपि किमनित्यं उभयोरप्यनित्यता धर्मो, नुपपद्यमानत्वेन पर्यनुयोगमात्रमिति यदि वा समस्त एवाकारो नञर्थः अनन्य प्रतिषेधेऽपि वा अनित्य इति
ज्ञोपादानलिंग समर्थितो, समर्थसमासः तत्त्वनिषेधेन तुल्यता आत्मवन्नित्यकस्मान्न भवतीति चित्स्वरूपत्वेन तुल्यता अप्राधान्यविधेयं च प्रतिषेधे प्रधानता नञस्य प्रतिषेधो

भावसम्भवो युक्त्यनुपातीति तद्विलक्षणेन भोक्त्रा भवितव्यम् स च प्रकाशरूपेनावत्स्वभावः स्वभावान्तरं हि अप्रकाशरूपं भोग्यं
कथं भोक्तुः स्वभावतया सम्भाव्यते स च प्रकाशमात्रस्वभावत्वेनैव यदि विश्वस्य प्रकाशस्तर्हि विश्वं युगपदेव प्रकाशेत घ
टप्रकाशेऽपि पटप्रकाशः स्यात् इति विश्वं सङ्कीर्येत स चार्थादर्थप्रतिबिम्बात्तदाधाराच्च बुद्धितत्त्वादन्यः कथमर्थस्य
प्रकाशः स्यात् असम्बन्धात् तस्माद्बुद्धिरेव स्वच्छत्वात् प्रकाशप्रतिबिम्बमपि परिगृह्णाति ततः प्रकाशप्रतिबिम्बवि
शिष्टमहिमा पनत प्रकाशावेशाद्बुद्धितत्त्वावेशात प्रतिबिम्बकनीलाद्यर्थपर्यन्तसङ्क्रान्तेः प्रकाशावेशस्यार्थः प्रकाश
इति सिद्धो व्यवहारः तदेवं स्फुटं जडबुद्धितत्त्वाव्यतिरिक्तो जडमपि चित्प्रतिबिम्बयोगाद्विषयस्य प्रकाश इति एतदेव ता
वदनुचितम् यत्प्रकाशात्मा बुद्धौ प्रतिबिम्बमर्पयति समानगुणो बिम्बकापदार्थो विमले प्रतिबिम्बसङ्क्रान्तिदर्शना
दित्त्व रूपवत्यादर्शे घटरूपप्रतिबिम्बवत् आत्मबुद्ध्योः सान्तिलं तु एयमात्मापि तथा चन बुद्धिर्विमला तद्वैवत्तु तावद्
नदित्यशशब्देन सूचयति किन्तु प्रतिबिम्बवादेनापि न किञ्चित्प्रतिसमाहितं भवेदिति ॥ ॥ अजडा[illegible]सैव
जडानार्थप्रकाशना ॥ ॥ चैतन्यप्रतिबिम्बयोगे यदि तावत्प्रतिबिम्बकमपि मुख्यप्रकाशरूपमेव न भवति तेनापि न तस्या
किञ्चित्त्वं स्यात् नहि प्रतिबिम्बितवह्निपुञ्ज आदर्शो दाह्यं दहेत् अथ मुख्यप्रकाशरूपैव बुद्धिर्जातेति यतो विह
इथमीश्या साङ्ख्यैरभिहितं तत्कल्पितं स एव पुनर्जाज्वल्यमानो निजमोजोऽन्मयति ततश्च सा बुद्धिरेव चिन्मयी स्या
त्किं पुरुषेण एवमर्थप्रतिबिम्बकद्वारेणार्थमयी त्वायातो विज्ञानवादः अत एवास्यास्तद्रूपमिति पूर्वकारणप
रम्परातत्त्वान्तरं वाच्यम् एवं सैव चेच्चिद्रूपा प्राग्भिन्नतापसङ्गः नचेच्चिद्रूपं स्यापिनित्यता तर्हि आत्मनि नित्यः क
श्चिदस्ति यस्य ज्ञानं नाम धात्रीः स्यादिति ज्ञानमात्रमेवास्ति योऽर्थप्रकाशरूपो बोधो यश्च विकल्पः स्मृत्यादिरूपस्ताव
तार्थव्यवहारसिद्धेरिति प्रसङ्गः विपर्ययलाभे ज्ञाने च चितिरूपं चेत्यादेः श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम् ॥ एवं ज्ञानं परीक्ष्य

सांख्योक्तिः संभाव्यते अत्रापि रूपणात् एवं चैतन्यप्रतिबिंबेन संविद्रूपा जाता प्रकाशप्रतिबिंबेन जलं प्रकाशरूपं एवं बुद्धिस्तित्सु चिद्रूप ज्ञानात्मिका ततश्च
बुद्धेर्नित्यत्वव्यापित्वादिदोषः सांख्यदर्शनोचित दोषान्तरयोगश्चेत्याशयप्रबोधः रूपान्तरकरणे अथ तत्प्रतिबिंबेपि न तद्रूपमनतिः अप्रतिबिंबेपि दर्पणस्पदा दकर्ता दृष्टः
नहि सा चिद्रूपप्रतिबिंबं दयद्दृष्टलेपि जडैव ततश्च पक्षद्वयेपि विषयसंबन्धः ततः कथमिति सूत्रार्थः ॥

विषयाकारपरिणतानामिति क्रियाणां योविषयनिर्भासः स एव वृत्तिः निर्विकल्पकरूपा बुद्धितत्त्वस्यवर्णनं वृत्तिः परिणाम विशेषः ज्ञानादीनां रूपं तिरोदधत् क्रिया परिणामः
परिणाम उच्यते यत्स्वप्रतिरोदधत् स धर्मपरिणामः यः क्रियाकारतया भाति स्ववर्णस्येवज्ञान नत्वा यत्स्वतिरोदधत् साध्याकारत्वेन गच्छति बुद्धिः इति यथा
सदृशपरिणामः ॥ अतः परिणामो दन्योऽन्तःपि बुद्धस्यार्थः अविशिष्ट स्वरूप सतत्त्वस्यैव भावस्य धर्मिकर्मसंपातन आश्रयारणम् चटस्यैवोद्कारणम् चैतन्य
यते परिणामस्य स्वरूपमानताप निरवेति राजवार्तिके टीकायाम् अन्यावस्थितिः परिणामात् परिणामो स्वस्थभावेतिरोधानेनैव यथा घटस्य कपालादीनि इति तेषु

क्रियां परीक्षते ॥ ॥ क्रियाप्यर्थस्य कायादेस्तत्तद्देशादिजातता नान्या दृष्टेः ॥ ॥ स्वरूपपरिस्पन्दरूपेनावक्रुष्टेति च
लतीत्यादिप्रतिभासगोचरः तत्र गृहदेशे देवदत्तस्वरूपादनन्तरं बाह्यदेशवर्ति देवदत्तस्वरूपमित्येतत्ता
वद्रूपलभ्यते न तु तत्स्वरूपातिरिक्तां काचिदन्यां क्रियां प्रतीमः देवदत्तादिनं तिष्ठति इत्यत्र प्रभातकालावि
देवदत्तस्वरूपं ततः प्रहरकालाद्यवच्छिन्नस्वरूपमित्यादि भाति इयं परिणमनरूपेत्यत्र मधुरस्वरूपमम्लवस्तु
रूपं द्रवरूपं कठिनरूपमित्यादि एवं तद्रूपतया तत्कालत्वयातदाकारतया भावएव भाति सा हि प्रथा तत्र प्र
त्यभिज्ञाभिन्नेऽपि कायके प्रत्यक्षादावपि देशाकारान्यत्वे कालान्यत्वमवश्यम्भावि देशकालान्यत्वेऽपि स्वरूप
स्यैव देशान्तात् कालभेदश्च स्वरूपभेदाद्देशकालाकाराकारैरेव यद्यपि पर्यवस्यन्ति तथापि स्वलक्षणा
भेद इति तेनैव हि भेदेन बौद्धैरुच्यन्ते इति तात्पर्यम् एवं प्रत्यक्षेण न दृश्यते काचित्क्रिया तदभावान्न तत्सर्वकेनानुमा
नेन कार्यं च ग्रामप्राप्त्याद्युत्तरलक्षणरूपं तद्देशावस्थरूपादि इति कार्यान्यथानुपपत्त्यापि न सा कल्प्या ॥ ॥
एवं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तस्याः सिद्धिरिति साधकप्रमाणाभावउक्तः बाधकमप्याह ॥ ॥ ॥ न साप्येकाश्र
यिकेकस्य चोदिता ॥ ॥ तत्र पूर्वापररूपत्वात्क्षणानां तत्स्वात्मनि किञ्चिन्नसर्वं पुरखा वस्तुमात्रं हि तत् अतो वि
कल्पप्राणितं पूर्वापरीभूतत्वं क्रमरूपता क्रियायाः लक्षणं न वस्तु किञ्चित्स्पृशति ते हि क्षणा नान्योन्यं स्वरूपावि
ष्टा इति कथमेका क्रिया क्रमो हि भेदे न च पृथग्भिन्नेतदभावात् भेदस्य विरुद्धमेकमिति कथं क्रमिकाप्येका चेति
स्यात् अथैकत्राश्रयेऽवस्थानादेका तत्रापि तत्क्षणातिरिक्तो न कश्चिदाश्रयो नुर्येते क्षणा एव हि प्रबन्धवृत्तया भा
न्ति किञ्च तथाभूते भिन्नदेशकालाकारैः क्रिया क्षणैरविद्धः आश्रयः कथमेकः स्यात् अतएव देवदत्तो यातीत्येवमाश्रि
तो प्राप्त इति साङ्ख्या ज्ञवन्ती प्रत्यभिज्ञानेकं वास्तवं गमयन्तु मलम् ॥ एवं ज्ञाने क्रियां परीक्ष्य यस्मिन्निति ॥

तद्रूपं एवं बुद्धिस्तित्सु चिद्रूप ज्ञानात्मिका ततश्च बुद्धेर्नित्यत्वव्यापित्वादिदोषः सांख्यदर्शनोचितदोषान्तरयोगश्चेत्याशयप्रबोधः रूपान्तरकरणे अथ तत्प्रतिबिंबेपि नतद्रूपा
पत्तिः अप्रतिबिंबेपि दर्पणस्पदा दकर्ता दृष्टः नहि सा बुद्धिर्यश्चित्प्रतिबिंबं दयद्दृष्टलेपि जडैव तत्स्वरूपदोषः विषयसंबन्धः ततः कथमिति सूत्रार्थः ॥ अथवा स्वरूपस्य
बुद्धिरुपाधिना बुद्धेरेव बोधाकार सत्सुखं तत्स्वरूप इव प्रत्ययो भवति ... विषयत्वे बुद्धिर्धर्मः ... साकारज्ञानवादः

विकल्परूपं ... नात्

परिणामक्रियायां तु मधुराम्लादिना स्वरूपभेदेनैव कालभेदोऽप्यस्ति न तु तत्र देशभेदोऽनुभवगोचरः इति यद्यप्यस्ति तथापि देशस्यैव स्वरूपत्वं इत्यनादरः देशभेदस्य कालभेदेन कृतः ॥ क्रियान्तरकृतो समवाय इति नैयायिकाः द्रव्यमेव क्रियेति जैनाः नन्वेतत् यथाभूतलक्षणभेद योगिकारकं द्रव्यं रूपमेकं आह देशप्रत्यभिज्ञानादिति सम्प्रदायश्चैव इति हि बाधितं सर्वस्याम तद्धि भवत्वेवं द्रव्यमेकं किं तु क्रिया तत्रास्ति सा च पूर्वापरीभूतावयवरूपा क्रमवर्ती पाकपाठादि भिन्नेति कुतः कारकद्रव्यस्य प्रत्यभिज्ञाना देशे तथाभूतप्रत्यभिज्ञानादेकं कारकस

न सम्बन्धे सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादेः पूर्वपक्षसाधनाय प्रभवतस्तं ध्वंसयितुं तद्विषयं प्रमाणाभावं तावदाह ॥ ॥ तत्र तत्र स्थिते तत्तद्भवतीत्येव दृश्यते नान्यन्नान्योऽस्ति सम्बन्धः कार्यकारणभावतः ॥ ॥ मृत्पिण्डे सति स्तुपकः तत्र स्थिति शिविकाद्यावद्घट इत्येवं भावक्षणा एवोपलभ्यन्ते नाधिकं किञ्चित्तत्र दृश्यत्वेनावभासते नाप्यनुमानेनेति क्रियायामिव वाच्यम् सर्वत्रैवाधाराधेयभावादावयमेव पन्थाः इह यूपकुण्डे बदरक्षणानन्तरनिरन्तरात्मकविशिष्टकुण्डबदरोदय इति अयमेव च भावो भावान्तरेण सह नियतपूर्वापरतया विकल्पेन व्यवह्रियमाणः कार्यकारणभाव इत्यभिधीयते न च ज्ञानक्रियायोः आत्मना सह कार्यकारणभावः आत्मनस्तत्कार्यत्वाभावात् ज्ञानस्य स्वसामग्रीकार्यत्वात् क्रियायाश्चाभावात् इति न ज्ञानक्रियासम्बन्धः यतो ज्ञातृताकर्तृत्वे स्याताम् ॥ ॥ एवं प्रमाणं परीक्ष्य सम्बन्धे साधकं सामान्यविरोधमुखेनापि दूषयति ॥ ॥ द्विष्ठस्यानेकरूपत्वात् सिद्धस्यान्यानपेक्षणात् पारतन्त्र्याद्ययोगाच्च तेन कर्तापि कल्पितः ॥ ॥ सम्बन्धस्तावत्परस्परप्राप्तिरूपः द्वयोः प्राप्तिभाजोरेकस्तिष्ठतीति सामान्यलक्षणं तच्च कथं न ह्येकत्र विरुद्धभिन्नाकारशेषशरीरसारो रूपत्रविश्रमितुमलम् इति भेदप्रसङ्गात् एतेन संयोगसमवायौ तन्मूलाश्चान्येऽपि सम्बन्धा बाधिता भवन्त्येव रोऽपि तामन्त्याः योऽपि चेतने पूतत्कल्पनया चाचेतने पारतन्त्र्यात्मा सम्बन्धो व्यवह्रियते न स सिद्धस्य न पारतन्त्र्यमस्ति सिद्धत्वादेव असिद्धस्य न तरां निःस्वरूपस्य ताद्रूप्यायोगात् एवमपेक्षायामपि वाच्यम् द्वयस्य पेकयं कथं स्यात् द्वयोरेकत्वानुपपत्तेः एकत्वे वा कः श्लेषः तस्माज्ज्ञानसम्बन्धाज्ज्ञातेति यथा विकल्पकल्पितो न तत्त्वतः तथा क्रियासम्बन्धात्कर्तेत्यपि कल्पनामात्रमिति पूर्वपक्षः ॥ २ ॥ श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां पूर्वपक्षविवृतिर्द्वितीयमाह्निकम् ॥ ॥ विनायेन न किञ्चित्स्यात्समस्तात्रपि हस्पः अनलमितस्वार्थस्तत्त्वयं तं स्तुमः शिवम् ॥ ॥ यत्तस्मिन्पूर्वपक्षे यदुक्तं स्मृतेः संस्कारमात्रादेव सिद्धिरिति तदेव दूषयितुं

स्यात् तस्य फलजनकत्वे पूर्वमपि फलं स्यात् अन्यथात्वे फलजनकत्वाभावे पश्चादपि न स्यात् यदि च ततो द्रव्यादन्यदेव किंचिज्जनकं तद्धि तत्रापेक्षितेन तस्मात्तदेव जनकं धर्मान्तरयोगि तु धर्मि यदि क्रममवान्नभवेत् तदद्भुतफलमिव फलमक्रममेवोपलभ्यते यदि च पाकपाठयोर्न भेदः स्यात् फलस्य च न भेदो घटते तस्मात्कारकातिरिक्तं कारकाश्रितं क्रमिकं भिन्नलक्षणं वस्त्वस्तीत्यनुमीयते तदेव क्रिया अन्यथा पत्रिर पचत् केश्चिदुक्ता तथा मीमांसकाभ्युपगता भावनाख्यापि क्रियास्त्विति तथाहि कारकस्य भावकस्य उतपस

ज्योतिष्टोमयाजी स्वर्गं गन्ता इति भावनात्मिकापि क्रिया संतानरूपैव सा च संतानरूपतया कल्पना अन्त्यभावनात्मकज्ञानसंताने स्वर्गादिप्राप्तिकारिणी इति तात्पर्यम् ॥ ननु क्रियायोगादाकाङ्क्षी इति विचारयितुं स्वयं क्रियात्मनि सङ्क्रान्ती तदत्र कायचेष्टादेः कः सम्बन्धः येन सा चेक्रियादेरित्युक्तम् सत्यं दृष्टान्ताभिप्रायेण तुल्यत्वम् यथा कायादेः क्रिया तत्र तत्र देशे तदस्य कायादेस्तन्मे मात्रगमनक्रियायां पदे देशान्तरस्थितस्यास्य तस्यादि क्रियायां तत्र तत्र काले स्वतेरादिरूप तथान्तरात्मनि ज्ञानक्रिये इत्युक्ति जानाति चरति स्मरतीति कालभिन्नज्ञानस्वरूपाद्रूपेणाजन्ममात्रे न चक्रियेत्यर्थः यद्यपि शक्तिकारेण केवलगमनपरिणामादि रूपासा क्रिया कायादीनां तत्र भिन्नदेशकालगता दृष्टेव तत्त्वमात्रम् एतदतिरिक्तस्यानुपलम्भादिति

स्थापित एव प्रकाशमानात्मा हि व्यवस्थापना तत्र पूर्वस्मरणादभिलाषेण कथमर्थविषयो व्यवहारः न च तदप्रकाशने संस्कारजत्वेन किञ्चित्तत्त्वम् तद्धि साक्षात्स्थलमवलम्ब्यते न चानुभवेन विषयस्य प्रकाशनात्मनास्मृत्यभिधानाया भ्रान्तेः किञ्चिदपि साक्षादप्यमस्ति सर्वथा विषयमस्पृशन्त्याः ॥ ॥ ननु योऽनुभवायस्तु तद्विषयः स्मृतिस्तयाध्यवसीयते ततो ज्ञातात्माहृश्यमनुभवेन स्मृतेः नात्मिद्वयेच संस्कारपरिग्रहः अध्यवसीयते हि किमुच्यते प्रकाश्यत इति चेन्न भ्रान्तित्वं न प्रकाश्यत इति चेत् पुनरपि विषयेण स्पृष्टैवानयेति साक्षाद्धृश्यमिति शाह्यानमात्रमिति ॥ ॥ तदेतद्दूषयितुमाह ॥ ॥ भ्रान्तित्वे चावसायस्य न जडाद्विषयस्थितिः ॥ इह स्मृतेः ॥ ॥ अन्यस्याव भ्रान्तिर्बोधस्य स्वसंवेदनात्मप्रकाशमानेन भ्रान्तिता तत्र वैपरीत्याभावात् यस्तु तत्राध्यवसीयते स्वाकारः स विषयीजनतया स्वाकारत्वेनार्थतयेति तत्रापि भ्रान्तिता स चाध्यवसायलक्षणः न स्मृत्यान्ययावभान्त्यासंस्पृश्यते तत्रासौ दुर्लीका मिति बलादेव तत्रापि जडत्वमस्यायातम् स्फुटत्वात् स्वपटे न च जडेन विषयस्य किञ्चित्कृतम् ततश्चार्थविषयो व्यवहारो विलुप्येत ॥ ॥ ततोऽजडस्य चिन्निष्ठानार्थस्य स्थितिः ॥ ॥ अध्यवसायस्य संवेदनांशेन स्वाकारं वावलम्ब्याजडत्वमस्याः एवमप्यजडात्मा इति जंस्वसंवेदनमुन्मेषप्रत्यवस्वाकार इतीयत्पर्यवसायपरिच्छिन्ना स्मृतिरिति विषयस्य नाममात्रमपि प्रहीतुमशक्नुवतः ततः स्मृत्यध्यवसायात्कथं विषयव्यवस्था यत्र व्यवहारयत्नसम्पादनसामर्थ्यम् ॥ ॥ संस्कारस्तत्त्वपि स्मृतिनैव तथ्यज्ञानचटनेन स्वपरस्परसङ्गतिहीनानि सकलानि ज्ञानानीति यदुक्तं श्लोकपञ्चकेन तदिदानीं प्रक्रान्ते योजयति ॥ ॥ एवमन्योन्यभिन्नानामपरस्परवेदिनाम् ज्ञानानामनुसन्धानजन्मा नश्येज्जनस्थितिः ॥ ॥ जनस्य लोकस्य याकादनव्यवहारस्थितिः सा ज्ञानानां यदनुसन्धानं एकविषयभावापन्नस्ततो नितान्त प्राप्तिरूपं तद्वायत्ता तथाहि स्मरणनिबन्धनः सर्वो व्यवहारः प्र

प्रतीयते इति दिग्वाल स्वरूपान्यतैव क्रिया देशेनान्यान्यतया कालेनान्यान्यतया वा स्वरूपेणान्यान्यतैव क्रियोत्पत्तिः तत्र दिति क्रियापवस्तु उपलब्धिलक्षणप्राप्तता माह अत एव फलभाक्तिति प्रत्यक्षाप्रवृत्तिरतः का अग्रवृत्तिपूर्वजन्मप्रवृत्तादेव फलं ग्रामप्राप्त्यादिकं संपद्यते यस्मिन्नेव हि संताने इति नीत्या स्वर्गादिसिद्धिः ॥ तत्र सामान्यलक्षणं लक्षयोः स्वरूपस्य माध्या युगपद्दुत्रिशूति तदेकं न भवति एवसामान्येन द्वित्वे सम्बन्धमात्रे ॥

तिमि ... दृष्टौ ... स्मृतौ ... कल्पितः इति ज्ञानविचारोयमधिकारः क्रियासंबन्धविचारस्तु द्वितीयेऽधिकारे भविष्यति ज्ञानाधिकारे ज्ञानयोगात् ज्ञाना क्रियायोगात् क्रिया क्रियाधिकारे
ह दृष्टान्तः ॥ ... अनुभवेन ... तत्तत्त्वनिश्चित्य स्मरणं किमुपादते इतिव्यवहारः तत्रानुभवसंस्कारात् कामं स्मृतौ विषयप्रकाशः समुत्थितः न चैतावता किंचिद् अनुभवस्य
प्रकाशो नाद्यैव ... रूपाभावात् अनुभवप्रकाशस्तु न घटते संस्कारजे तायाम ... ग्रेरले ... नोर्थः तदाहं ... तत्सत्यमिति तत्र पूर्वपदौ सकलानां प्रमाणमिति ये तत्र ...

ऽयमहमपि द्विप्रत्यक्षज्ञानमहमिति पूर्वापरानुसन्धानेन स्मरणानुप्राणितेन विना न घटते प्रमातरि विश्रान्त्य-
भावात् प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् एवं सुखादौ मन्तव्यम् ... नादानपरिग्रहणाद्युपगमादयस्तु व्यवहाराः स्मरणमया एव एवं
ज्ञानानां यदनुसन्धानं ततो जायमाना जनस्थिति एवमिति परिग्रहपरिगमेसति न घटेत नश्यतीति सम्भाव्यते कुत इति चे-
द्विशेषणद्वारेण हेतुमाह अन्योन्यं तावद्भिन्नानि ज्ञानानि अन्यदनुभवज्ञानं अन्यदिदानीन्तनं ज्ञानं विकल्पात्मिकं तत
अन्यत्स्मरणसम्मतं ज्ञानं तदेतानि स्वविषयप्रकाशमात्ररूपाणि परविषये जडानि लूककल्पानि न चान्योन्यं
स्वप्रकाशरूपाणि एवं न स्वरूपतो न वेद्यतो वेकीभावरूपमनुसन्धानमस्ति अन्योन्यं च विषयविषयिभावो नास्ति
न च तृतीयं ज्ञानं ते यानि बध्नन्न अनुसन्धानादायि सम्भाव्यते इति ध्वंसेदर्व्यवहाराः न च ध्वंसं सन्नामिति भवदर्शी ह प्रमाण
तेषु सन्ते प्रकाशान्ते यतस्तत एतदापद्यते एतदेव समर्थयितुमुपघन्तव्यमिति तथास्मदभिमतप्रकारेण वि-
ना विधेरप्युपाक्यमसमर्थनमिति दर्शयति ॥ ॥ न चेदन्तःकृतानन्तविश्वरूपो महेश्वरः स्यादेकश्चि-
द्वपुर्ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान् ॥ ॥ संवित्तावेव प्रकाशात इति तावन्न केचिदपह्नुवते साकल्येन विषयादिस्व-
रूपमात्रविश्रान्ता अर्थस्य सा कथं प्रकाशः स धर्मधर्मवत्तथा स्यात् तत्रार्थप्रकाशस्तावदन्यथयथा ... इति
इति गलितो ग्राह्यग्राहकभावः अतोऽर्थप्रकाशरूपां संविदमिच्छता बलादेवार्थोऽपि तद्रूपान्तर्गत एवाङ्गीक-
र्तव्याः स चार्थप्रकाशो यद्यन्यप्रकाशान्तर्गतस्तत्र स्मरणमुपपन्नमिति अत एक एवासौ संवित्सर्वो वेद्यराशी-
स्तेन क्रोडीकृत इत्येतदपि अनिच्छताप्यङ्गीकार्यम् एवमपि सततमेवान्तर्लीननानिमेषेनैव विश्ववाङ्मनन्तमपर्यं
कायेन तथा स्वभावत्वात् न चैवं अतःस्वरूपान्तर्भूतं तमर्थराशिमपरमपि भिन्नाकारमात्मनि यदि प्रकाशयितुं न केचि
देवार्थस्तद्रूपाद्भिन्न अमुमाभासइति इत्यादिनिरस्य सैषा ज्ञानशक्तिः उन्मग्नाभाससंभिन्नं च चित्तत्त्वरूपं वहि

... स्वकाल एव स्वविषयस्यैव सतः स्वविषयतयैव च प्रकाशनं न तु परविषयस्य परविषयतया वा तृतीयमासीदस्तिभविष्यतीति इत्यपि त्रिकालविषयता ... न स्वकाल एव स्वविषयस्यैव प्रकाशः परकालतया ध्वंसायोपि प्रकाशनेपि वा न परकालस्य ध्वंसायो वस्तुनः सतः प्रकाशो वा रजतद्विचन्द्रतया ध्वंसाय प्रकाशो ... स्वविषयस्य
वसायादि ॥ यथा ... स्वप्रकाशोपि कालान्तरेः स्वकाल एव स्वविषयपरिग्रहीतो न तु कालान्तरे ज्ञानकाले सद्विषयो वा तथा वा कालान्तरेऽस्य न प्राप्नोतीति प्रसङ्गात् न चाविषयो ॥

न नु ... अनुभवस्य स्वीकारो यत्संस्कारद्विप्रेपन्नतो ... अनुभवोऽभवदिति स्मृतावनुभवस्याभासः ... क्रियते ... तद्विरालम्बनैव तया तत्त्वं दृष्टिमि
द्वाज्ञाने ... स्वस्याभासपद स्वरूपयस्या ... तेन स्वरूपस्यैव स्वप्रकाशो यथा ... प्रकाशः ... नामृतस्या एवेति ... प्रकाशाभासं ... प्रत्ता
... पूर्वानुभवसाद्गोपन तोपि भवेत् सदा प्रकाशमानत्वेपि न नीलाद्याकारस्य च्छायाकल्पं द्वितीयमपि अप्रकाशमानत्वमुपस्थादित्यवधारणस्य भेदात् न तत्त्वमेवास्या आभासएव स्वस्व
... वैयधिकरण्यं सामानाधिकरण्याभ्यां यदीयः स्वभावः प्रकाशेन संबन्धनियम्यते साजडाभिधीयते तदत्र निपमोपलब्धितेनानेन ... निराहत्य स्वरूपैवासा प्रा

मुखत्वात् ... च्छायानुरागात् नवं नवं ज्ञानमुक्तम् एवमपि नवनवाभासः प्रतिक्षणमुदयव्ययभाज इति सैव व्यवहारनि-
वहहानिः तेन न कुचिदाभासे गृहीत पूर्वयत्संवेदनं बाह्यमेव मभूत् तस्य यदन्तर्मुखं चित्तस्वरूपत्वं तत्कालाच-
रेपि अवस्थानं स्वात्मगतं तद्विषयविपरीतबहिर्मुखत्वं परामृशतीति सा एषा स्मृतिशक्तिः यस्तु तन्न दंभा-
सयति स्मरयतीति वा तद्वस्तुतः संविदा विश्वमख्यातादात्म्यवृत्तीति विपर्ययमयं पूर्णमेवेति नवं नाकिञ्चिदाभासि-
तं स्मरतं वास्यादिति दमयिष्यवाहपतितमङ्गीकार्यं यःकिल तदाभास्यते तत्संविदो विच्छिद्यते संविच्च ततः संविच्छसंवि-
दन्तरात् संवेद्यं च संवेद्यान्तरात् न च विच्छेदनं वस्तुतः संभवति इति विच्छेदनस्याभासमात्रमुच्यते न च तदियता
अपारमार्थिकम् निर्मेयमाणस्य सर्वस्यायमेव पारमार्थ्यात् यत्परमेवपरिच्छेदनात्परिच्छेद उच्यते तदवभासनन्त-
सामर्थ्यमयोहनशक्तिः अनेन शक्तित्रयेण विश्वव्यवहारः तच्च भगवत एव शक्तित्रयं यत्तत्प्राग्भूतानुभवितृस्म-
र्तृविकल्पयितृस्वभावचेत्तृमेयाद्यवभासनम् स एव हि तेन तेन वपुषा जानाति स्मरति विकल्पयति च यथात्र-
माचार्येणैव यद्यप्यर्थस्थितिः प्राणपुर्यष्टककान्त्रिते जीवे निरुद्धा तत्रापि परमात्मनि सास्थितेत्यादि एतत्सं-
ज्ञानादिशक्तीनां प्रसङ्गप्रकारो वैचित्र्यविकल्प इति तत्सामर्थ्यस्वातन्त्र्यमपराधीनत्वं ऐश्वर्यं महेश्वरत्वं तन्निर्मित-
ब्रह्मविष्णुरुद्राद्येश्वर्यापेक्षयोच्यते तदेव चिद्वपुरित्येवं कृत्वा इयदायातम् विश्वरूप इति तत एव च यदि निश्चितैक-
रूप जडभावे वेलक्षण्यं ज्ञानादिशक्तियुक्तता माहेश्वर्यमुपसंप्राप्तः एतदनुपगमेन किंचिदवभासेनेति प्रस-
ङ्गः भासते च तस्मादेतदेव पर्याङ्गीकर्तव्यमिति प्रसङ्गविपर्ययः न घ्येयज्ञानस्थितिः येन वैस्यादिति प्राक्तने-
नेन श्लोकेन सह प्रसङ्गः चेदित्यनेन तद्विपर्ययः सूचितः ॥ ७ ॥ आदितः २३ ॥ इति श्रीमदाचार्याभिनवगु-
प्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां परदर्शनानुपपत्तिस्तृतीयमाह्निकम् ॥ ॥ पदार्थरत्ननिकर-

... कार्यकारणभाव आपतति नहि स्वप्रकाशात्मनेन सद्धसंबन्धः कार्यकारणभावो घटते तेन संबन्धजीवितभूता परत्रसति परं स्वप्रभवति इति न सम्भूमि समुत्थित प्रम
... यापरत्र कापूपलमाय तेन ज्ञानस्य तेन नान्येन वेद्यत्वम् इत्यभिप्रायेण शक्तिमाह सर्वा हि तृप्तिः स्वसंवेदनैकरूपा नान्यसंविद्वेद्या तुमरस्तानयानुस्मान्य विषयेवेदनम् ... प्रमा
... भावः ... अनुभवसंस्कारजेन तत्त्वाद्रूपमान्न ... तदभावात् ... परमापि नाम्नकेयत् इति स्मृतेः ॥ ... अनुभवस्य ...
... तदत्र यथाविदितिपरिमन् ... नीमत्तयः ॥ ... रसवत् ... प्रमाणानेन ... ज्ञानेन देयात् ... तन्नाध्वना ज्ञानेन वेद्या ... ॥ ॥

यथानुभवः सविषयोऽपि तथा स्मृतिरपि सविषया इति न तुल्यत्वं अनुभवतुल्यत्वं विषयः कस्य इति न ज्ञानं सविषयता मात्रमेव स्मृतेः उपचारप्रयोगः इति कार्यं

तन्तुल्यत्वं पुनरपि तत्र अनुभवविषयीकार्यत्वं तदनुभावेन तत्तुल्यत्वमेव प्रयुक्ता पिण्डार्थः ॥ कार्यकारणयोरभेदेन निर्देश इति स्मृतिविषये कार्ये

संस्कारजत्वे पुनः स्मृतेः तत्र विषयवत्त्वं उपचारात् अभेदेन निर्देशात् यदेव संस्कारजत्वं तदेव तत्तुल्यत्वमित्यभेदः तेनैव संस्कारजत्वात् तत्तुल्यत्वमिति

तैरुक्तं इति ॥ अथैतत्तु स्मृतिः तत्तो पि आत्मा बुद्धौ अनुभवतद्विषयं च स्मृतौ न जानातीव संवेद्यमानमध्येवस्थानीति स्मृतिलक्षणविषया । कथमिति पदसंगतो वक्तुं

निजसंस्कारजत्वेन ... इत्यस्मरतिस्मृत्यन्तः सन्नन्त्येव स्तम्भः शिवम् ॥ ॥ एवं ज्ञानपूर्विकास्मृतिसद्भयानुग्राहि

एषोऽहं तच्छक्तिरिति तावदहंसम्भवक्रमेण दर्शितम् उपक्रमानुसारेण स्मृतिरेवसूचितप्रसङ्गः विपर्ययसम

र्थनेऽहंशाविवेक्या सत्यं किन्तु स्मृतिज्ञानमिति उपक्रान्तम् तत्र संस्कारमात्रं नाम सोऽपि पादिस्मृतिः इदमुव

क्तव्यं तथाभूतभगवत्स्वभावोऽपि कथमेनां ऊयादिति शङ्कां प्रामयितुं स्मरतितन्त्रानिरूपणाय सहि पूर्वानुभूतार्थो

पलब्धेत्यादिश्लोकार्थाभासः प्रमातरीत्यन्तः श्लोकाष्टकम् तत्र श्लोकेन स्वपदे स्मृतिरूपपन्नेति कथितम् द्वितीयेन स्मृ

तेः पूर्वानुभवविषयीकृतस्वलक्षणप्रकाशनसामर्थ्यमुक्तं तृतीयेनानुभवेन तद्विषयेन चैकीभावपर्यन्तं आवेशः

स्मरणस्योक्तः तुर्येनानुभवस्य न विषयता स्मृत्या प्रकाशनमिति निरूपितम् पञ्चमेन योगिज्ञानमपि अनुभवस्य

घनभावेन न विषयीकरोतीति वदता तुर्यश्लोकार्थ एवोपोद्बलितः षष्ठेनाशङ्कमानं अनुभवस्य स्मृत्या पृथग्वि

षयीकरणं कल्पनिकमिति अवस्थितीकृतम् सप्तमेन स्मृतिप्रसङ्गाद्विकल्प्योऽपि पूर्वानुभवेनैक्यात्मावेशाद

पीतः अष्टमेन स्मृतेव्यस्य स्मृतेः स्मर्तृश्लोकचित्तत्वविश्रान्तिरुक्ता प्रसङ्गात् इद्यस्य दर्शनस्य इहेति तात्पर्या

र्थः अथ क्रमेण श्लोकार्थ उच्यते ॥ ॥ सहि पूर्वानुभूतार्थोपलब्धापरतापि सन् विमर्शान्न इति स्वेरी स्मृती

त्यपदिश्यते ॥ ॥ पूर्वमनुभूतस्य यउपलब्धा अन्तर्मुखो बोधः सता वदयापि परतः स्मरणकालेऽपि अस्त्येव ॥

संविन्मात्रस्वरूपस्य कालकृतसङ्कोचरूपविशेषात्मकविच्छेदायोगात् अनुभवस्य चान्तर्मुखरूपतया भावेनावस्थि

तत्वेऽपि तदप्यत्र न सिद्धम् इदं तु चिन्त्यम् अकालकलितसंवेदने तदन्तर्वर्तिनि च विश्ववत्रभावजातेऽपि तावच्चिन्म

यतापरामर्शी स तदहमित्येतावतैव पूर्णेन विमर्शेन भाव्यम् अपेदन्तया पृथग्भावावभासनेन तथापि तत्र दुर्घ

गतिः अहं इत्यंशो यदि विश्राम्यति इदन्ता अंशे इदमिदमिति सदा पीवेद्यायाभाव्यम् अथ नरो हतीति तदिदमित्येवा

वमेषोपाहारः पुनः प्रकाशनेन लाभादिति स्मृतेः स्वरूपं येन ज्ञानान्तरे स्मोऽस्या विशेषः तदेव पूर्वं अर्थो नोऽस्मृत्यते अनुभवो न प्रकाशते तद्विषयोऽपि नैव प्रकाशते अपि तु स्म

कुत एकेन ... ज्ञात इति पूर्वश्लोकार्थः ॥ ... इह विचारचितेऽपि तिलेन बलं ... सपदतोपपद्यते इति तावत् श्लोकार्थः ॥ ... स्वैरी स्मृतिः ॥

... सर्वेऽनुभूतार्थः ...

... स्मृतिज्ञानं ... प्रतिभासमानत्वे स्वसंवेदनं ... पुनः प्रकाशः ... विकल्पः ... नायं तद्भूतार्थव्यवस्थाहेतुः

... व्यवस्थापनं यावता अर्थः ... आत्मा अहं अर्थः ... अनन्तव्यवसायस्य जडत्वात् ...

... संवेदनात्मनि ... तथा चार्यधर्मकीर्तिः ...

... प्रमाता व्यवस्थापितोऽर्थः सवेद्यम्

तः स्वभासनेन भवितव्यम् अपूर्वतामासना स्वतदनुभवनमेव स्यान्न स्मरणमित्याशङ्क्याह स्वैरीति स्वमात्मीयमुपक

रणमीरयति प्रेरयति स्वं वपुर्यतत्स्वीलस्य संचात्मानमीरयति न पुनः स्वकर्तव्ये परकमपेक्षत इति स्वैरी स्वतन्त्रः

तेन स्वतन्त्रत्वात् इत्थं विमृशति स इति विमर्शनस्य चेयद्रूपम् यत्सर्वथा कालकलितस्वरूपपरामर्शनमेव न ना

ध्यन्तरभेदपरामर्शनमेवापि तु यो भावः पूर्वमनुभवकाले तद्देशकालप्रमात्रान्तरसाधिकरणेन पृथक्कृतो न चाहं त्वा

यामेव विलीनीकृतः स ताङ्गे वतमसेवाच्छादकमपहस्तयति तत्रापहस्तितेऽस पूर्ववत् पृथक्कृत इवावभाति न

तु चेदन्तयावभासितपूर्ववदेव नैवं तदानीन्तनो वभासन पृथक्कृतशरीरादिसम्बन्धमनवबुध्येव हि तत्प्रकाशः तत्स्व

दानीन्तनावभासनकालपरामर्शोऽपि न निमीलतीति एतत्परामर्शाभित्तिप्राधान्येन पूर्वकालपरामर्श इति विरुद्धपूर्वाप

रपरामर्शस्वभाव एव स इति परामर्श उच्यते एवं च स एव परमेश्वरः स्मरति एतदेव हि तस्य स्मरणं यदेव प्रकारप

रामर्शोचितकालकलादिस्पर्शसहिष्णु मायाप्रमातृभावपरिग्रह इति मायाविद्याद्वयाद्वयमयं तत एव सकल

सिद्धिवितरणचतुरचिन्तामणिप्राय्यमागमिकाः स्मरणमेव मन्त्रादिप्राणितं मन्यन्ते ॥ ध्यानादिभावं स्मृतिरेव ल

ब्धा चिन्तामणिस्तद्विभवं व्यनक्तीति अलं तावदनेनात्यन्तसमासेन यतोऽनुभवस्यार्थमुखेन कालस्पर्शमप्य

विश्रान्तता द्वयोरपि प्रमातरि निरूढिमदाभेदाभ्यां दर्शयति इत्येवैकार्थीभावान्न स्य च भेदाभेदमयत्वमिति व

क्ष्यामः ॥ एतदेव स्मृतित्वमुपपादयितुं श्लोकान्तराणि न चानेनार्थः प्रकाश्यते अर्था संस्पर्शनो हि विकल्पाः

अनुभवेन च येन सोऽर्थः प्रकाशतां नीतः स इदानीं कीर्तिमात्रमूर्तिर्जातः न च सोऽपि स्मृत्या प्रकाश्यते ज्ञानस्य ज्ञानान्त

रेणासंवेद्यत्वात् असत्त्वात् ... अर्थस्य प्रकाशनाभावादिदं स्मरामीति ज्ञानं भ्रान्तिमात्रमेवेति शङ्कनस्यापनितमिति ॥

तदा तत्प्रत्युच्यते ॥ ॥ भासयेच्च स्वकालेऽर्थात् पूर्वाभासितमामृशन् स्वलक्षणं घटाभासमात्रेणाथाखिलात्मना ॥ ॥

... असतो वात्मनोऽप्रथमानस्य ... प्रतीतिर्भ्रमः ... नियताकारस्य प्रथमानस्यान्यथा प्रतीतिः संभवतीति ...

... विकल्पनाम ... अवसायेन सह विकल्पैकीकारिण ...

... निर्विकल्पक ... विचारस्य ... इति ...

... तद्विषयव्यवस्थापकी न ... इत्यादि ... इति ॥ ॥

इह स्मृतिकाले तावदर्थो ऽध्यवसीयते अन्यथा स्वप्नमूर्छितकल्पता आपतेत्‌ः एवं च यावदध्यवसायो ऽर्थस्य तावदर्थादितिसा मर्थ्यादियदस्युपगन्तव्यम्‌ यत्तेनार्थः प्रकाश्यते अप्रकाश्यमाने ऽध्यवसातव्ये ऽध्यवसायो ऽन्याय्यः स्यात्‌ प्रकाश नं च न तदानीन्तनकालस्य त्यागेन नापि स्वीकारेण इदमित्येवावभासनप्रसङ्गात्‌ तस्मादतीतानुभवकालः पूर्वानुभवस्थैर्लक्षणायाद्योपकत्वेनापेक्षणीयः वेद्यभागप्रकाशात्मकावभासाभिनिवेशितया स हि देहप्राणाद्य वभासकालस्थावलम्बनीयः वेदकभागो विमर्शप्राणाभिनिवेशात्वेन आभासमात्रं हि भावस्य स्वरूपं प्रत्याभासं प्रमा णस्य व्यापारात्‌ तदेवाभासन्तरव्यामिश्रणयादीपसहस्रप्रभासम्मूर्छनवत्स्फुटीभवति आभासान्तरव्यामिश्रणा भावे ऽपि तु कालाभाससम्भेदेनैव स्वालक्षण्यं तस्याभासस्य करोति कालप्रक्रमैर्व भेदकत्वादिति वक्ष्यते एवं ता वत्स्वलक्षणीभावः प्राक्तनदेहाभाससाचिव्यायुदितकालाभासयोजनया घटाभासस्येति तावन्त्येव वास्मृतिरा भासान्तरैरपि व्यामिश्रातिस्फुटादुत्पन्नस्फुटीभावेऽपि तदानीन्तनकालतां न त्युच्यति अन्यसाधारणेन नावभास नात्‌ तथावभासनं तु यागिनस्तन्निर्माणमेव ब्रह्मभाषितादौ तु नवमेवावभासनमिति तत्र तु आगमादिमानान्तराणु भूतब्रह्मादिस्वरूपस्मरणपरम्परा भ्युपायः भासयेदिति विधिरूपेण नियोगेन नियमो लक्ष्यते न भासयतीत्येतन्न अपि नु भासयत्येवेति स्वकाल इति स्मरणकाले ऽस्प्राक्षीति वेदकभागानिवेशी वर्तमानकाले उक्तः पूर्वावभासितं स्वलक्ष णमिति वेद्यांशस्य स्पर्शीभूतकालो घटाभासस्यापि केवलस्य स्वालक्षण्यापत्तिहेतुर्दर्शितः इयदेव स्मृतेरव्यभिचा र्यर्थितातिशयाच्च स्फुटत्वमित्यथ प्रबोधयतीति तदेवाह अखिलात्मनेति सर्वाभासमिश्रणावपुषेत्यर्थः ॥ नन्वेवं स्वलक्षणस्य प्रकाशनेभेदेन बहिः स्तदवभासेत एतदेव हि बहिरवभासनं यत्स्वलक्षणप्रकाशनमि ति शङ्काप्रशमनाय निरूपयति ॥ ॥ न च युक्तं स्मृतौ भेदे ऽस्मर्यमाणस्यावभासनम्‌ तेनैवं भिन्नकालानां संविदां वेदितैषसः ॥

स्मरणज्ञानाद्भिन्नत्वेन बहीरूपतया यदि सो ऽर्थो भासेत स्मर्यमाणस्य यद्भासनं तदेव न स्यात्‌ अनुभूयमानमेव तद्भवेदिति यावत्‌ ननु चैवं कथं स्वलक्षणस्य प्रकाशनं उक्तमेतत्‌ नेदानीं प्रकाशनमपि तु पूर्वकाल एव तदा चासौ बाहिरवभातए व ननु चेदानीं तर्हि किं विमर्शनमिति ब्रूमः ननु प्रकाशनविमर्शयोभिन्नकालत्वमापतितम्‌ ततः किम्‌ उभयमपि न किञ्चित्स्यात्‌ अन्योन्यजीवत्वादस्य मैवं यस्य हि संवेदनानि एवं भिन्नानि तत्त्वे तस्येदमप्रतिसमाधेयमेव अस्मद्दृष्टी नेतु भिन्नकाला अपि संविदस्तत्कालात्यागेनैव कालाभासेनैव तत्तु प्रमाता यावदन्तर्मुखतया तावत्यं परो विमृशति ता वत्प्रकाशस्य तात्कालिकबहिर्भावावभासः विमर्शनस्येदानीन्तनान्तर्मुखत्वास्थितिरे तत्तदेव वेदनाधिकं वेदितृत्वे वेदने षु संयोजनवियोजनयोर्यथारुचिकरणस्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं चेतदुच्यते घटमहमन्वभूवमिति सत्यपि वा ऐक्य मनुसन्धानरभिन्नमिति दर्शयितुं यदेवैकं स एव वेदितेति समानाधिकरण्येन दर्शितम्‌ एष स इत्यच्छादितस्येव प्र मातृतत्त्वस्य स्फुटावभासनं कृतमिदमिति विस्मयगर्भयो प्रत्यभिज्ञानमेवं सूचितम्‌ यदाहुरन्यकारस्य इत्यं स्व संविन्निमपह्नुवानैर्यत्तद्वद्भिः कलुषीकृतं यत्‌ प्रमातृतत्त्वं स्मृतियुक्तिभिस्तान्मूकान्विधाय प्रकटीकृतं तदिति ॥ ॥ ननु च प्राच्य एवानुभवो यादृशः ... स्य बहिरवभासनरूपः प्रकाशः स हि इयदुच्यतां सो ऽनुभवः इदानीं स्मरणेन विष यीक्रियत इति ऐक्येन ... लोकिकेन को ऽर्थ इत्याशङ्क्य विहस्तन्नुमाह ॥ ॥ नैव स्वभवभाति स्मृतौ पूर्वार्थवत्स्वरूप एव प्रागन्वभूवमहमित्यात्मारोहणभासनात्‌ ॥ ॥ वैधर्म्यसाधर्म्याभ्यां दृष्टान्तः प्रागिति अनुभवकाले यथा स्वर्श्वी घटादिरर्थः इत्याभातीति इदन्तया भाति स्म नैवं स्मरणकाले स्मृतिज्ञानात्पृथक्त्वेन इदं पूर्वमनुभवनमिति भाति यथा च स्मृतिकाले तस्मात्स्मृतिज्ञानात्सो ऽर्थः प्रागिति पूर्वस्वभावेनाभेदेन भाति स्मृतिकाले बहिरवभासाभावात्‌ ए वं तत एव हेतोः पूर्वो ऽप्यनुभवो नाभेदेनाभाति स्मृतिकाले बहिरवभासाभावात्‌ एवं तत एव हेतोः पूर्वो ऽप्यनुभवो नाभेद

एवं ज्ञानं ततः स्मृति तद्धयांतः प्राणिकाह्यपोहनप्राकिरिति यद्यपि क्रमः तथापि प्रधानानुभवविध्वंसे स्मृतिरिति पूर्वपद्धे सत्यं किंतु स्मृतिर्ज्ञानं इति तिर्ज्ञाते स्मृतिरेव पूर्वं प्रक्रांता
तत्रैवेदिति हृत्त्रितेन प्रसंगेन स्वचितान्त संगति पर्यायादात्मेश्वरसिद्धौ सातिशयमभिज्ञानं प्रतएव गीतास्ये सेवप्रथममुपात्ता तदुक्ताः स्वदर्शने उपपन्निरभिधीयते सद्दिशर्वोक्ष
तार्थोपन्न द्वेतादिना स्मृत्यो भातः प्रमातरीत्वं तेनस्मृतीकाहृदेन ॥ स्मृत्यादीनामिदानीं ज्ञान प्रकरणे नानेन स्वरूप निरूपयिष्यन् प्रापि पूर्वकालानुगत स्वतंत्रावबोधलक्षणमात्मस्वभा
वेश्वरप्राप्तिरूपना प्रतिपिपादयिषुः स्मृतेरेव तावत्स्वरूपमीश्वरात्म सिद्धिहेतुतया प्रथमसंभवमाह सङ्गतिरूवेति ज्ञानस्मृत्यादिरूपं स्वदर्शने घट न इत्येवं विचार्यत्वेन प्रक्षिप

कथं तर्ह्ययं भाति अननुभूतमित्येवं एतत्किमुच्यते इति चेत् अहमित्येवं स्वभावो य आत्मा पूर्वापरसंविदनुस्यूतस्वभा
वः तत्र यदारोहणे विश्रमस्तेन हेतुना पूर्वसंविद्रूपतायाः स्वप्रकाशाया भासना तल्लीनस्यापि घटस्य स्वप्रकाशादेशी
यत्वेनावभासनात् आत्मनि चारोहणं विश्रमणानुभवस्यार्थस्य च प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थः सह ब्रूत इति न्यायात् तस्य हि
ह्यितेन तद्रूनिवा कर्तृभूते स्मरदर्थे प्रत्ययार्थेनुभवो बुडितः न ह्यारणार्थापि च तत्स्थानन्तरराधो तदर्थमेव कर्म न तु
दिष्टम् घटादिः पुनरनुभवकालेनास्मदर्थमारोहति हि यस्मान्नेव भाति पूर्वानुभवः पृथग्परार्थीकृतोतः तस्मात्स
विदामैक्यमिति पूर्वेणासम्बन्धः लब्धाभूतकालस्य धात्वर्थस्यापि तिभिन्नक्रमः उत्तमपुरुषेणास्मदर्थस्याहमित्यापि
आरोहणामिति कारिकाद्वयं परिणीजन्मापि ॥ ॥ ननु कथमेवमाह अनुभवः पृथग्भातीति घटवन्नाभाति इति चेत् किं ततः
यथा यो पि हि तानुभवः भङ्गाभातीति किं न भाति स्वभावेन भातीति उभयत्रापि समानम् तथा हि अतीतानागतस्वलक्ष
दियत्वा योगिज्ञाने विषयीभवतीत्यभ्युपगतम् तथा परचित्तमपि प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानमित्यादौ तत्र ज्ञानं हृतिपरिणा
तस्मान्नमवसत्वं चित्तप्राप्तेनोक्तं अन्यथा प्रत्ययस्य संयमविषयीकार्यत्वं किमुच्यते आलम्बनामिति तस्मात्परकीयमनुभ
वनामिव निजमपि विषयीक्रियतामित्याशङ्क्य दृष्टान्ते एवासिद्ध इति भान्तीत्यन्त्रेन अभ्युपगमेनवासिद्धत्वेपि प्रकृते नैर्थवि
धम इति प्रोषणदर्शीयति ॥ ॥ योगिनामपि भासन्तेन दृष्टादर्शनान्तरे भासवितकभानाना भान्ति मत्यपदेयिता ॥
योगिनां यदेतद्दर्शनान्तरं भावनाप्रसङ्गवः परचित्तविषयोत्तान विशेषः तत्र दृगादर्शनान्तरत्युपलब्धुर्योनभाति तथा हि सोगतानां
तावत्स्वप्रकाशोकदेशपज्ञानं तेच्छे ज्ञानान्तरेणावेद्यं तर्हि यदस्य निजं वपुरनन्यवेद्यतया प्रकाशनं नाम न तत्प्रकाशित स्यात्
॥ सा ज्ञानामपि पुरुषज्ञायैवोपलब्धिः पुरुषज्ञा संवेद्यपर्वति कथं वेद्या स्यात वेशेषिकानामपि आत्मान्यभेदेन समं
वायिसंवेदनं परगतमनमाकथं तानन्तः शरीरस्थितिना न ह्यरीरानुप्रवेशोऽनुतस्यैवाहमिति शारीरीकरणादहन्ता
हर पथहेदभिन्नेप्रवत्ता तद्विमर्शापारिसंवेदस्वभावः स्लोकः ता वद्रुहं ज्ञानापोहनादेरप्यनेतर निरूपयिष्यते स्वरूपमिति क्रमं द्योतयति ननु ज्ञानोपमे वक्ष्यते क्रमः कथं स्मृते
त्वाह अप्रोष कालानुगतेति पूर्वानुभवकालः स्मरणकालश्च याव इत्येन तथा पूर्वा स्वकीयं स्मरणं तौ च न नियता वित्य प्रोष कालानुगमस्तु द्वारेणापातइति नित्यप्रकाशात्स्वभावो यो
वोपस्थान्नमनुत्वमितिलवुं एवमपि च यदि तदविनिर्भागेनानुभूत वस्तु संभवोनुभवेत् कथं स्मरणमिति सर्वाकारतालक्षणं स्यात् अपरं यदाह भट्टदिवाकरः सर्वेदं तु भूतायदि नान्तरूपा
इत्यादि नत्वेयदेव यावद्विम्बाकारतायामपि प्रकाशान्यपत्वापरिहारिणः कस्यचिदेव भावभागस्याग्रजना न्येषांनिमज्जनेति बहुधा तदेवि अपदस्य निम्नतोस्व स्वभावस्यात्मनः स्वातंत्र्यमेतद्
न्तरः
योग ज्ञाकपंशके न नचमालं भूने० १८

ते धियोऽर्थे इत्युच्यते, स्मिंस्तेन प्र भि नि द्रूपयिष्यन्निति क्रियायां क्रियार्थायां मुपपदे भविष्यति लृट् तेनायमर्थः स्मृत्यादीनां सर्वेषां स्वरूपं निरूपयिष्यामीति हृदये स्थिता स्मृतेरेवेति यस्याः पूर्वोपक्रान्तता तस्या एव ईश्वरप्रसिद्धौ पत्तं प्रतिपिपादयितुमिच्छुरसदर्शने सर्वेषां वा चष्मानत्वमभिधत्तं प्रथमं पूर्वसंभवमाह इ प्र तेन स्मोकेन पुष्ट

स्वधर्मत्वं तप्राप्तमिति यावत्साधयितव्यं न स्मृतिप्रकाशसिद्ध नतिद्विवेणधन्वं प्र व पूर्वानुभूतेतिह वार्थं अपेक्षकाला नुगतम्भावेन संदे पार्थे निरूपणेनास्य तावित्तम् द्वितीयमर्थं स्वतंत्रावबोधेत्यादि ना ॥ विषयोपल नापि प्रदेशाद्य स्मावेनोपपन्ना इत नरपीनुप्रवेशाद कैना घनपरिका रोनुभविता इत्य वस्थतात्पर्येण हेतुदर्शनाधार वैदिष्टालच्चापि

वभासित्वादात्मनो भेदो विगलेत् नित्यानुमेयत्वं तु नात्मनः उपपद्यते ज्ञानस्य च ज्ञानान्तरवेद्यत्वेनवस्थायुक्त
म् तस्मायोगिनः परचित्तवेदनावसरे स्यात् प्रकाशः एतदेहप्रकाशसहचारी घटादिप्रकाशः इति तत्र घटस्य
त्वादि विदन्नयाभाति तद्गतस्य प्रकाशोहमित्येव स्वप्रकाशतया प्रकाशते प्रमात्रीकृतपरदेहप्राणादिसमवभा
ससंस्काराभ्यत्तज्ज्ञिष्टामिदन्ताप्रकाशभागमपि मन्यमानः इदं परज्ञान मिदन्ताप्रकाशभागमपि मन्यमानः इदं परज्ञान
भिन्न मित्यभिमन्यते अविगलितस्वपरविभागो योगी प्राप्तप्रकर्षस्तु सर्वमात्मत्वेन पश्यन् स्वसंहमेव स्वपरविभागं पश्य
तीति ज्ञानस्य न योगिज्ञानेन प्रकाश्यता भवतु वा तथापि प्रकृतेनैतत्समम् तथा हि अयमनुभवतीति परानिष्ठप
वासोऽनुभवे योगिनः प्रकाशमानत्वमहमनुभवामीति आत्मारोहेण इह त्वनुभवमित्यहं संपातविश्रान्तिरनालीढ
दम्भावेवानुभवस्येति युक्तमुक्तं यस्मादनुभवः पृथग्भाति तस्मादेकं भिन्नकालानां संविदां वेदितेति ॥ ॥
यथा स्वभावविश्रान्तिवशादनुभवः स्मृतौ ॥ ॥ पृथग्भातीत्युच्यते तदा परमर्शमात्रं समाप्ती दवेदन्तयानुभवं परा
मृशात् यदि वा इदम्भावोचितघटादिविश्रान्ततामनुभवस्य पृथग्रूपलब्धुमिति तदनुसारेणापि किं न व्याक्रियते
तिपराभिप्रायं प्रतिक्षिपति ॥ ॥ स्मर्यते यद्दृगासीन्मे सैवमित्यपि मदतः तेनाकरणमेवास्या मया दृष्टमिति स्मृतेः ॥
लोकस्य तावदेवेन संवेदनं सहितं पृथग्भूतं दृशं कांचिन्मन्यते सा दृक् आसीदिति एवं अपि तु यत्स्मर्यते एवंभूत
मपि यत्स्मरणं कस्यचिद्विवेचकं मन्यस्यते तत्स्मृतेर्व्याकरणं पदस्येव प्रकृतिप्रत्ययाद्यैनिरूपणं काल्पनिकं विभज्या
करणम् परत्रप्रतिपादनमात्रम् सोपि यदि मूलप्रतीतिं विमृशति पूर्वोक्तक्रमेण तदानुभवं पृथग्भूतं तेन वेद
यत एतद्राहोः शिर इतिवत्कल्पितं भेदं मन्यते अन्यथा सच्चूट इतिवत्साहगित्यत्रापि प्राक्तनं दृगन्तरमेष दाणी
यं स्यात् तदित्यनेन नहि घटस्य वा दृशो वा पूर्वानुभवविषय एतिरुच्यते अन्यथा दृगित्येव स्यात् ततश्च दृक् याद
गन्त्रेणानुभूतेत्यापतत् तत्रापि तत्याज्वेनवस्था ननु स्मृतेर्मालिकं किंरूपं उच्यते मया दृष्टमिति नन्वत्र दर्पिता

ईश्व॰ प्र॰ वि॰ वदनन्तर्लिङ्गादिविश्रान्तं दर्शनमुक्तं तत्वान्तर्मुखरूढं कर्माणि निष्ठोत्पत्तेः स एव स्ववाचमेव वचनेनयति कर्त्तुः क्रियया
व्याप्यं कर्मेति दृशिक्रियायाः कर्तृनिष्ठत्वेव तथा च कर्तृस्थामेव दृशिक्रियामाश्रुः दृश्यते भक्त्या राजा इत्यादौ
जैमिनीयैरपि ज्ञानं दृशिभावनात्मिका प्रमातृविश्रान्तैवोक्ता केवलं प्रकटता विषयधर्मो दृष्टताना मान्या
संवित्तु स्वतन्त्रेत्यन्यदेतत् प्रमातृविश्रान्तमेव कथयितुं मयेत्युक्तम् तेनानुभूतमहं मयानुभूतमिति शाब्दे वैचि
त्र्यमात्रमिदं न त्वर्थभेदः अन्ये तु भिन्नक्रमत्वेन योजयन्ति दृष्टा सीत्सामे इत्येवं मया दृष्टमिति च यत् स्मरणं तदाका
करणमस्या इत्यनन्तरोक्तानुभूतमित्याचितपरामर्शनायाः स्मृतेरिति अपिच्छायार्थः॥ ॥ननु दृष्टमिति निर्विकल्पके
न यावन्न परामृष्टं विमर्शविशेषविश्रान्त्या तावन्न स्मर्यते मार्गदृष्टमिवतृणपर्णादि विशेषरूपेण तदिदमेव विचार
णीयं समनन्तरभाविविकल्पकाले तद्दर्शनमिदन्तया वभात पूर्वं वा न वेति तदाशङ्क्याह॥ ॥याचपश्याम्यहमि
मं घटोयमिति वावसा मन्यते समवेतं सा व्यवसानात्परे दर्शनम्॥ ॥इह दर्शनं यादृशं स्वनिजेन वपुषा तादृशेनैव तेन भात
व्यं सर्वदा तच्च स्वकालेनन्यप्रकाशमहमित्येतावता रूपेणोचितप्रकाशं तादृक्कल्पोपाविचारस्तावन्न कदाचिदङ्गं॥
ध्र॰ भवतु वा किन्तु व्यवसायोप्येवंभूत इत्यपि शब्देन सूचयति तत्र समनन्तरभाविना विकल्पेन वस्तु परामृश्यमानमनु
भवपरामर्शमुखेन वा परामृश्यते इमं पश्यामीति वर्तमानतया इममित्यनेन च प्रत्यक्षव्यापारत्वं प्रत्ययदाय
मानत्वेन दर्शितम् एवमेव वा परामृश्यते घटोयमिति अत्रायंशब्देन प्रत्यक्षायमानत्वमुक्तं तत्रान्यो विकल्पे दर्शन
स्य पृथक्परामर्शो ददनास्तीति कातत्रेदन्ताशङ्का ततश्च पारिशेष्यात् अहन्तया तस्यात्रास्ति मर्शः तदभावे विकल्प परा॰
स्थानिमीलितादेर्पि भावात् अयमर्थः स्वार्थस्फुटतमविषयपर्यवसितः कथमध्यवसायो भवेत् अथेत्तु दर्शनं परा
मृष्टमपि अस्य दर्शनाभूर्त्तम् अहम्भावास्पदमेव मातरि प्रमातरि विश्रान्तं स्वप्रकाशमेव परामृष्टमिति विकल्पोपि
न बोधान्तरबोध्यं बोधयति बोधस्य अवसायो व्यवसा समवेतामिति अपृथग्भावमाह अवमातरीति स्वतन्त्रे चेत्त

मुख्ये बोधात्मन्यहन्तास्पदे इत्यर्थः दर्शनमिति निर्विकल्पकमनुभवनं उपलक्षणं चैतत् विकल्पस्मृत्यादेरपि
ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण परामर्शो ह्ययमेव न्यायः विकल्पयाम्यहं स्मराम्यहं विकल्पितं मया स्मृतं मयेत्यहन्तारूढे
व विकल्पादेरवभातं अतएवात्मनो मी विकल्पाद्याः शक्तिविशेषास्तद्विश्रान्तशरीरत्वादिति दर्शितं॥
ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमानित्यत्र॥ ॥एवमियता प्रमेयस्य यत्फलं तदुपसंहरन्नाह॥ ॥
तन्मयाद्दृष्टयते दृष्टोयं स इत्यास्मृतावपि ग्राह्यग्राहकताभिन्नावर्थो भाता प्रमातरि॥ ॥तदिति तस्माद्दर्शितपूर्वोक्तस्य
प्रमेयस्य हेतुभावेनोपजीवनमिह सूचयति यत एवमुक्तं अनुभवस्यार्थस्यैव स्मरणे न भेदेनावभासः स्मृति
शक्तिश्च परमेश्वरस्यैव तत इदमत्र परिनिष्ठितं तत्त्वमिति इह स्मृतिरनुभवं क्रोडीकरोतीत्युक्तं अनुभवश्च द्वि
धा परामर्शभेदात् कदाचित्स्वात्मपरामर्शपूर्वकमनुभाव्यमास्पृशति यत्रास्याभिसन्धि प्रधानता मयाहं
पश्यत इति कदाचिदनुभवनीयमेव प्रधानतया परामृशति यत्रानभिसन्धेरेव सहसा वस्तु पनियातोर्थक्रिया
प्रतिग्राग्रहविशेषो वा अयमिति तत्रापि च प्रकाशपरामर्शोस्त्येव अन्यस्याप्रकाशायोगात् एवमुभयथा
ऽनुभवे प्रत्येकं स्मृतिरपि द्वयपरामर्शमयी उदेति चत्वारः स्मरणभेदाः द्वावनुभयभेदौ अनुसन्धानरू
पं प्रत्यभिज्ञानमप्येतदुभयमेलनात्मकमत्रैवान्तर्भूतं सैव तदिदादहंशब्दापरविश्रान्तिकृतात्रापे
क्षद्विधा भेदाश्च षोडशधा तदेते द्वाविंशतिः संवेदनभेदाः तेषु च ग्राह्यता वत्प्रकाशादवहिर्भूतमन्यथाप्र
काशनायोगात् न च तत एव तदेव तदेव पृथग्भूतं चापृथग्भूतं च बहिर्भूतं च तदन्यथार्थत्वासम्भवात्।
भवतीति नूनमन्यः कल्पितप्रकाशात्मा कश्चिदत्रार्थोस्ति यतोयमर्थराशिः पृथग्भवन्नन्योन्यमविपृथ
क्तामधिगच्छेत् अन्यथा प्रकाशाभिन्नानां परस्परमपि कापृथक्त्वं पृथग्भावो भवेत् सोयं वेद्यैकदेशा एव

ई॰प्रव॰ प्र॰मि॰

न॰

विच्छिन्नरूपत्वानुच्छिन्नेव्यभावरूपत्वादहमितिविच्छेदशून्योचितेनपरामर्शेनपरामृश्यमानोमायाप्रमात्रेतिवद्य
ते देहबुद्ध्यादिरत्र सचग्राहकइत्युच्यतेएवंसमभेवस्वात्मनिविमलमन्यरूपस्थानीयमुकुलकंस्वस्मा
त्प्रकाशरूपादव्यतिरिक्तमवभासयतिपरमेश्वरः तदेवैतद्भगवतोज्ञानकर्तृत्वेस्मरणकर्तृत्वेज्ञानशक्ति
स्मरणशक्तिरूपमुच्यते इतितात्पर्यार्थः अक्षरार्थस्तु अहमिति प्रत्यवमृश्यत इति प्रमाता प्रकाशरूपोयेनानुभवती अयमिति च यदा पृश्यति॰
त्युच्यते ततश्चामर्शनादेतल्लक्ष्यतेग्राह्यरूपेणग्राहकरूपेणयोगिनोघटादिदेहादिस्वभावोअर्थोवेद्योभ्या
तदिविशुद्धप्रकाशरूपेभातःप्रकाशेन एवंदृष्ट इति स इत्येतच्च यत्परामृशतिप्रकाशरूपः प्रमातायतोसौस्म
रतीतिव्यपदेश्यस्ततोप्येतदेवलक्ष्यते अनुभवरूपोपजीवित्वं पूर्वोक्तं द्रढयितुंप्रसङ्गादज्ञानशक्तेरप्यु
न्मीलनं ह्यातत्र लक्षणेशास्त्रादेशः अपिशब्दस्यार्थे अर्थशब्दोविच्छिन्नवेद्यवाची ग्राहकोमायीयःकल्पितःप्र
माता शुद्धप्रकाशस्वभावः॥ ॥आदितः॥२१॥ ॥श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्य
भिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां स्मृतिशक्तिनिरूपणं चतुर्थमाह्निकम्॥ ॥महाम्बुहान्तर्निमग्नभावजातप्रकाशकः
ज्ञानशक्तिप्रदीपेनयंसदानन्दंनुमःशिवम्॥ ॥एवंतावत्स्मृतिशक्तेःस्वरूपंप्रतिपादितम् अधुनातदुपजीवनी
यज्ञानशक्तिपरामर्शीनिर्णीयंवितत्यवर्तमानावभासनानामित्यादिना सक्रमंप्रतिभासत इत्यन्तयाश्लोकैकावि
शत्यानिरूपयति तत्राद्येनश्लोकेनवस्तूनिप्रतिज्ञांकरोति एवंभूताज्ञानशक्तिरिति ततःश्लोकद्वयेनप्रकाश
एवार्थानांस्वरूपमित्याह ततोद्वयेनप्रकाशबाह्यानामर्थानांसद्भावंविज्ञानवादोपगतवासनारूपेणनदृढी
कृतमाशङ्क्यतृतीयेनतदभ्युपगमेपितावन्नकिञ्चिद्दूष्यतइतिदर्शयति अथश्लोकेनस्वदर्शनेर्थतत्त्वमुपद
र्शयन्बाह्यार्थसद्भावेप्रत्यक्षंनिराकरोति प्रमाणत्वेन ततोद्वयेनानुमेयतामपिबाह्यस्यनिरस्यति अनन्तर

१९

श्लोकेनचिदात्मन्यर्थानामवश्यंसद्भावःपरामर्शात्मनेति प्रकटयति ततोपिप्रकाशस्यप्रमातृरूपस्यप्र
त्यवमर्शएवजीवितमितिश्लोकचतुष्टयेनानुभवागमन्यायस्वरूपनिरूपणाभिरभिधत्ते अनन्तरंज्ञानप
रामर्शएवतेयंशुद्धंप्रमातृरूपतानुच्छिन्नंचप्रथयति इतितस्यैवप्रधानत्वेन्याद्यंश्लोकत्रयेणाह प्रकाशैकरू
पत्वेचज्ञानज्ञात्रादिभिन्नमितिश्लोकेनाह ततोज्ञातरीवविशुद्धेज्ञानेस्वपिविकल्पसविकल्पकरूपेविम
र्शएवप्राणितमितिश्लोकद्वयेनाह ततोज्ञातृज्ञानस्यचसर्वपदेष्वपितैयच्छिन्नत्वंतदुपहारादिश्लोकेन
समर्थयत इतितात्पर्यमाह्निकस्य श्लोकार्थस्तुनिरूप्यते॥ ॥ननुस्मरणविकल्पादीनामनुभवजीवि प॰१॰
तंतत्रयदिभेदेनाभासनंनेष्यः तन्नेष्टापितत्त्वैवावभासउचितःनोचेदन्यथातदनुभवएवतावज्ज्ञानशक्ति
रूपोविचारणीयइत्याशयेनाह॥ १ ॥वर्तमानावभासानांभावानामवभासनम्। अन्तःस्थितवतामे परमार्थप्रमातरि शुद्धचिन्मये
वघटतेबहिरात्मना॥ ॥वर्तमानत्वेनस्फुरत्तया अवभासनमिदमित्येवमाकारंयेषांतेषांयदेतद्बहिरात्म
नाकल्पितमायीयशून्यादिशरीरात्प्रमातृरूपत्वाभावेनहेतुनाभिन्नानां ततोमायाप्रमातुर्विच्छिन्नानाम
वभासनं तत्परमार्थप्रमातरिशुद्धचिन्मयेअन्तःस्थितवतां तेनसहैकात्म्यमनुज्झतामेवघटते प्रमाणेनोपपा त॰१॰
द्यते तेनानुज्झितसंविदभेदस्वभावस्यकल्पितप्रमात्रपेक्षयाभेदेनप्रकाशनंभगवतोज्ञानशक्तिरित्युक्तंभव
प्रमाणेनोपपद्यते इत्युक्तं तत्प्रमाणं दर्शयति॰ ति॥ ॥प्रागिवार्थोप्रकाशःस्यात्प्रकाशात्मतयाविना नचप्रकाशाद्भिन्नस्यादात्मार्थस्यप्रकाशता॥
अर्थोनीलादिस्तस्यनीलादिरूपतयैवयदिप्रकाशमानता ननुनरपराकाचिदर्थशरीरोत्तीर्णाप्रकाशमानता
तर्हियथाप्राक्प्रतिमीमित्यवतत्संभावनयाभण्यते तर्कचिह्नाप्राप्ति वस्तुनोवास्वात्मन्येवतन्नीलंपरस्यपरत्वनिष्ठत्वा
सर्वा॰ नुपपत्तेःस्वात्मनिचाननीलंनानीलंप्रकाशमानःविनाव्यवस्थानायोगात् तथाप्रकाशमानतयास्वस

इष्व० प्र०भि० वीन्प्रति न कंचिद्ध्या प्रति अपि तु स्वात्मन्येव स्वात्मन्यपि वा न स्यादित्यन्धता जगतः अथेन्द्रियालोकतादि
दाणवर्गात्प्रकाशरूपो सो नीललक्षणो विशिष्ट एव जातः एवमपि एवं प्रसङ्गः प्रकरणत्वादेव्ययमेव दोषः सर्वथा
र्थशरीरं विश्रान्तेश्च तत्प्रकाशो समावभासतत्र इति प्रमातृलग्नतया प्रकाशस्यैति तिरूपपादा प्रमाता हि तदानी
र्थे० मिन्द्रिया मयोर्थरूपस्य प्रकाशस्य कारणं भवद्बीजमिवाङ्कुरस्य नचाङ्कुरो बीजोपादाङ्कुरात्मा ततो यदि नप्र
काशात्मा संभवेत्प्रागिव ज्ञानोदयात्पूर्वं यथा सो प्रकाशस्त थाज्ञानोदयेपि स्यात् ननु ज्ञानमर्थप्रकाशरूप
मेव तत्कथं ज्ञानस्योदयानुदययोरर्थस्य तुल्यता स्यात् स्यादेतद्यद्युपपद्येत यावतार्थाद्भिन्नं यज्ज्ञानं प्रकाशरूपं
तदर्थस्य सम्बन्धितया कथं स्यात् यदि तावदर्थः प्रकाशते इत्येवंभूतं ज्ञानं स्वस्वरूपं तदर्थज्ञानं योरभेद एवाया
तः अर्थस्वभावस्य ज्ञानत्वेनोक्तत्वात् अर्थस्वभावत्वे च प्रकाशस्यार्थात्मतायामुक्तिरूपणम् अथार्थप्रकाशायतीति
ज्ञानस्य स्वरूपं तर्हि प्रकाशमानमर्थं करोतीति ज्ञानमित्यापतितेपि पुनरपि स एव दोषः कृतेपि तानश्चायं प्रकृत्यार्थ एव र्थ
विवेको मयैव भेदवादविदारणे इति तेरेवान्वेष्यः तस्माद्भिन्नः प्रकाशोर्थस्य सम्बन्धी भवतीति सम्भावनैव नास्ति
अतश्चेदमुपपन्नायातमर्थस्य स्वरूपं प्रकाशमानत्वं प्रकाशाभिन्नत्वमिति प्रकाशश्च यदि घटेन्यः पटेन्यः
तदनुसन्धानस्यायोगो द्वयोः प्रकाशयोः स्वात्ममात्रपर्यवसानादिति विततचोपपादितं नचैकज्ञानाख्यितिरि
चित्रत्वेन त्यत्र तस्मादेक एव प्रकाशः एतदेवाहृत्यादर्शितं नच प्रकाशो भिन्नः स्यादिति ॥ ॥ व्यतिरिक्तस्य ज्ञानस्या
मू० र्थप्रकाशरूपतामपगम्यापि बाधकान्तरमाह ॥ ॥ भिन्ने प्रकाशे चाभिन्ने सङ्करो विषयस्य तत् प्रकाशात्मप्र
काशोर्थो नाप्रकाशः प्रसिद्ध्यति ॥ ॥ यद्यर्थादन्य एव ज्ञानात्मा प्रकाशो न एव भिन्नोर्थः तर्हि स्वात्मनि तस्य प्रका
शमानत्वरूपत्वादभेद एव तथाहि नीलस्य प्रकाशः पीतस्य प्रकाश इति योयं नीलांशः पीतांशश्च स तावज्ज्ञानस्य न
स्वरूपम् भेदवादत्यागापत्तेः अथ विषयस्तदवेदं विचार्यते रूपप्रकाशबलान्नीलपीतयोर्भेदो एषगन्तव्यः मू०
येनैव च प्रकाशेन नीलो नील इत्यभ्युपगम्यते तेनैव च प्रकाशेन पीतः पीत इति कथं सङ्कुलनाम् नीलेन

जनितः पीतेन जनितः तेन वा सहैकसामग्रीक इत्यादियद्यत्तेनालिङ्गि नीलपीतयोर्भेदः स्यात् स एव विचार्यः अथ नीलाका
रो सो ह्यादिप्रतिबिम्बबलात् द्वितीयबिम्बानवभासादयुक्तमिति अथाभेदस्तर्हि त्यक्तो भेदवादः तथा कारणादिवाद तु०
पिशावरस्य ज्ञानं बहुतरनीलादिजन्यमेकत्र मदन्यत्र मन्दमिति कथं भेदः प्रकाशशरीरस्याभेदात् तथा भूते चान्यतर
दर्शनोद्बोधितपि संस्कारबलादेवाशेषस्मरणप्रसङ्गः इति भूयान्सङ्करः स्यादेतत् अर्थ एवास्तु किमनेन दोषोपपाद
केन प्रकाशेनेति अत्राह अप्रकाशस्य सिद्धिरेव न काचित् स्वात्मनि हि नीलं यदि पीतेन ना किंचिद्धातत्किंतु हि त अतएव अ
न्यकृतेवान्यत्रोक्तम् एवमात्मन्यसत्त्वात्याः प्रकाशस्यैव सत्प्रमीजडः प्रकाश एवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिरिति तद्य
दि प्रकाशस्तदा भवत्यर्थः प्रकाशाश्लासो कथं यदि प्रकाशते वचाटस्य वपुः सैव परस्येत्यादि विप्लववपुः प्रकाशः सिद्धः
॥ ॥ एकस्यैव प्रकाशस्यैवंभूतक्रमाक्रमकार्यकारणभावादि विचित्रवैश्वरूप्यप्रदर्शनसामर्थ्यरूपमेव वर्यमित्य
तावत्पर्यवसायायितव्यम् तच्चैवं पर्यवस्यति यदि प्रकाशस्याविचित्रभावेहि तन्तरमपाकृतम् तत्र प्रकाशस्याविचित्रस्वभा
मेण विचित्रता कारणं प्रतिबिम्बात्मकं तत्प्रतिबिम्बसजातीयं यत्तदेव नीलादिरूपं बाह्यं तच्च यद्यप्यनुमेयं तथापीदं
नीलमिति प्रत्यक्षेणाध्यवसायादध्यवसायप्राणितत्वाच्च प्रमाणस्थितेः प्रत्यक्षव्यपदेशं भविष्यति बाह्यार्थवादिक
थितमिति हि तन्नरमनुमीयमानं बाह्यरूपमाशङ्कमानत्वेन दर्शयति ॥ ॥ न तदाकस्मिकाभासो बाह्यं चेदस्तु मापयेत्
तद्धि भिन्नस्य बोधस्य विचित्राभासहेतुना ॥ न वासनाप्रबोधोत्र विचित्रो हेतुतामियात् तस्यापि तत्प्रबोधस्य वैचित्र्ये किं निबन्ध
नम् ॥ ॥ इह बोधस्तावदभिन्नः प्रकाशमात्रमेव ह्यस्य परमार्थः प्रकाशाधिकं यदि नीलस्य रूपं तर्हि तदप्रकाशरूप मू०
मिति न प्रकाशेत अथ तथा प्रकाशरूपत्वमेवास्य रूपं पीतप्रकाशः कथं स्यात् अथापि क्रामिकनीलपीतादिप्रकाश
रूपमेव तस्य रूपं नीलाद्याभासशून्यो हमिति प्रकाशः स्यायाद्यवस्थासु न स्यात् तस्मात्प्रकाशः प्रकाश एव अनुमात्र

ला

ईश्व॰ प्र॰भि॰ मपि न रूपान्तरमस्यास्तीति अभिन्नो बोधः तस्य चाभिन्नस्य कदाचिन्नीलाभासता कदाचित्पीताभासतेति ये विचित्राभासाः
तत्र कारणत्वं हि यस्मान्नोपपन्नं हेतावभिन्ने कार्यभेदस्यासम्भवात् तस्मात्तस्य विचित्रनीलपीतादिरूप आकस्मिको ऽज्ञा
तप्रत्ययाद्वासिद्धहेतुकः सत्त्वा च विज्ञानगतप्रतिबिम्बात्मकस्य स्वभावसम्पादको मोचित्यवशान्निजरूपसद्भावं क्रमोप
निपुञ्ज्य बहुतरभेदात्मकं ज्ञानान्तरं सर्वथा पृथग्भूतमनुमापयतीति सम्भावयते बाह्यार्थवादी न चास्येदं सम्भावनामात्र
अपि तु निश्चयपर्यवसाय्येव भवति तथा हि विज्ञानवादिना यो हेतुर्वैचित्र्ये वासनाप्रबोधलक्षण उक्तः स नोपपद्यते
॥ स्मृतिजनकः संस्कारो वासनेति तावत्प्रसिद्धं इह त्वनुभववैचित्र्यहेतुः पर्येषणीयो वर्त्तते अस्तु वा नीलाद्याभास
तस्या सम्पादनसामर्थ्यरूपा ज्ञानस्य योग्यता नाम कार्यानिर्वासना स्वकार्यसंपादनोन्मुख्यं प्रबोधः ततो बोधे ह्याभासवै
३८ चित्र्यमिति तत्रापि ब्रूमः यद्यप्याभासानां ज्ञानान्तरवर्त्तिनाम पारमार्थिसंहतिः सन्त्विमुष्य नाम तथापि यदेषां कारणं तद्वस्तु
सदेवाङ्गीकार्यं अवस्तुनः सर्वसामर्थ्यविरहितलक्षणस्य कार्यसम्पादनं प्रति न सामर्थ्यात्मकस्वभावानुपपत्तेः ॥
एवं स्थिते या एता वासना आभासकारणत्वेनेष्यन्ते तासां बोधाद्यदि भिन्नं रूपं तच्च परमार्थसत् तदयं प्राप्तोऽन्तरप्रसङ्गो बा
कारणतानुपपत्तिः अयथेनरूपेण ह्यार्थवादप्रकार एव अथ संवृतिसत् तर्हि तेन रूपेण संसारमार्थिकतानेन कारणता न तर्हि ज्ञानमात्रं तच्चाभिन्नमिति नी
लाद्याभासरूपस्य कार्यभेदस्यासिद्धिः एवं वासनानामविचित्रत्वे तत्प्रबोधाविचित्र इति का प्रत्याशा भवन्तु वासना
विभिन्नाः तथापि तु बोधमात्रातिरिक्तस्य देशकालभावादेः प्रबोधकाभिमतस्य विचित्रस्य कारणस्याभावात्प्रबोधो विचि
त्र इत्येक एव प्रबोध इति समानमेव नीलादिवैचित्र्याभासेन अथ स्वसन्तानवर्त्तीनि बोधान्तराणि विचित्राणि प्रबोधकारणा
नि बोधान्तराणि प्रबोधकारणानि इति तदसत् स एव दोषः स्वनीलपीतादिपूर्वापरादिदेशकालभेदस्य विज्ञानमात्ररूपत्वे
विज्ञानस्य च प्रकाशमात्रपरमार्थतायां स्वरूपभेदासम्भवे बोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः परप्रमातृरूपबोधान्तरम् ॥

कायस्य श्वासप्रश्वासादेः
प्राणस्य सुखदुःखादेः

सन्तानान्तरशब्दवाच्यस्यापि तुल्यायमेवैलक्षण्यप्रकारः तत्रापि परकीयाभिमतस्य कृशस्थूलादेः धीगुणस्यानु
मात्राभिमतसंविन्मात्ररूपाभेदे परत्वं कस्येति न विद्मः बोधस्य तद्विशिष्टस्येति चेत् सोऽपि प्रमाणेन यदि नासिद्धस्तद
सन्नेव सिद्धोऽप्रमेयतया चेत् जड एव तथापि च कायादिवदेव ज्ञानमात्रस्वभावः स्वसंविन्मात्ररूपत्वे परं
प्रत्यक्षासिद्धिः ननु व्याहारादिक्रिया स्वात्मनीच्छया व्याहरयामीत्येवंरूपया हेतुभावेन व्याप्ता दृष्टा सैवं तु का त॰
र्येऽपि तथा तद्धेतुकया भाव्यं न च सन्तानान्तरपतितासमीहास्तीति स्वसंवेदनेन निश्चितम् तत्र परसमीहा
सिध्यति तदेवं सन्तानान्तरमिति अत्रोच्यते इहानुमानं व्याहाराभासाद्धि भाति व्याप्तिग्रहणकाले च वि
च्छेदप्राणेहव्याहरमीत्येवंरूपः अनुमानाय संवेद्यव्याहरत्ययमिति विच्छेदजीवितरूपस्य व्याप्तिग्रहीता अ
न्यस्याभासः कथमिदानीं हेतुः स्यात् व्याहरतीत्याभासस्य च हेतुरविदितेऽप्यवति कथं तेनो हेतोः समीहानु
मीयते किंच व्याहरत्ययमिति यः प्रमात्रान्तरे तु मात्रसम्मते विच्छिन्नतया च भासः सोऽनुमेयसंमतायाः पर
समीहायाः कार्यं कार्यः स्यात् तस्माद्धि व्याहरामीत्याभासः कार्यो यो सोऽविच्छेदजीवितः न चाविच्छेदम
यस्य विच्छेदमयः कार्यमिति युक्तम् तथाभूतकार्यकारणभावग्रहणोपायाभावात् नहि स्वात्मनियायमविच्छि
यति॰ न्नाभासः स परत्र विच्छिन्नं व्याहरत्ययमित्येवंरूपमाभासं जनयतीति इति केनचित् प्रमाणेन सिद्धं परसिद्धिपूर्वक
त्वादस्यार्थस्य परप्रमातृसिद्धेश्च एवंभूतार्थसिद्ध्यधीनत्वेनेतरेतराश्रयात् न चावश्यमविच्छिन्नाद्विच्छिन्नेन भा
व्यमिति नियमोऽस्ति व्यभिचारात् न च विच्छिन्नोऽप्याभास उत्पद्यतामिति तदनुसन्धानात् तदुत्पत्तिर्नियता न
त्सद्भावेऽप्यनुत्पत्तेः तदभावेऽप्युत्पत्तेः विच्छिन्नश्चाभासः परत्रोत्पद्यतामिति या समीहा तयास्तु परत्रोत्पन्न
स्याविच्छिन्नाभासस्य कार्यकारणभावग्रहणमवपरासिद्धो न युक्तमिति व्याप्तेरेवासिद्धिः प्रमात्रन्तराणां च

ईश्व. प्र. भि.

यदि भिन्नानि तदान्तनिष्ठानामवभासानां भेद एव ज्ञानाद्व्यतिरिक्तं चेति न्यायात् ततश्चैकात्मनिष्ठत्वाभावादेका
भासविश्रान्तेः सम्भूय प्रमातॄणां व्यवहारो न स्यादित्यन्योन्यानुपरक्तभूतग्रस्तप्रकृतिप्रायं जगदापद्येत अनुमी
यमानमपि बोधान्तरमनुमातृसंमतान्ह्योथा यदि भिन्नं तदस्ति तावत्सम्भवः यत्प्रमेयं बोधाद्भिन्नमस्तीति सहोपल
म्भनियमादेरनैकान्तिकत्वान्नीलपीतादिनापि प्रमेयराशिना किमयं कृतं येनास्य स्वरूपविश्रान्तिः न सह्यते तस्मा
त्प्रमातॄणामपि न प्रसिद्धिरेव सिद्धौ वा सर्वप्रमात्रन्तरगताभासानामेकैकत्र पृथगाभासवैचित्र्यहेतुभूतं वासनोद्बोध
वैचित्र्यं जनयेयुर्नियमहेत्वन्तराभावादिति तथापि न नीलादिवैचित्र्यसिद्धिः एवं वासनानां न कश्चिद्धेतुर्हेतूनां च वैचित्र्याण
मनुपपत्तिरेव तत एवास्थितमेतदभिन्नो बोधस्तस्याकस्मिकाभासभेदहेतुत्वानुपपत्तेः बाह्यार्थोनुमेयः संभाव्यत इति
यदि बाह्यार्थवादिनोच्यत इति श्लोकद्वयार्थः चेच्छेदः श्लोकद्वयवाक्यार्थशङ्कायोजकः ॥ ५ ॥ एवमाशङ्क्य
मानत्वेन परसम्भावनाद्दृष्टोदर्शिता अधुनात्वेनां सम्भावनां शिथिलयितुं तावदाह ॥ ॥ स्यादेतदवभा
सेषु तेष्वेवावसितेषु सत्सु व्यवहारे किमन्येन बाह्येनानुपपत्तिना ॥ ॥ स्यादेतदिति पूर्वोक्तसम्भावनाभ्युपगमे यदा
व्याख्यायते तदा किन्त्विति वाक्यशेषेण तच्छैथिल्यादिविषयं सम्भावनान्तरं श्लोकशेषेण दर्श्यत इति व्याख्येयं यद्
त^ दि व्याहारेण न सह्यते तदा स्यादेतदिति इदमेव सम्भावनान्तरं स्यात् यदनेन श्लोकेनोच्यते इत्येकवाक्यतया
नियोज्यम् अनयापि कष्टकल्पनया बाह्यानर्थान्प्रसाधयता भवता नैनं किञ्चित्कृतं त्वम् आभासैरेव तैर्भवद्भ्युप
गतैर्व्यवहारसिद्धेः नहि नित्यानुमेयेन काचिद्व्यवहार इति किं बाह्येन यत्र साधकं नास्ति प्रमाणं बाधकं च प्रकाशमा
नेदनुमेयतयापि प्रकाशमानाभाव इति तावन्मुख्यम् अभ्युपगम्य बाधकास्त्ववयविनो दृष्ट्यनुपपत्तिः समवा
यासिद्धिः कम्पाकम्पावरणानावरणरक्तारक्तादिभागभेदादिविरुद्धधर्मयोगः अणुसञ्चयबाह्यवादेपि सञ्चय

भात्र^

२२

परमा^

स्यान्यस्याभावादणव एव ते च यदि संयुज्यन्ते निरन्तरतया तदवश्यं दिग्भागभेदः दैवनात्तेषु षट्सु दिक्षु संबध्यमानेषु
षट्स्वणुषु मध्यमस्य परमाणोर्यत्रैव षाण्ड्ये कोलग्नः तत्रैव यद्यपरस्तदेकपरमाणुमात्रता अथान्यत्रैकोन्यत्रापर
स्तदवश्यं भागभेदापत्तिः इति भागा एव परमार्थसंस्तस्यापि षड्वस्तराणि विविति नाकिञ्चिदवाप्स्यते बाह्यतत्त्वतः नचै
तद्वाच्यं मूर्तानामेकदेशात्ता योगात्संयोगो भिन्नदेशत्वाद्व्याप्त्यप्रसक्तेस्तन्निष्ठं ह्यणुकं नाम कार्यद्रव्यमणुपरिमाणं तेभ्य
स्त्विन्ध्यामहत्कार्यमिति अवयविवादोयं स च पूर्वमेवापबाधितः यच्चाव्याप्यवृत्तित्वं संयोगस्योच्यते तन्निरंशो
कथं सङ्गच्छताम् स्वाश्रयं हि यद्यसौ समवैति किमन्यदस्यावशिष्टं यन्न व्याप्नुयादिति अभ्युपगम्य बाधकं चेदमिति
हि नात्रास्माभिर्भरः कृतः विस्तरेण च प्रज्ञालङ्कारे दर्शितमेतदाचार्यप्रज्ञाकरनन्दनेन ॥ ६ ॥ ननु बाधकं नाम
प्रमाणासिद्धे वस्तुनि न किञ्चित्कर्तुं समर्थं तेनैव दृष्टेन प्रमाणेन बाधकाभिमतस्य बाधितस्याप्रमाणत्वसंपादना
त् दर्शिते च हेतु साधकं प्रमाणं कार्यहेतुरूपतयाकस्मिकाभास इति कारिकयेत्याशङ्क्याह ॥ ॥ चिदात्मैव हि दे
३० वोन्तःस्थितमिच्छावशाद्बहिः योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥ ॥ इह तावत्स्वप्नस्मरणमनोराज्य
सङ्कल्पादिषु नीलाद्याभासवैचित्र्यं बाह्यसमर्पकहेतुव्यतिरेकेणैव निर्भासत इति यद्यपि सिद्धमेव तथापि तदाभा
सवैचित्र्यं अस्थैर्यात् सर्वप्रमातृसाधारण्यात् पूर्वानुभवसंस्कारजत्वसम्भावनादवास्तवमिति शङ्केत यत्पुनरिदं योगिना
मिच्छामात्रेण पुरसेनादिवैचित्र्याणि निर्माणं दृष्टं तत्रोपादानं प्रसिद्धं मृत्काष्ठपुञ्जकोशोणितादि वैचित्र्यमयं न सम्भवत्ये
रू^ व न ह्येवं वक्तुं शक्यं सर्वगताः परमाणवो योगीच्छया डितिसङ्घटिताः कार्यमारभन्त इति यतः यत्र लोकप्रसिद्धका
रणाभावानतिक्रमसिद्धये निर्दिश्यते नचैतत्प्रसिद्धं परमाणुभ्य एव स्थूलं घटादि जायत इति किन्तु कपालादिद्व्य
वधानेन तत्रापि नियतसहकारिसमवलम्बनं करचरणादिव्यापारो विशिष्टदेशकालधर्माधिपत्ययोगः प्रि

ई.प्र.व. प्र.भि. द्वाभ्यां सप्रकाशं इतीयति चाक्षीय मायायोगी कुम्भं निर्मिमाणः कुम्भकारप्रसिद्धसमस्तसामग्रीसमर्जनपुरस्सरं च
दृश्यन्त कुम्भकार एव स्यात् तस्मात्प्रसिद्धकारणानां हेतुत्वे नेकिमसत्त्वेत्यमान परमार्थ एवाभ्युपादानकारणान्तरचिन्तय
ति तत्रेयोगिसंविद एव सा तादृशी शक्तिर्यदाभासवैचित्र्यरूपमर्थजातं प्रकाशयतीति तदस्ति सम्भवो यत्संविदे
वाभ्युपगतस्यातन्त्र्याप्रतीत्या तल्लक्षणादिशा विशेषवशात्संविदोऽनधिकात्मतायाऽनपायादन्तःस्थितमेव सद्बा
व जातमिदमित्येवं प्राणबुद्धिदेहादेर्वित्तीर्णाक्रियन्मात्रसंविद्रूपाद्बहिष्ट्वेनाभासयतीति तदिह विश्ववत्त्वाभासवैचि त्र्य.
त्र्यं चिदात्मन एव सा तत्त्रं किं नाभ्युपगम्यते स्वसंवेदनसिद्धं किमिति हेत्वन्तरपर्येषणप्रयासेन विघ्यते एव कारण
दमाह सर्वज्ञातावद्वादिना विषयव्यवस्थापने संविद्रूपमनपह्नवनीयं आदिसिद्धं हि तदित्युक्तं तस्य स्वातन्त्र्यमेव
देवस्वाभूनिदिष्टं चिद्रूपत्वमिति किमपरकारणान्वेषणाव्यसनेनेत्यादि इयस्मादेवं प्रकाशयति देव इति सम्भाव्यते न
प. स्मात्किंबाह्येनानुमतिनेति पूर्वपक्षसंबन्धाः॥ ॥नन्वेवमुभयथापि सम्भावनानुमानमुन्मिषति तत्र किंम...त्प्र कु.
तिविम्बितघटादिदृष्टा तिबिम्बिताभासवैचित्र्यं विना न दर्पणातिरिक्तं तत्र एव बाह्यमिमतं हेतुं कल्पयेम किं वा योगिदृष्टान्तेन संवित्स्वातन्त्र्यमेव
न्तेन ज्ञानप्र. हेतुभावेन ब्रूया मतादिदं संशयिकं वर्ततेत्याशङ्क्य बाह्यार्थानुमानसम्भावनां सूत्रद्वयेनाह॥ ॥अनुमानमनाभा पक्षानुमा.
तपूर्वेनैवेष्टमिन्द्रियम् आभानमेव बीजादेराभासाद्धेतुवस्तुनः॥ आभासः पुनराभासाद्बाह्यस्यासीत्कथञ्चन अर्थस्यानैव
तेनास्ति सिद्धिर्नाप्यनुमानतः॥ ॥नकेवलमनन्तरश्लोकानिर्दिष्टाभिर्युक्तिभिः प्रत्यक्षेण बाह्योर्थो नाभासते इयदेवहि
प्रत्यक्षं यन्नीलंभातीति स्वप्रकाशसंविन्मात्रं नाधिकं किञ्चिदिति यावदनुमानेनापि नास्य बाह्यस्य सिद्धिरित्यपिशब्दः
तत्रानुमानमत्र नैव प्रवर्तितुमुत्सहते प्रत्यक्षमपि न प्रत्यक्षसिद्धिमादध्यादित्यनेन तद्दर्शयते तत्रानुमानं विकल्पः स सूत्रद्वयेन.
विश्वायं विकल्पोऽनुभवमूल इति प्रसिद्धं तेनयत्स्वयं...नाभातपूर्वमननुभूतं तत्रानुमानमनुमितिव्यापारो विकल्पा

त्मानैव केनचिद्बाह्यादिनेष्यते ननु प्रत्यक्षतो भवतु द्विष्टेऽनुमाने सङ्केतग्रहणीयं सामान्यतोदृष्टे तु किं वक्ष्यसि यथार्थोपलब्धा
इन्द्रियानुमाने उच्यते तत्रापि किं विकल्पेन यथा सोऽर्थः स्पृश्यते तथानुमेय इति स्थितिः विकल्पश्च नेन्द्रियादिक
विशेषा. मर्थं केनचित्सन्निवेशात्मना स्पृशति अपितु किञ्चिद्रूपस्तु कारणमित्यनुगतस्वभावेन स च स्वभावः कारणता
लक्षणः प्रत्यक्षगृहीत एव [illegible]
अपितु किञ्चिद्रूपस्तु कारणमित्यनुगतस्वभावेन [illegible] तथा च बीजाद
कुरस्तत्पूर्वः पर इत्यादौ कार्यकारणभावः प्रत्यक्षानुपलम्भबलेन तावन्निश्चयः तत्र च प्रत्यक्षं प्रत्याभासं प्रामाण्यं
भजते विमर्शलक्षणस्य प्रमितिव्यापारस्य एकैकशब्दवाच्यार्थविश्रान्तेः तदनुसारित्वाच्च प्रमाणस्येति वक्ष्यते ॥
एकाभिधानविषयामिति च वस्तुन्यबाधितेति आभासमात्रं च सामान्यमिति निर्णेष्यते अनुपलम्भोप्यन्योपलम्भरू
मात्र. प आभासः विषयान्तर एवेति कारणाभासो विशेषशून्यः परिगृहीत एव बीजाङ्कुर इति प्रतीतो यद्यस्य नियममम द.
नुविधत्ते व्यतिरिक्तं तत्तस्य कार्यमिति प्रतिपत्तं मृत्तिकादिरूपस्य हेतुत्वं तद्धर्मात्मत्वाभासात् आभासो बाह्यः पुनराभा ना.
सरूपः स चाभासते इति विप्रतिषिद्धम् अनाभाते च नास्ति विकल्परूपस्यानुमानस्य व्यापारः ग्रामगृहादेस्तु यद्बा
ह्यं तद्ग्रामादिरूपं नोच्यते अन्यैकं वा टाक्रूपकुड्यतुल्यादेर्बाह्यत्वप्रसङ्गादपि तु तत्सन्निवेशरूपम् तस्माद्ग्राम्य बाह्यमा
स्य. ४ भास बाह्यमिति च प्राक्तनं ...मात्रमेतच्च वस्तुसाम्यम् एवं ये विकल्पे वस्तु नाभातीति मन्यन्ते तेषामपि तावदनु
मानविकल्पेन बाह्ये उपपन्नेः अस्माभिस्तु रूपपादितमध्यवसायस्याप्याभासमानविषयत्वं भ्रान्तित्वे चाव
त्मना सायस्येति सूत्रे तेनानुमानविकल्पोपि प्रकाशेन यद्यनाविष्टो नीलादिरर्थः तन्नानुमित एव स्यात् अथा
विष्ट एव तर्हि प्राग्विचार्यात् प्रकाश इति न्यायेन प्रकाशमात्रस्वभाव एव न बाह्यः तेन बाह्ये साध्ये यत्किञ्चित्प्रमाण
मानीयते तद्बाह्यतामेव प्रस्तुतं साधयतीति विरुद्धमेव अत एव कथञ्चनेति केनापि प्रकारेण प्रत्यक्षात्म

ईश्वर॰
प्र॰ वि॰

नानुमानात्मना वा आभासनमाभासस्य बाह्यस्यानाभासस्य न कदाचिदपि सिद्ध्येदिति तस्मात्सिद्धं चिदात्मैव हि देव इति ॥ ॥
नन्वन्तःस्थितं बहिः प्रकाशयेदित्युक्तं तदन्तःस्थितत्वमुपपादनीयमित्याशङ्क्याह ॥ ॥ स्वामिनश्चात्मसंस्थस्य
भावजातस्य भासनम् । अस्त्येव न विना तस्मादिच्छामर्शः प्रवर्तते ॥ ॥ बहीरूपतयाप्याभासनेन्तो
रूपतानत्रुट्यति प्रमात्रैकात्म्यमान्तर्यमिति हि वक्ष्यते न चासदेव प्रकाशस्य प्रमातृत्वात्तदात्मतया च विना
प्रकाशमानस्यावस्तुत्वात् किन्तु तत्राहमित्युचितपरामर्शो योयमिदन्तापरामर्शः स एव बाह्यता तच्चेदन्तःस्थित
त्वमहमिति एतावता चित्समुचितेनैव वपुषा परामर्शनम् तच्चेदं नीलादीनामस्त्येव न तु नास्तीति यादीदं तस्या
३॰ तत्कुम्भकृतो घटं करवाणीति या तत्क्रियापेक्षा या इच्छा प्राग्वाच्यः परामर्शः एषणीयात्मना स परामृश्योनान्तिय
२॰ न्त्रितश्चेत्तः घटेच्छापि सा न कस्मादिति सङ्कीर्णैव व्यवहारः अथ तत्रापि चेषणीयस्तदानीमेवानिर्मितः सत्त
थाजातः तर्हि तन्निर्माणं चिदात्मनि विनेच्छया नोपपन्नम् इति तदिच्छासारेवमिच्छावदहेतुनेत्यनवस्था यिष्यते तत्तच्चे
च्छान्तरमपि विषयनियन्त्रितं नवेति विकल्पेनवस्था तस्मात्सर्वोयं भावराशिश्चिदात्मन्यहमित्येव वपुषा सततं
वभासुरवपुः य एवं य इत्यात्मानन्दलक्षणं स्वामिभावाद्धि चित्रेण वपुषा क्रमाक्रमादिना संविदेनं बहिष्करोति
स्वप्रमातृभेदप्रथनपूर्वकं तत्रापि च चिदाभासं प्रमातृन्नेकीकरोतीति तन्निनीन्द्रवत्प्रवेद्याकान् तावतीहितेषामा
भासेष्वैक्यम् शरीरप्राणबुद्धिस्वाद्याभासांशेषु तद्भेदस्याविगलनात्सर्वथैक्यम् अतएवप्रतिदशं प्रमातृ
संयोजनावियोजनावैचित्र्येण परमेश्वरो विश्वं सृष्टिसंहारादिना प्रपञ्चयति तदुक्तमाचार्येण ॥ सदा सृष्टिवि
नोदाय सदास्थितिसुखस्थिने । सदा त्रिभुवनाहारतृप्ताय भवते नमः ॥ इत्यादि भट्टनारायणेनापि ॥ कुट्टकुट्टविप्रा
न्तस्त्रैलोक्यं कल्पनाशतैः । कल्पयन्नपि कोप्येको निर्विकल्पो जयत्यजः ॥ इति तस्मात्स्थितमन्तःस्थितं भावजातं तेन
विना तद्विषयस्य परामर्शस्यायोगादिति ॥ १० ॥ ननु परामर्शो नाम विकल्पः स चाविकल्पशुद्धसंविद्रूपे भगवति

विषयनियन्त्रितं चे
त्स्यादात्मतैवजाता
न चेद्घटे पटे च्छा
न प्रयतत्रापि नच
नीमेवेतिरात्तानव
स्या॰

२८

कथं स्यादित्याशङ्क्याह ॥ ॥ स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा । प्रकाशोर्थोपरक्तोपि स्फटिकादिजडोपमः ॥ ॥
इहावभासस्य प्रकाशस्यानवभासस्य चाप्रकाशस्य घटादेः परस्परपरिहारेण द्वयोरस्त्यात्मनि चेदवस्थानं तत्
स्फुटपरस्योरविदमजडमिमं जडमिति रूपपादनेवैलक्षण्यम् अथावभासोयतोर्थस्य सम्बन्धीति ततो नजडः
तर्हि सम्बन्धमात्रेणास्यदपि घटस्येत्यजडः स्यात् अथ न स्वसम्बन्धमात्रमपि त्वावभासोर्थस्य प्रकाशः तर्हि अर्था
त्मना स प्रकाश इति समापतितम् न चान्यात्मनान्यस्य प्रकाश उपपन्नः अथान्यस्वभावोपि घटोवभासस्य
अ॰ कारणम् तर्ह्यवभासोपि घटस्य कारणमिति घटोपि जडः स्यात् अथान्येनापि सता घटेन यतोवभासस्य प्रतिबिम्ब
रूपाच्छायादत्ता तामसावभासोपि बिभ्रद्घटस्येत्युच्यते तत्स्वाजडः तर्हि स्फटिकसलिलमणितादिरपि कु॰
एवंभूत एवेत्यजड एव स्यात् अथ तथाभूतमपि आत्मानं तं च घटादिकं स्फटिकादिर्न परामृशति समर्थ इति जडः
तथा परामर्शनमेव अजाड्यजीवितमन्तर्बहिष्करणस्थानन्यस्वरूपस्वाभाविकमवभासस्य स्वात्मविश्रान्तिलक्षणम
नन्यमुखप्रेक्षित्वं नाम अहमेवं प्रकाशात्मा प्रकाश इति हि विमर्शाद्यस्य संविदेव प्रमातृप्रमेयप्रमाणादिच
रितार्थमभिमन्यते न त्वतिरिक्तं काङ्क्षति स्फटिकादिस्तु हीतप्रतिबिम्बमपि तथाभावेन सिद्धो प्रमात्रन्तरम
पेक्षत इति निर्विमर्शत्वाज्जडं सर्वं तु वस्तु मा विमर्शात्मकप्रमातृस्वभावता दात्म्यं हि परामृश्यविश्रान्तेरजडमेव पूर्वा सं॰
परकोट्याः यदुक्तं इदमित्यस्य विच्छिन्नविमर्शस्य कृतार्थता । या स्वस्वरूपे विश्रान्तिर्विमर्शः सोहमित्ययमि
ति मध्यावस्थैवात्विदन्ताविमृश्यमानपूर्वापरकोटिः विमूढानां मायापदं संसार इति विमर्श एव प्रधानं भ
गवत इति स्थितम् ॥ ११ ॥ न केवलं संवित्तत्त्वस्यास्याभिरेव विमर्शप्राधान्यमुक्तं यावदागमान्तरेष्वपि इति द
र्शयति ॥ ॥ आत्मा न एव चैतन्यं चित्क्रिया चितिकर्तृता । तात्पर्येणोदितस्तेन जडात्सा हि विलक्षणा ॥ ॥

ईश्व· प्र·वि·

यतो विमर्श एव प्रधानमात्मनो रूपममुमेव हेतुं प्रयोजनरूपमुद्दिश्य आत्मा धर्मिस्वभावो द्रव्यभूतोऽपि चैतन्यमिति
धर्मवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यमाक्षिप्त्याह्नितः कथितः भगवता शिवसूत्रेषु चैतन्यमात्मेति पठितम् चैत
न्यमिति धर्मवाचकोपलक्षणम् चितिशक्तिरपरिणामिनी तद्रूपैः केवलं द्रष्टा दृशिमात्र इत्यादावपि हि धर्मि
शब्देन सामानाधिकरण्यमात्मनो दर्शितम् गुरुणा त्वनेन इत्याहितं इच्यते यद्विश्रान्तः पदार्थवर्गः सर्वो भाति
चार्थ्यते^ ^चार्थक्रियायै तद्यदि न कुप्यते तत्सकलोऽयं तत्त्वभूतभावभुवनसंभारः संविदि विश्रान्तः तथा भवतीति स
एव गुणकर्मादिधर्माश्रयभूतपदार्थान्तरस्वभावः तामेव मुख्यद्रव्यरूपामाश्रयते इति सैव द्रव्यम् तदनन्तथ
भित्ति^ मराशी विश्रमभूताया तस्याः स एव धर्मि चैतन्यम् इति कर्तृकृदन्तादुत्पन्नेन भावप्रत्ययेन सम्बन्ध्यस्य सम्बन्धि सम्बन्ध्याभिधायिना
विश्रान्तस्य प्रतीतेः द्रव्यरूपस्य सम्बन्धिनः प्रक्रान्त्योक्तत्वाच्चितिक्रियारूपं धर्मं सम्बन्धमवगमयता ष्यञ्प्रत्ययानिर्दि विश्रान्त्येन दर्शि
ष्ट एवांशः प्रत्याय्यते भवति चितिक्रिया चितेः कर्तृता स्वातन्त्र्यं संयोजनवियोजनानुसन्धानादिरूपमात्म तः^
मात्रतया एव जडवदविश्रान्तत्वमपरिच्छिन्नप्रकाशसारत्वमनन्यमुखप्रेक्षित्वमिति तदेव नानात्मरूपाणां जडा
विमर्शयमीदृ... स्वात्मा चैतन्यमित्यु... तामू^ नां संयोजनवियोजनं स्वातन्त्र्यं विकल्पाद्वैलक्षण्यदायीति तदेव परत्वेन प्रधानतया अभिसन्धाय आत्मा चेतन इति
वक्तव्ये धर्मान्तराधरीकरणाय चात्म चित्क्रिया चितिकर्तृता तात्पर्येणेति समासः अर्थयुक्त्या दविश्रान्तिरिति
अहिकाव्यसमयः न पाश्चिय यदि वा चित्क्रिया आत्मा उदितः चितिकर्तृता च निष्पृथगेव एवं न काचिदनुपपत्तिरिति हितम् ॥
१२ ॥ ननु यथा प्रकाशो प्रकाशश्चोभयमपि स्वात्मनि तत्तत्प्रकाश इत्युक्ते जडाजडत्वे वैलक्षण्यमुदितं स्यात्
दृ^ तद्विमर्शो द्वयोश्च स्वात्मनीति तेनापि कथं वैलक्षण्यं जडाजडयोरित्याशङ्क्याह ॥ ॥ चितिः प्रत्यवमर्शात्मा
परा वाक् स्वरसोदिता स्वातन्त्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परमात्मनः ॥ ॥ चेतयतीति अत्र या चितिः चितिक्रि
विमर्शेपिच

२५

या तस्याः प्रत्यवमर्शः स्वात्मचमत्कारलक्षणः आत्मा स्वभावः तथा हि चैत्रेण स्वात्मनि चमत्क्रियते स्वात्मा न
परामृश्यते तेन स्वात्मनि तेन प्रकाश्यते नापरिच्छिन्नतया भास्यते ततो न चेत्यत इत्युच्यते चैत्रेण तु स्वात्म
न्यहमिति संरम्भो योगो ... विभूतियोगाच्च मात्क्रियते स्वात्मा परामृश्यते स्वात्मन्येव प्रकाश्यते इदमिति
परिच्छेदरूपतावद्रूपयात्तद्धि लक्षणीभावेन नीलपीतसुखदुःखवत्स्फुटतया संस्थावभासयोगेनाभास्यते^ प^
ततश्चैत्रेण चेत्यते इत्युच्यते एवं च विमर्शः स्वात्मनि अविमर्शोऽपि स्वोत्तमन्यसिद्धम् एतत्त्विमर्शो हि सर्व
सहः परमप्यात्मीकरोति आत्मानं च परीकरोत्युभयमेकीकुरुते एकीकृतं द्वयमपि न्यग्भावयतीत्येवं स्वभावः
प्रत्यवमर्शश्चान्तरभिलापात्मकशब्दनस्वभावः तच्च शब्दनं सङ्केतनिरपेक्षमेवाविच्छिन्नचमत्कारात्मकमन्तर्मु
प्र^ खशिरोनिर्देशप्रख्यं ... कारादिमायीयशाङ्केतिकशब्दजीवितभूतं नीलमिदं चैत्रोऽहमित्यादिप्रत्यवम
र्शान्तरभित्तिभूतत्वात्पूर्णत्वात्परा वक्तीति विश्वमभिलपति प्रत्यवमर्शेनेति च वाक् अत एव सा स्वरसेन चि
द्रूपतया स्वात्मविश्रान्तिवपुषा उदिता सततमनस्तमिता नित्या अहमित्येव एतदेव परमात्मनो मुख्यं स्वातन्त्र्य
मैश्वर्यमीश्वरत्वमनन्यापेक्षित्वमुच्यते परापरं त्विदंभावरूपस्य प्रत्यवमर्शस्या व्याति प्राणस्य ... बोध मात्रापि अ
हंभाव एव विश्रान्तेः श्रीसदाशिवेश्वरमायपश्यन्तीदशायाम् अपरं त्विदंभावस्यैवानिरूढो मायादिक्षितानामेव वि १भि^
सुविरिञ्चेन्द्रादीनाम् तत्त्वेषां परमेश्वरप्रसादजमेवेति अन्यनिरपेक्षतैव परमार्थेन आनन्दरूप ऐश्वर्यं स्वातन्त्र्यं चै
तन्यं च तस्माद्युक्तमुक्तं तेन जडात्सा हि विलक्षणा इति प्रथानागमेषु प्रत्यभिज्ञादर्शितमेवेति निरूपयति ॥ ॥
सा स्फुरत्ता महासत्ता देशकालाविशेषिणी सैषा सारतया प्रोक्ता हृदयं परमेष्ठिनः ॥ ॥ इह घटः कस्मादस्तीति व
पृष्टे कस्मान्नास्तीत्युक्ते वक्तारो भवन्ति यतो हि स्फुरति मम न अवितरदेति तदेतत्स्फुरत्त्वमेव यदि स्फुरत्ते स्फुरण
च

ई०प्र० सम्बन्धनस्तात्त्वस्य स्फुरेन्न कस्यचिद् । तस्मान्मम स्फुरतीति कोर्थः मदीयं स्फुरणं स्पन्दनमविष्ट इति स्पन्द
प्र०मि० नं च किंचिच्चलनम् । एषैव च किंचिद्रूपता यदचलमपि चलमाभासत इति । प्रकाशस्वरूपं हि मनागपि नाति
रिच्यते अतिरिच्यत इवेत्यचलमेवाभासभेदयुक्तमिव च भातीति । तत उक्तं आत्मैव सर्वभावेषु स्फुरन्निर्वृतचि
द्विभुः अनिरुद्धेच्छाप्रसरः प्रसरद्दृक्क्रियः शिव इति अतिक्रान्तः प्रत्यहोचाकिंकरोमीतिवा यत्र शान्ते यावन्ता यत्पद
गच्छेत्तत्र स्पन्दः प्रतिष्ठित इति स्पन्दतत्त्वविविक्तये इति गुरुणादिस्पन्दनिष्यन्दा इत्येच लोकेपि विविधे विच्य
योगेपि स्वरूपादचलत्वेन गम्भीरः स्पन्दवानित्युच्यते सत्ता च भवनकर्तृता सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्यं सैव च
पुष्पादिकमपि व्याप्नोतीमिह तीदेशकालौ नीलादिवत्सेव स्रजतीति ताभ्यां विशेषणीया न भवति यादि
का० लयेन तत्कल्पत्वतया भाति तन्नस्या विशेषणं करूवचेत्तस्य न च देशकालौ विमर्शेण तत्कल्पकद्वयाभातः ।
यात० तयोरिदन्तत्त्वस्य चास्तत्त्वया प्रकाशेन तुल्यकल्पत्वानुपपत्तेः एवं देशकालस्पर्शोपि तान्निमीणस्योमादि देशकालास्पर्श
तितोपि व्यापकत्वनित्यत्वे उक्तं महासत्ता महादेवी विश्वजीवनमुच्यत इति सारमिति यदतुच्छरूपं न द्विभुत्वं च नित्यत्वं
दियमेव विमर्शशक्तिः ग्राह्यग्राहकानां यत्प्रकाशात्मकं रूपं तस्यापि प्रकाशे बलदायी दीपिका इयमेवेति ॥ चस्रकलं
श्रीसारशास्त्रेपि निरूपितम् यत्सारमस्य जगतः सा शक्तिर्मालिनी परेति सैषेति शक्तिप्रत्यभिज्ञानं द
र्शितम् हृदयं नाम प्रतिष्ठास्थानमत्त्वमुच्यते ततश्चोक्तानीत्या जडानां चेतनं तस्यापि प्रकाशात्मत्वं
तस्यापि विमर्शशक्तिरिति विश्वस्य परमेष्ठिदे विष्ठितो विश्रान्तस्थानमेव हृदयं विमर्शरूपं पुरस्तादात्म
कं तत्र तत्राभिधीयते सर्वस्य हि मनुष्यस्य हृदयं मनुष्यविमर्शात्मा विमर्शस्य च परवाकृत्तिमयत्वे तत एवा
तो नतेर्विनाभवेच्छेदो नार्थो नापि चितिरिति तत्र तावत्स मर्मयन्मात्मकाभावमित्यादिचेत्या

गमेषु तत्र भवद्भर्तृहरिणापि न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते ।
वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनीति सैषा संसारिणां सत्ता
बहिरन्तश्च वर्तते यदुत्क्रान्तौ विसंज्ञोयं दृश्यते काष्ठकुड्यवदित्यादि च तदेतेन नाविदुरित्येन तन्निर्वाहितं बोद्धृ
रप्यध्यवसायाये इदं प्रकाशस्य प्रामान्यवदङ्गिरूपगतप्राय एवायमर्थो भिन्नापात्मकत्वादध्यवसायस्येति
॥ १४ ॥ ननु सहस्रशक्तिश्रेणीशोभितवपुषि परमशिवे विमर्शशक्तिरेवेयमित्यं कारमभिषिच्यते कस्मा
दित्याशङ्क्याह ॥ ॥ आत्मानमत एवायं ज्ञेयीकुर्यात्पृथक्स्थिति । ज्ञेयं न तु तदौन्मुख्यात्खण्ड्येतास्य
स्वतन्त्रता ॥ स्वातन्त्र्यामुक्तमात्मानं स्वातन्त्र्यादद्वयात्मनः । प्रभुरीशादिसंकल्पैर्निर्माय व्यवहारयेत् ॥ ॥
सर्वाः शक्तीः कर्तृत्वशक्तिरेवैवयात्मा समाक्षिपति साच विमर्शरूपेति युक्तमस्या एव प्राधान्यमिति तात्पर्ये
णोत्तरसूत्रं शब्दार्थस्तु अयं प्रकाशात्मा परमेश्वरः स्वात्मानं ज्ञातृकर्तृरूपत्वादज्ञेयमपि ज्ञेयीकरोतीति य
त्सम्भाव्यते कारणान्तरस्यानुपपन्नत्वे दर्शितत्वाद् दृष्टेन सम्भावनानुमानेन तत्तत एव विमर्शशक्तिलक्षणाद
र्थत्वाद्धेतोर्भवति यतोऽयमात्मानं परामृशति ततो विश्वनिर्भरत्वात्तथा नीलादित्वेन च काशते नत्वेवं
वक्तुतः सम्भावना आत्मानं ज्ञेयी करोतीत्याह पृथक्प्रकाशाद्बहिर्भूता स्थितिर्यस्य ताद्रूप्यं नेवं भवति
तदवधारणे तत्र चोक्ता युक्तयः अनुसन्धेया युक्तिमप्याह यदि व्यतिरिक्तं ज्ञेयं स्यात् तज्ज्ञातृरूपस्यात्मनोऽय
दे तज्ज्ञेयविषयमौन्मुख्यं स्वसंवेदनसिद्धं दृश्यते तच्चासत्स्यात् तेन व्यतिरिक्तविषयौन्मुख्येनान्याधीन
त्वं नाम पारतन्त्र्यमस्यानीयते पारतन्त्र्यं च स्वातन्त्र्यस्य विरुद्धं स्वातन्त्र्यमेव चानन्यमुखप्रेक्षित्वलक्ष
णमात्मनः स्वरूपमिति व्यतिरिक्तोन्मुखे आत्मा नात्मैव स्यात् अनात्मा च जडो ज्ञेयं प्रतिनोन्मुखीभवे

ईश्व०
प्र०भि०

इतिप्रसङ्गः तत्र प्रसङ्गविपर्ययादिद्वमायातम् अव्यतिरिक्तोन्मुखः स्वतन्त्रः सन्नात्मानमेववेद्यीकरोति नचकेव
लं नीलादिरूपमेववेद्यं यावदन्यत्कर्तृस्वभावं स्वातन्त्र्येणापरित्यक्तमेवसन्तमात्मानमेवनिर्माय व्यवहारे
चं० णध्यानोपासनाप्रणीनो यदेष्वादिना योजयतीति यत्सम्भाव्यते तदप्यतएवेति सम्बन्धः ननुस्वातन्त्र्याश्रितश्च
निर्मीयते चेति विरुद्धमिदम् तत्राहाद्वयात्मन स्वसंविदेकरूपस्य स्वातन्त्र्याद्धेतोरिदं ननयुज्यते यात्किलमाया
पदेलिङ्गस्थितं प्रतिभातितन्तस्मादनेयदप्रातेर्हतं स्वातन्त्र्यं तदेवपुनः स्वातन्त्र्यमाहात्म्येन दर्शितम् अतएवे
त्यनेनतद्विमर्शिमात्रिरूपमित्यपुनरुक्तम् अथवातएवस्वातन्त्र्यादितिसामानाधिकरण्येनञ्जोकार्ध
येन सम्बन्धनीयम् उदाहरणमत्रार्थे दर्शयति नीलाद्धिनिर्माणवदस्यस्वातन्त्र्यनिर्माणस्याप्रसिद्धत्वा
त् ईश्वरोभगवानात्मानित्योविभुः स्वतन्त्रइत्येवमादौहि प्रमाताः सृजायितुः व्यातुर्वीएवगर्भितेतत्प्रमेयं
प्रमेयंरूपंचभातीतितत्तावन्निर्मितम् नचानीश्वररूपं एवंह्यीश्वर इतरीश्वरइति सङ्कल्पध्यानादेस्तत्य नीश्वर०
त्वस्यानुचैवंफलभेदस्योपलब्धेरिति तस्मात्स्वातन्त्र्यप्रकृत्यताभासनेनस्वातन्त्र्ययुक्तताभासनेन च यदि
दमुभयं तेयमात्मरूपमेवपरमेश्वरो भासयतितद्धिमर्शशक्तिबलादेवेतिसैवप्रधानमितिनि॥ ॥ननुप्रका
शबलाज्ञानुव्यवस्थासचप्रकाशोविमर्शसारइतिविमर्शाभेदेतदेवतदितिवक्तुंयुक्तं ईश्वरआत्मेत्यादि
सङ्कल्पेषु च निर्मितस्येदन्तयापरामर्शः स्वातन्त्र्यंतुहं परामर्शरूपमितिनिर्मितस्यतद्रूपत्वाभावेकथंस्वात
न्त्र्यमुक्तत्वमितितदेतत्परिहर्तुमाह॥ ॥नाहन्तादिपरामर्शभेदादस्यान्यतात्मनः अहंमृश्यतयैवास्य
५० सृष्टेरिच्छावत्कर्मवत्॥ ॥स्वरूपेभावप्रत्ययआदिग्रहणादात्मेश्वरादिपरामर्शाःतिङ्ग्रहणंप्रत्ययोपल
क्षणम् कर्मग्रहणंक्रियावाचिसदसत्त्वभूतशक्तिरूपोपलक्षणम् तदयमर्थः अहमित्येवंरूपोयःपराम

२८

निर्मेयरूपस्यचे
श्वरादिपरामर्शि
स्पदस्य०

र्शो यश्चेश्वरःप्रमातात्माशिवइत्यादिरनन्तप्रकारःपरामर्शस्तस्ययद्यपि भेदोन्यान्यरूपता तथापिनइदन्ता
तोरस्यात्मनोनिर्मातृरूपस्याहंपरामर्शमयस्ययोभेदःप्रातिङ्क्तःसनयुक्तः यतईश्वरइत्यपियःपरामर्शःस
ईश्वानशीलस्वातन्त्र्यकर्तृत्वतत्त्वेविश्राम्यति तात्पर्यादि चत्तानादौ स्वातन्त्र्यमनन्यप्रेरितत्वेअविच्छिन्न मुख०
ज्ञानादिशक्तियोगःअविच्छिन्नदपत्त्वात्मिकरोमीति अस्मदर्थविश्रान्तिर्वृत्ति अस्येश्वरस्यात्मनःसृष्टेःसृ न०
ज्यमानस्याहंविमर्शनीयत्वमेव सृष्टेरितिवाहेतौपञ्चमी अस्येश्वरस्य यतईश्वरादिसङ्कल्पेष्वप्यहंपराम
र्शनयोग्यस्यैवसृष्टिःअर्हकृत्यः यथाक्रियाकारकसमुच्चयविकल्पादिष्वन्यययथास्त्वंतिष्ठतीयादि
चवादिषुयोगाचस्येवपरामर्शापरमार्थःपाकःकर्तासमुच्चयोविकल्पःइत्यादिषाद्वेरभिधीयमानाःसत्त्व
भावमापादिताअपि पचतिचैत्रेणचैवेत्येवंभूतेमूलपरामर्शेविश्राम्यति अन्यथोक्तनाःप्रतीताःनैवभवे
युःतद्वदत्रापि एतदुक्तंभवति परामर्शानामविश्रान्तिस्थानंतत्स्वपार्यन्तिकमेवपारमार्थिकंतच्चाहमित्येव
रूपमेव मध्यविश्रान्तिपदं तुयद्यदा मूलस्थानीयंग्रामगमनेतदपेक्षयापूर्वमुच्यतेइतिकोविरोधः अनेननीलादेर
पिइदंनीलमितिमध्यपरामर्शपिमूलपरामर्शअहमित्येवविश्रान्तेरात्मरूपत्वमुपपादितमेवनीलमिदंवेद्म्यहंप्रकाशे
ढ० इतिहीयतत्त्वं यथोक्तमिदमित्यस्येत्यादि सूत्रस्तुनीलादिविमर्शोदेवार्थक्रियादिपरितोषाभिमानीति नीलादेः
स्वातंत्र्यनिर्मितत्वमुक्तं आत्मादौतुतन्मूलपरामर्शविश्रान्तिमंतरेणप्रतीतिपरिसमाप्तिमर्थक्रियांचमूलेऽपितामिम ढ०
न्यतइतितस्यानिर्मितावप्यनुज्झितस्वातंत्र्यत्वमुक्तं ॥ नन्वेवंविश्वपरामर्शानामहमित्येवविशुद्धैकपरामर्शविश्रा
प० न्तिरेवतत्त्वंतत्कथमिदमुच्यतेज्ञानमित्यादिकाअस्यप्राकयइतिज्ञानस्यचानिर्णयसंशयादिभेदानीलादीनांचवैचित्र्य
मित्याशंक्यायंपरिहारमाह॥ ॥आभासत्तयाविशेषैःसैवभिन्नसंवेद्यगोचरा कथिताज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिनामभिः॥

ईश्व०
प्र० वि०
२८

अनुपपन्नमवभासमानं मायेत्युच्यते तत्र च भिन्नं प्रकाशात्सर्वमवभासजातं मायातत्त्वं च चित्तत्त्वस्यैव स्वातंत्र्यं मायाशक्तिः तया
भिन्नं यत्संवेद्यं प्रमातुश्चान्योन्यं तच्च मायाशक्त्या भिन्नेन प्रमात्रान्योन्यतो वेद्याच्च करणवर्गेण यत्संवेद्यं स एव गोचरो विश्रां
तिपदं यस्यास्तादृशी सती सैव प्रत्यवमर्शात्मा चितिः परा वाग्रूपा ज्ञानमिति संकल्प इत्यध्यवसाय इति चोच्यते आदिग्रह
णात्संशयः स्मरतिरित्यादि तथा हि यदिंद्रियेण स्फुरच्चाहिरेण बाह्येन विषयेण स्फुरणेन च नियंत्रितं संवित्तत्त्वं तज्ज्ञानं मन
सा विषयेन चास्फुरता संकल्पः बुद्ध्या विषयेण च विषयत्वपर्यंतभाजाऽध्यवसायो निश्चयः विषयस्य च यद्भिन्नत्वं
बहिरंतःकरणानां च तत्प्रकाशाभेदादनुपपन्नं चितितत्त्वे नावभासते इति भेदेऽपि तद्विश्रांतिर्न तद्भेदस्याभेदे ईश्वरसदा
शिवादिवत्ततो ज्ञानसंकल्पादयो भिन्नाः स्युस्तस्य प्रथमस्य स्वभावाभेदस्य संवित्तत्त्वस्यानुसंधानुः प्रातिपदत्वमनोः संप्र
यादयश्च भिन्ना नीलादिवैचित्र्यं चेति सर्वमवस्थितं ननु प्रत्यवमर्शात्मत्वं चितिशक्तेः सर्वसंकल्पस्मरणादिषु प्रातिश्रुत
विकल्पात्मिका सम्भवतु यानु निर्विकल्पदशा साक्षात्कारलक्षणानुभवशक्तिः तत्र कथं प्रत्यवमर्शो हि अभिला
पभेदयोजनामयः अभिलापविशेषयोजना च संकेतस्मरणमपेक्षते तच्च संस्कारप्रबोधः सोऽपि तादृग्दृशा इत्येवं प्र
थमसमये कथमभिलापयोग इति परस्य व्यामोहं शमयितुमाह ॥ ॥ साक्षात्कारक्षणेऽप्यस्ति विमर्शः कथमन्य
था । धावनाद्युपपद्येत प्रतिसंधानवर्जितं ॥ इह तावच्चैतन्यस्वात्मभूतेऽयम् इति निर्देशादि प्रत्यभिलापयोगः अन्यथा
बालस्य प्रथमं व्यवहारे दृश्यमाने व्युत्पत्तिरेव न स्यात् निर्विकल्पकविज्ञानपरंपरया हितं शब्दं शृणोति तमर्थं पुरः
पश्यति पुनस्तादृशं विकल्पं शब्दं पश्यति तच्चेष्टमानस्य नयेति व्यवहारात्कथमयमस्यार्थो हृदि परिस्फुरेत् घट इति इदमा
नयेति इदं नयेतीदमिति योजना प्राणिप्रत्यवमर्शः योजना च विकल्पव्यापारः अथ बालस्य प्राग्जन्मानुभूतसंकेत
स्मृतेरेवं तथापि संकेतकाले स्पष्टो विषयत्वेनऽभावेन प्रत्यवमृश्यमानत्वाद् इदानींत्व च्युत्यनिर्भासमाना विज्ञानपरी रावि
श्रांतीदानीं वाचक इति भवति। तद्विज्ञानस्य स्वरूपं चेद्भाति तदभिलापमयमेवेति, यथा विषयस्य स्वरूपत्वादभिलापमय
त्वमेव वस्तुतः सोऽमित्याद्यवस्यापि यदि न परामर्शमयी तर्हि स्यां विकल्पात्मकप्रमातृव्यापारानुल्लासात्संभवः शप
भोवेपि तानं तु स्वात्मकं भाति तथा २८
माभूदभिलापात्मा रूपादिर्विषयः तथापि
विज्ञानं तदात्मकमवभाति घटते अननुदर्शने
विषयस्यापि विमर्शमयता।

यपरमार्थ एव स्मरणं च न स्यात् तद्रूपविषयस्याध्यवसायी हि यदि विकल्पो ऽदियात्किमन्यत्सर्वचिंतासंहरणेन सैमित्यं नाम न
स्यादिति तत्राप्यस्त्यंतःपरामर्शः सकलेन च शब्दग्रामेण शब्दनं हि संहृतेव सध्वनि तत्र च नियतशब्दयोजना क्रियते तथा हि
बालस्य उत्तरतः पिंडे सदृशो यः परामर्शोऽहमित्यविच्छेदेन इदमिति विच्छेदेन वा तत्र घट एव गौरयमिति गौरिति वा शब्दआरोप्य
ते। सेयम्भ्यासात्प्रमातृमयी भवति न तु घटश्चान्यः पुलक इति बलीवर्द इति, एवमन्यदिति संकेतं तत्र तस्मादस्ति साक्षात्कारे
प्रत्यवमर्शः अपि शब्दस्यायमाशयः इह साक्षात्कारो वस्तुतः पश्यामीत्येवं भूतविकल्पनव्यापारपर्यंत एव, विकल्पो हि अस्य
तस्य व्यापार इति परोऽपि मन्यते न च व्यापारस्तद्वतोऽभिन्नो युक्तः तत्स्वरूपभूतो हि सः भवतु वाक्षणमात्रस्वभावः साक्षात्का
रः तत्राप्यस्ति विमर्शः अवश्यं चैतत् अन्यथा तिर्यादि स न स्यात्तदेकाभिसंधानेन तु जवाङ्कं स्मरितेति च वर्णान्यथनं इति च मंत्र
चं० पुस्तकं वाचयन्नाभिमतमेव गच्छत्युच्चारयेद्वायेद्वा। तथा हि तस्मिन्देशे ज्ञानमाविच्छिन्नमिषा अक्रमणमाक्रांतता ज्ञाने प्रयोज
नांतरानुसंधानं नित्यद्वादेशांतरानुसंधिः तत्राप्यापिचित्रिमिषेत्यादिना संयोजनवियोजनारूपेण परामर्शेन विनाभिमतदेश
कृ० वाप्तिः कथं भवेत् एवं त्वरितोच्चारणावाचनादौ मंतव्यं तत्र विशेषतः स्थानकरणाक्रमरणादियोगः अत्र च यतः पश्चाद्भाविस्थ
लविकल्पकल्पना न संवेद्यते ततस्त्वरितमिति सूक्ष्मेणाप्रत्यवमर्शेन संवर्तितं शब्दभावनाप्रकारेण न विवर्त्यमानास्थूला विक ऽशब्दभावनामयेनभा वमेव संवर्तितान्हि ^
ल्पः यथा इदमित्यस्य प्रसरणाच्चटः पुलक इत्यादि स्तस्यापि पृथुबुध्नोदराकारः पुलको नजातियुक्तो गुणसमवायीत्यादिः धावना
तिश्चिद्विविति पाठाद्वाविस्त्वरितगतोऽस्वप्नादिवशाद्ध्वनितशति ॥ १९ ॥ भवत्वेवं स्फुटो विमर्शः प्रकाशशरीरावेशी यत्र तु स्फु
लत्वेन विकल्परूपतास्फुटा तत्र शब्दो नीलादिवदेव पृथगाभासते। नीलमिदमिति स कथं प्रकाशस्वरूपादपृथग्भूतः स्यात् प्र
काशात्मा च विमर्शः स चात्र मायात्मके भेदपदेऽपि प्रकाशापृथग्भूतो भवद्भिरिष्टस्तदेतत्कथं प्रतिपत्तव्यमित्याशंक्याह ॥
घटोऽयमित्यध्यवसा नामरूपातिरेकिणी परेशशक्तिरात्मेव भासते न त्विदंतया ॥ केनेदृक्तं घट इति यः स्थूलः शब्दः स प्र
काशजीवितस्वभावो विमर्श इति सोऽपि हि स्थूलः शब्दोऽर्थवत्पृथग्भूतः एव भाति नो नाम रूपलक्षणोपाध्यर्थावेकरूपतया सो
यमित्येवं रूपत्वेन परामृश्यंती अध्यवसायशक्तिर्या सा परमेश्वरशक्तिर्विमर्शः स्यात् आत्मवदेवाहमित्यपृथक्छिन्नत्वेन भाति ॥ ०
० नरुकमाजिसिस्नुयाविश्विवेदेनशरि पुरस्तुय

ई.प्र.वि.
प्र.भि.
२५

विच्छिन्नतेनावभासे परप्रतिष्ठत्वात्पुनर्विमर्शान्तरेणाभाव्यं तत्राप्येवमित्यनवस्था अतो नीलस्य प्रकाशनमेव न स्यात् प्रतिष्ठा
लाभाभावात् तस्मात्सर्व एव विमर्शः प्रकाशादविच्छिन्न एवेति अध्यवसे इति आत्मनेपदमुपसर्गेऽन्यत्र इडंतः स्त्रियाम् ॥ २० ॥ नन्वेवं सर्व
स्यैव ज्ञानकलापस्याहमित्येवं प्रतिष्ठत्वे वेद्यभूमिस्पर्शनास्ति वेद्यभूर्विविचे देशकालयोगो नन्वेवं कस्य देशकालयोगाभावे च य
दिदं ज्ञानानां स्वांशापेक्षया ज्ञानान्तरापेक्षया च सक्रमत्वं लक्ष्यते तत्कथं स्यात् क्रमाभावे चैकात्म्यमेव वस्तुतो भवेत् ततश्च ज्ञानस्मृ
त्यादिशक्तिभिः लब्धान्यासमेश्वरइति यदुक्तं तत्कथं निर्वहेदित्याशंक्याप्याह्निकार्थमुपसंहरति ॥ ॥ केवलं भिन्नसंवेद्यदेश
कालानुरोधतः ज्ञानस्मृत्यवसायादि सक्रमं प्रतिभासते ॥ ॥ सत्यमक्रममेवं संवित्तत्त्वं किं तु स्वशक्तिवशाद्भिन्नत्वेन भासि
तानि यानि वेद्यानि तेषां मूर्तिभेदकृतो यो दूरादूरत्वे तन्न्यायेन तन्त्वादिर्देशः क्रियाभेदकृतश्च चिरशीघ्रक्रमादिरूपः कालः स्तत्
वस्तुरूपच्छायामात्रेण लब्धज्ञानस्मरणाध्यवसायानां स्वांशा इवाभान्ति निरंशानामपि तद्रूपासमानानां कृतश्च सक्रमत्वा
वभासः परस्परापेक्षया स्वांशापेक्षया च यद्यपि कालक्रम एव स्फुटो विज्ञाने भाति न देशक्रमः तथापि चिन्मूर्तस्य पर्वतसं
वेदनं विततमिव बदरसंवेदनं च सूक्ष्ममिव भातीति देशक्रमोऽपि दर्शितः तेन वेद्यगतक्रमस्वीकारावभासात्सक्रमत्वमाभास
मानमपि नापारमार्थिकं आभासमानस्य परमार्थत्वात् ततश्च युक्तमुक्तं ज्ञानादुद्योऽस्य भगवतः शक्तय इति मायाशक्त्या
विभाति हि श्लोकेन स्वांशवैचित्र्यं ज्ञानानां दर्शितं अनेन तु देशकालवैचित्र्यमिति विशेष इति शिवं ॥ ॥ इति श्रीमदभि
नवगुप्ताचार्यविरचितायां प्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां ज्ञानशक्तिनिरूपणे पंचममाह्निकम् ॥ ५ ॥ स्वात्माभेदपत्तावाभावा
स्तद्योहनटंकतः क्लिन्नस्य खेचकयाविद्रूपकृतं स्तुमः शिवम् ॥ एवं स्मृतिशक्तिं ज्ञानशक्तिं च निरूप्य अथ तदुभयानुग्रा
हिकापोहनशक्तिर्वितत्य श्लोकैकादशकेनाहंप्रत्यवमर्शो यः प्रकाशात्मेत्यादिना सिद्धेः सर्वस्य जीवनमित्यंतेन निर्णीयते ॥
तत्र श्लोकेन प्रत्यवमर्शो न विकल्प इति सूच्यते ततः श्लोकेन षड्भिरहंप्रत्यवमर्शेऽपोहनव्यापारासंभव उच्यते ततः स्वरूपा
देव तदुपपत्तिरिति श्लोकेन ततोऽपि द्वयेनाप्युत्साहमित्यवमर्शस्याविकल्परूपता ततः श्लोकेनानुसंधानस्यापि वि
कल्पता एवंभूतानुसंधानादिरूपमेव परमेश्वरस्य स्वरूपमिति श्लोकेन ततः प्रकृते चिदात्मन्यर्थावभासस्य संभवोप स २५

वि.

द्भियते श्लोकेन ततो द्वयेन तस्यैवार्थावभासस्यानुभवस्मरणादौ वैचित्र्यमुच्यते तत्र श्लोकेषु प्रकृतायामीश्वरस्वरूपस्यात्म
प्रत्यभिज्ञायामुपयुज्यत इति श्लोकेनेत्याह्निकस्य तात्पर्यार्थः ॥ अथ ग्रंथार्थो व्याख्यायते ॥ उक्तमिदं ॥ स्वभावम
वभासस्य विमर्शं इति तत्र विमर्शोऽभिलापात्मना शब्देन योजित एव न योजना कृतं च विकल्पस्वरूपत्वं शुद्धेऽपि परमेश्व
रेऽपि न चैतदिष्टं तस्य संसारपदे मायात्मन्यनुप्रवेशप्रसंगादित्याशंक्याह ॥ ॥ अहंप्रत्यवमर्शो यः प्रकाशात्मापि वाग्वपुः
नासौ विकल्पः स ह्युक्तो द्वयाक्षेपी विनिश्चयः ॥ ॥ प्रकाशस्य विशुद्धसंविद्रूपस्य देहादिसंस्पर्शरहितावितलीभूतस्य य आत्मा जी
वितभूतः सारः स्वभावो विमृष्टुं दक्षत्येन्या तदुपगमकल्पोऽनन्यमुखप्रेक्षित्वसातत्यविश्रान्तिरूपः अहमिति प्रत्य
वमर्शः असौ विकल्पो न भवति विकल्पत्वापेक्षायां बीजं दर्शयति वाग्वपुरपीति विमर्शरूपत्वादत्र च शब्दात्मत्वेऽपि इदन्य
बीजतरवभासमानः संविद्रूपा वैखरीशब्दनात्माभिलापो वा वागित्यनेनोक्तः वक्तव्यार्थः संवेदनसंसर्गमित्यभिसंबन्धेन
यदि वाग्वपुः कस्मान्न विकल्पः आह न ह्यस्य विकल्पलक्षणमस्ति तथाहि विविधा कल्पना विविधत्वं च शंकितस्य
कल्पितस्य व्यवच्छेदनं विकल्पः विविधत्वं च वस्तुनि संभावना समारोपनिरासे सति भवद्द्वयं वस्तु द्वितीयमाक्षिपति
तेन विकल्पे वर्ण्यमानं स्वभावनिश्चितव्यं अत्र च व्यपोहितव्यं भवति १ तथा च ॥ भिन्नयोरवभासो हि स्याद्घटाघटयोर्द्वयोः
प्रकाशस्यैव नान्यस्य भेदिनस्त्ववभासनं ॥ ॥ घटे हि दृष्टे घटस्यानवाघटोऽपि योग्यदेशाभिमतस्थानाक्रमणशीला
चित्तानजनकः स्वकारणोपनीतः संभावितप्रदादिस्वभावः अतो घटाघटयोर्द्वयोरवभाससंभवस्य संभावनात्मसमारो
ए. पः सावकाशो भवति अघटस्य तत्राप्रतिनिषेधलक्षणोऽपोहनव्यापार इति तदनुप्राणितो विकल्परूपता घट इत्य
स्यानिश्चयस्य लिंगभावनायां यस्त्वयं प्रकाशस्तावतामतस्य स्थानेयः संभावितेस्तावदप्रकाशरूपो न भवति तुल्यक
ल्पस्यापि संभावनं भवति न च यत्प्रकाशनकर्तव्यं तदप्रकाशस्य कदाचिद्दृष्टं संभावनारोपतादिबलादेव चाप्रकाश
२ प्रकाशरूपत्वं विघटते अतः प्रकाशतुल्यस्यान्यस्याप्रकाशरूपस्य भेदिनस्तत्तुल्यकल्पस्यापोहनात्मकभेदनव्यापार
सहितस्यावभासनमेव नास्ति तदभावे कस्यापोहनं अवभाससंभवेऽपि प्रकाशस्वरूपमेव न च प्रकाशस्य स्वरूपदेशका
लभेदो येन द्वितीयः प्रकाशः परकः स्यात् प्रकाशादपोह्येतेति द्वितीयस्य संभवः एवं ततो द्वयाभावादपोहासंभवे विकल्परूपता

ई·प्र·वि·
३०

भावाच्चिन्मात्रपरामर्शात्मनि अहमितिप्रत्यवमर्शी एवं तु विकल्पः ॥ ननु घटेपि विनिश्चिते स्येह घटेतद्दर्शनमुपजीवता
विकल्पेन कथमघटस्य निषेधनं क्रियते नह्यघटस्यकेनचिन्नामापि स्पृष्टुं हीतं अघटवासनापि घटेदृष्टे कथं कारं प्रबुध्य
तां सत्यमेवं प्राक्तु पर्यन्ते योज्या, ननु वयम् यतः ॥ ॥ तदन्यप्रतिभाभाजामात्रैवा तदपोहनात् तन्निश्चयनमुक्तो
हि विकल्पो घट इत्ययं ॥ ॥ इह प्रमाता नाम प्रमाणाद्व्यतिरिक्तः प्रमा हि स्वतन्त्रः संयोजनवियोजनाद्याभासवपुषात्कर्तृताद
र्शितः तस्य च प्रमातुरन्तः सर्वार्थावभासः चिन्मात्रस्पर्शी सोपि तत्समानाधिकरणपरत्वेऽपि दर्पणनगरन्यायेनास्तीत्यु
क्तं एवं च तत्प्रतिभां घटावभासमन्यप्रतिभां चाघटावभासं प्रमाता भजते सेवते तावत् तदविकल्पदशायां चित्स्वभावो
सौ घटाद्विव देवविश्वशरीरः पूर्णः नचतेनकेचिद्व्यवहाराः तन्मायाव्यापारसमुल्लासयन्पूर्णमपि खण्डयति भावम् तेन
घटस्यात्मनः पटादेश्चापोहनं क्रियते निषेधनरूपं तदेवव्यपोहनमाश्रित्य तस्य घटस्य निश्चयनमुच्यते घट एवेत्येवा
द्वि^ र्थस्य संभाव्यमानापरवस्तुनिषेधरूपत्वात् एषएव परिनिश्चुदे नरणकल्पात्मविच्छेदः द्वीति यतएव तस्माद्घटे त्व्याहे
ल्प^ यी विकाशति अर्थज्ञोकोक्ति वस्तुद्वयेज्ञाकद्वयेन द्वितं क्रमेणोक्तौ यस्मादेवं विकल्पः ततोऽमिति शुद्धविमर्शः न विकल्प इ ति^
ति श्लोकत्रयेण महावाक्यार्थः शाक्येरपि प्रमातुरेवायं व्यापार उक्तः एकप्रत्यवमर्शाख्यः इत्यत्र प्रपन्नेतिस्वयमपि च
वद्भिः सर्वैतैः कथं समर्थ इत्याशङ्कामतत ॥ ३ ॥ नन्वेवमहमित्यपि प्रत्यवमर्शोऽनहंरूपस्य घटादेः प्रतियोगिनोऽपो
हनो यस्यापोहे विकल्परूपता कथं न स्यादित्याशयेनाह ॥ ॥ चित्तत्त्वं मायया हित्वा भिन्न एवावभाति यः देहे बुद्धाव
थ प्राणे कल्पिते नभसीव वा ॥ प्रमातृत्वेनाहमिति विमर्शोन्यव्यपोहनात् विकल्प एव स परप्रतियोग्यवभासजः ॥
अहमित्यवमर्शो हि द्विधा शुद्धो मायीयश्च तत्र शुद्धो यः स चिन्मात्रे विश्वाभिन्ने विश्ववपुषापूरितस्वच्छात्मनि वा अशुद्ध
स्तु वेद्यरूपशरीरादौ तत्र शुद्धेह प्रत्यवमर्शो इति योगिनः कश्चिद्द्योहितव्यः संभवति घटादिदप्रिपकाशसारत्वेनाऽप्र
तियोगित्वेनाऽनपोह्यत्वादित्यपोह्याभावे कथं तत्र विकल्परूपता अशुद्धस्तु वेद्यरूपशरीरादौ भवत् अन्यस्माद्देहा
देर्घटादेश्च व्यवच्छेदनेभवन् विकल्प एवेति वाक्यार्थः ॥ अक्षरार्थस्तु चित्तत्त्वं प्रकाशमात्ररूपं हित्वा सदसंपृहस्तनयाऽ
प्रथानीज्ञान्यभिन्ने देहादावहमेव देहादिनीलादौ प्रमेये प्रमाताऽत्यभिमानेन, यो, हृं, स्थूल इत्यादिविमर्शः सविक ३०

स्य एव न तत्र शुद्धं प्रत्यवमर्शमात्रं अत्र हेतुः परो द्वितीयो देहादिर्घटादिश्च यः प्रतियोगी तुल्यकक्ष्यो न्योन्यपरिहाराच्च
विरुद्धस्तस्य योऽवभासः समारोपणलक्षणस्तस्माद्यत्तोसौ न निषेधात्तु प्राणितोहमित्यवमर्शो जातः अहं स्थूलो
न कृशो न घटादिरिति शुद्धप्रकाशरूपस्यापहस्तनमेव देहादेर्भेदिहेतुः तदपहस्तनेन परमेश्वरस्य स्वात्मप्रच्छा
दनेच्छारूपाभेदाप्रकाशाने भ्रान्तिरूपं प्रतिसा तेच्य रूपामायाशक्तिर्हेतुः चिद्रूपस्य चापहस्तनं देहादेरेवात्यक्तवेद्य
भावस्याभिन्नस्यैव उपपत्तिशून्यतयैव प्रमातृत्वाभिमानः तथा च देहाभिमानभूमिकायां स्थितास्चार्वाकाः
चैतन्य [illegible] विशिष्टः कायः पुरुष इति कायमेव प्राधान्येनाहुः स्त्रीबालमूर्खाणां तथाभिमानात् ततोपि विवेक
वतः पाकजत्वात्तत्परिणामादिवत्त्वात् स्थिरं शरीरं मन्वानाः प्राणशक्तिसमधिष्ठानेन च विना विकारप्राप्तावे
प्राशरीरस्य पश्यन्तो बुभुक्षापिपासायोगयोग्यं प्राणमेवात्मानं केचन श्रुत्यन्तविदो मन्यन्ते ततोपि समधिकविवे
नि^ कभाजः प्राणस्यापि त्वाद् अनुसंधानयोग्यतामपश्यन्तो ज्ञानसाधनाश्रयभूतां बुद्धिमेव करणं दृष्टमतया आत्मा
नमाहुः अपरे तु तस्या अपि योगिदशायां वेद्याभावादपरत्वं मन्यमाना असंवेद्यपदं रूपं यत्न किंचिद्रूपं सकलवेद्यराशि
विनिर्मुक्तं शून्यत्वान्नभस्तुल्यं ननु महाभूताकाशस्वभावप्रभावं तत्त्वं शून्यब्रह्मवादि साङ्ख्यप्रभृतयः आहुः तस्मि
न्नपि वेद्येऽन्यां तरं तत्रापि शून्यान्तरमिति यावदिदं तावत्कल्पनानत्तु रति तदर्थमाह कल्पित इति नचात्र तस्या
परमार्थप्रकाशबलेन सर्वस्यैतः प्रकाशोऽनन्तु देहादिवशान्तथात्वाभिमानमात्रे देहादिः प्रमातेति संकोचमात्ररू
पं चित्तत्त्वे शून्यं भूतलस्य घटाभावः संकोचोपरि विश्वाशाछायापू हितं तु चित्तत्त्वमेव बुद्धिप्राणदेहादीति
भूमीषु च भूमिकाविशेषाणांरोहत्समारोहता योगिनां जाग्रदादितया पि इस्यादितया चामभेमभासते। अपहस्त
नं च व्याख्यास्यते ॥ कलोद्दलितमेतच्च चित्तत्त्वं कर्तृतामयम् अचिद्रूपस्य शून्यादेर्मितं गुणतया स्थित मिति तत्स्य

ईप्र॰
प्र॰ति॰
३८

तमशुद्धोहमित्यवमर्शोविकल्प एव ॥ द्विविधोपि चायमहंप्रत्ययो द्विधा अनुभवमात्ररूपश्चानुसंधानात्मा च ।
शिवात्मन्यहमिति सदाशिवात्मन्यहमिदमिति शुद्धो द्विधा अशुद्धोप्यहं स्थूल इति योहं स्थूलोभूवं सोहं कृशो
बालो युवा स्थविरः स एवाहमित्यशुद्धोपि द्विधा तत्राशुद्धे विकल्परूपत्वमपि तिष्ठमेवेत्युक्तम् । अशुद्धे त्वनुभ
वरूपे विकल्पत्वमुपपादितं अशुद्धे त्वनुसंधानात्मकतया भेदस्य च स्फुरणात्कोपि द विकल्पकलंको केत तस्य व्या
मोहव्यपोहितुमाह ॥ कादाचित्कावभासेया पूर्वाभासादियोजना । संस्कारात्कल्पना प्रोक्ता सापि भिन्नावभासिनि
॥ देहेत्यादिवर्जिते कादाचित्कः कदाचिद्भवो नियतदेशकालाकारोवभासो यस्य देहादेः स्थूलत्वरूपस्य तत्र
यः पूर्वाभासेन बालादिशरीराभासेन योजना योहं बाल आसं स एवाद्य युवेत्यनुसंधानं सा देहग्रहणादुत्तरेण भावि
नाऽवभासेन सह योजनास्य वृद्धो भवितास्मीति सा योजना सर्वा कल्पना विकल्प एव तत्प्रसूतः प्रत्यवमर्शः अ
तद्देहादेर्विशेषणं हेतुत्वाशयेन यतो भिन्नावभासित्वमेव देहादेस्तदानीमप्यविच्छिन्नम् यदि हि तस्य देहादेः
सर्वतः पूर्णत्वमहं स्फुरद्देहीनत्वमपश्यन्ननुसंधानमहमिदमिति विदध्यात्तदिदं सदाशिवभूः केन विकल्पः स्याद्
त्वेनमाणेत यावता विच्छिन्नेष्वेव सोनुसंधिः भिन्नेपि कथमनुसंधानमिति चेदाह संस्कारात्प्राक्तनानुभवच्छि
न्नवासनाप्रबोधजस्मृतिबलादि नियावत् प्राणबलाबलवशादनुसंधिः शुद्धोत्रानन्तलक्षणादिनास्ति तस्मात् पूर्व
वेतन्याऽतन्मयोगात् अयमपि विकल्प एव एवं स एवायं घटः इति घटाद्यनुसंधानेपि विकल्पत्वं मन्तव्यं किंत्वे
तास्वनुसंधानभूमिष्वपि केन विघाशक्तिरचिरयुतिवद्दृह्यत इति नासौ परपदपरिपूर्णत्वेन प्रथमकल्पाभ्यु
पायत्वमस्पुणाराममनुस्वः ॥ न च देहादीनां पूर्वपूर्वप्रमातृवेद्यता येन प्रमातृरप्रकाशो प्रमेयं न भाति तत्प्र
काशाच्च न पूर्वप्रकाशाविनाशोपि न प्रमातुः तत्प्रकाशाविनेपि नवस्यास्यादपि च विशुद्धप्रकाशत्वे विश्वस्य प्रकाश । ३१

इति निरूप्य यदुक्तं पुरस्तात् सदेवस्य स्मृत्यादिषु प्रकाशवियोगोपि भगवत उक्तो भवतीति तद्दर्शयति ॥ तदेवं व्यवहारेपि प्रभुर्देहादिमावि
शन् । भान्तमेवान्तरर्थौघमिच्छया भासयेद्बहिः ॥ यत्पूर्वं दर्शितं देहबुद्ध्यादि तत एव मयुपपद्यते कथम् । यदि व्यवहारे मायाप
दे देहप्राणादिमपि प्रभुरेव प्रकाशः परमार्थ इच्छया मायाशक्तिरूपयाऽऽविशन् देहप्राणादिषु आत्मत्वेन स्वहृदयं प्रदर्शयन्नन्तः सं
विन्मात्रे भान्तमहमित्येवंरूपमर्थौघमिच्छयैव बहिरिदमिति भासयति तत एतदुपपद्यते अन्यथा तन्न वस्यास्यात् देहेनापि द्
अपि प्राक्प्रकाशाद्भिन्नक्रमो । यदेतावदुक्तं तदिति तस्मादेतदेवं जातं त्वदुपमारणम् । किंतत् यत्किल प्रभुः परस्परं व्यवहार
काले च क्रयविक्रयप्रदानव्याख्यादौ चैत्रमैत्रादिसंबंधिना देहप्राणादीनिकतया तावत्याभासत्र्याविशन्ने तद्भान्तमेवान्तु ज्ञेतानः
प्रकाशमेव संतं बहिरेकाभासतया भासयतीति संभाव्यत इत्येतज्ज्ञातम् तेन तेन प्रमात्रा सहैक्यं सज्जाते अन्येन प्रमात्रैक्यं संक्रिय
ते घटादिमात्ररूपे स्थितिः क्रियते पूर्णाभासरूपनिमीलनातिरोभावश्चाधीयते तावत्याभासैक्यावभासेन पूर्णत्वावितरणादनु
ग्रहः क्रियते तेन न केवलं महासृष्टिषु महास्थितिषु महाप्रलयेषु प्रकोपनिरोधनिषु दीव्यत्तानानुग्रहेषु भगवतः कृत्यपंच ६
कयोगो यावत्सततमेव व्यवहारेपि यदुक्तं ॥ सदाशिवविनोदाय सदा स्थितिसमाभासिने सदा त्रिभुवनाहारतृप्ताय स्वामि
ने नमः इति प्रतिज्ञात्तामविश्रान्त इति प्रकाश्यमात्म नियदाप्रकरीकेशेषित्वन्नीरितिच ॥ इहान्तरवभासः स्थित एव तत्किं तत्र क)
रणान्तरचिन्तयेति प्रकृतिं प्रमेयं तात्ति उपपन्निरुक्तो तेन विनेच्छाद्रूपः प्रत्यवमर्शो न स्यादिति तत्प्रसंगात् प्रत्यवमर्शो विकल्प २
दिस्वरूपमुपपादितमिति शिष्याणां धियं समाधाय प्रकृतं प्रमेयमुपपादयन्नुपसंहरति ॥ एवं स्मृतौ विकल्पे वाप्यपोहने
परायतो ह्यानेवाप्यन्तराभासः स्थित एवेति निश्चितम् ॥ प्रकाशात्मा परमेश्वर एव यतो देहादिप्रमातृताभिमानदशायाम
पि वस्तुतः प्रमाता एवमित्युक्तो हेतोरिदं सिद्धं भवति स्मरणापोहनजीविते च विकल्ये नुभवज्ञाने चान्तराभासः प्रकाशाविश्रान्तः
स्थित एव नात्र संशयः कश्चित् यदि देहादिरेव परमार्थप्रमाता स्यात् तत्र शरीरस्य प्राणस्य धियः शून्यस्य वाऽन्तर्घटादीनि न
किंचिदेतत् घटादियविहारेण देहादेः स्थितत्वात् परमार्थप्रकाशस्य सर्वसहत्वात् इति न दत्तविप्लवमित्यनयाऽऽसमिद्धमेतत् ॥
नन्वन्तराभासवर्गस्य बहिराभासनं यदि सर्वत्रास्ति कस्तर्हि स्मरणादावाभासभेदः न चासौ न संवेद्यते स्फुटास्फुटतादि प्रस्फुरण =
स्याऽनपह्नवनीयत्वादित्याशंक्याह ॥ किंतु भेदसंसर्गिकोऽयं नैव बहिराभासनात्मनि पूर्वानुभवरूपस्तु स्थितः संस्मरणादि ।

किंतुनै

देर्निर्विषयत्वं प्रहीत शाक्तित्वं चोद्योत्यते एतदेवास्फुटत्वमिति सिद्धोऽनुभवस्मरणा

ईश्वर प्रति ३२

अनुभवज्ञानस्येदं नीलमित्यन्तराभासं बहिराभासयतः सोऽन्तर्भावाभासो नैसर्गिको निसर्गेः स्वात्म्यादागतो न तु स्मरणादेरि-
वान्यज्ञानकृतवासनादिबलात् स्मरणे तु अनुभवज्ञानप्रभवदाहृत भाविन्यप्येवमायच्चयं तन्नीलाद्यवभासो बाह्यतयावभास-
यितव्यो नासौ स्वात्मीयो यस्तु पूर्वानुभवसंस्कारजोऽसौ । तत्र संस्कारो नाम अनुभवस्य कालान्तरेऽप्यनुवर्तमानता अतोऽसौ
वस्तुवर्तमानोऽनुभवो यतो नीलाद्याभाससंभिन्नस्ततस्तत्तादात्म्यापन्नं स्मरणाद्यपि तथा निर्भासते तत्र च स्मरणकालासं-
भवी स आभासस्तदनुभवपूर्वकालकलित एवेति स्वयं स्मरणेऽवाभासभेदः अन्तराभासवर्गस्य बहिराभासनेन व्यवधानेन
स्फुरता व्यवधानेऽनुत्कालिकत्वाभावादस्फुरतेति ॥ नन्वनुभवज्ञानादेरिन्द्रियिकादन्यत्सर्वं ज्ञानं व्यवधानेन बहिराभासनरूपप्र-
प्रमित्यान्याशेव व्याप्तविभागमाह ॥ स नैसर्गिक एवास्ति विकल्पे स्वैरचारिणि । यथाभिमतसंस्थानाभासनाद्बुद्धि-
गोचरे ॥ ॥ यः प्रत्यक्षव्यापारमनुपजीव न्त्यादि परतया मनोराज्यसंकल्पादिविकल्पः स स्वैरकृत्या स्वप्रेरणे-
नैरपेक्ष्येण स्वातंत्र्येणाचरतु देतित व्ययतेच तत्र योऽबहिरवभासो नीलादिरन्तराभासमयस्य स नैसर्गिक एव तथाहि परिदृष्टशु-
र्वमपि स्मृतं दशाननशतकलितं करयुगलयुक्तं दंतिनं मनः प्रमातृस्थमेव स्थितं बहिरन्तःकरणभूमौ स्वच्छधीदर्पणात्मिकाया
सविकल्पस्तात्कालिकमेवावभासयति ॥ अस्माच्चान्तराभाससंभवसमर्थनप्रसंगागततादात्म्यभेदविचाराद्धेयत्नेया-
गनं मुख्यतयाभिसंहितं स्वात्मनी पूर्वस्य प्रत्यभिज्ञानरूपं तदधिकरणासिद्धान्तनीत्या नाया सा सिद्धिमितिदर्शयति ॥ अत एव
यथाभीष्टसमुल्लेखावभासनात् ज्ञानक्रियेस्फुरत्वेव सिद्धे सर्वस्य जीवतः ॥ यदिदं यथाभीष्टस्य बहिरसत्त्वादननुभूतस्यापि
सम्यगुल्लेखनमवभासनं च विकल्पस्य प्रसंगाद्दर्शितमस्मादेव हेतोरिदमपि सिद्ध्यति यः कश्चित्कीटो ब्रह्मा वा जीवक्रियाविशि-
ष्टस्याभासनरूपा ज्ञानशक्तिरुल्लेखनरूपा च क्रियाशक्तिर्नैसर्गिकी, तत्र तस्यां भूमौ व्यतिरिक्ते स्वैरोपकल्पितसर्ववि-
डसचरूपजीवनसंभावनाऽपि नास्तीति स्वमेव स्वीयं स्फुटं प्रत्यभिज्ञेयं जानाति च करोति चेति ज्ञानक्रियास्वातंत्र्यलक्षणमेक-
वचनेन सर्वस्य जीवजातस्य वस्तुतः पके स्वरूपतां स्वच्छयतीति शिवम् ॥ श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां प्रत्यभिज्ञासू-
त्रविमर्शिन्यां व्यपोहनशक्तिनिरूपणं षष्ठमाह्निकं ॥ अनन्तशक्तिरन्तर्नायदेकाप्यद्वैसंप्रयात् विचित्रं चेष्टिको न्यास-
स्त्रिदिरित्नवमः शिवम् ॥ एवं स्मृत्यादिशक्तीनां वितत्य स्वरूपमियता दर्शितम् यत्तु अत्र प्रमातुरपि स्वरूपमुन्मीलितं ३२

तत्रात्मामेव शक्तित्वं समर्थयितुं तद्धि स्वतन्त्रं शक्तिस्वरूपं भवितुमर्हतीति अधुनान्तर्गतासां शक्तीनामेक आश्रयः स च तत्त्वति-
संयोजनवियोजनादिशक्त्युपयोगात्मा महेश्वरो न तु जडस्वरूप एव कुलालादिवद्दारुकपाचकादिशक्त्याश्रयमात्रमिति युक्त-
मयमुपदिष्टं, न चेदं अतः ज्ञानानन्तं विश्वरूपमित्यत्र सूत्रे न हि तत्त्वनिरूपितं किं तत्रैकमाश्रयं निर्णीतं तु यच्चैषा प्रतिभेत्यादि
व्यवहारोऽनुसूत्यते, इत्यं तैश्चतुर्दशभिः श्लोकैराह्निकं प्रस्तूयते तत्र श्लोकेनैक आश्रयः स्वरूपत उपादिश्यते ततो यद्धये
न व्यवहारः सर्वः सत्यकस्मिन्नाश्रये युज्यते नासतीत्यन्वयव्यतिरेकौ तन्नायुक्तिरुच्यते ततो व्यवहारस्वरूपं कार्यकारणभा-
वतः स्मरणतः सत्यासत्यप्रविभागतश्चेति संदिश्य श्लोकेन श्लोकाष्टकेन च प्रतिपाद्यते ततः श्लोकेन सर्वार्थो निगु-
म्यते इत्याह्निकार्थसंक्षेपः अथ श्लोकार्थो व्याख्यायते यदुक्तं सर्वस्य सिद्धे ज्ञानक्रिये जीवत इति तत्कथं यावता ज्ञानादि-
व्यतिरिक्तः कोऽसावन्यो यस्य ते स्यातां कारणादिदिदृक्षयाहि दूषितमस्तदाश्रयः तत्राभिन्नेषु धर्मेषु इत्यादिना, तदेतदाशङ्क्य
दर्शनद्विषा तमेकं स्वरूपत उपक्षिपति ॥ या चैषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूषिता
अक्रमानन्तचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः ॥ प्रतिभाति च इति यद्यपि विशेषोपाधि एवमेव प्रतिभानं भाति तथापि
तद्धि द्वयस्य स्वैकवसुरपि तु संवेदनमेव तत्तथा चकास्ति, मां प्रति भातीति प्रमात्रवलग्नत्वात् तथा चोक्तं न तत्र सूर्यो भा-
ति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति प्रात्याविरतमु-
रणात्वेकर्मप्रवचनीयेन तदीयस्वातंत्र्योपकल्पितनिर्माणक्रिया ज्ञानेतावद्यथा वेदकभावरूपो लक्षणात्मा संबंधो द्योतितः
केवलं विषयोल्लेखनबलाद्धि हि क्रमावभासः समर्थितः सस्क्रमयोगपद्यादिविचित्ररूपायः पदार्थानां वक्ष्यमाणप्रव
रस्वातन्त्र्यरूपदेशकालशक्त्युपकल्पितः क्रमो देशकालपरिपाटी नेतन्नषिता प्रतिबिम्बकल्पनयोपरक्ताया प्रतिभा-
क्ताकेवलं भिन्नसंवेद्येत्यादिना एषेति च, सर्वस्य स्वप्रकाशरूपपरमार्थतत्त्वज्ञानमुखत्वेन प्रकाशमात्रपरमार्थतया भेदाभा-
वादक्रमा सेयं महेश्वरः अविद्यमानोऽन्तः परिच्छेदो देशतः कालतः स्वरूपतश्च यस्याश्चितः संविदस्तदेव रूपं यस्याति अत एव
बहिर्मुखप्रकाशनात्मकवितानस्वभावस्य प्रमाणवर्गस्यान्तः प्रत्याभासमिदमिदमित्यनन्तकल्पाविकल्पमयो विमर्शात्मा
प्रमासमूहः तत्र संयोजनवियोजनविश्रमताद्यनेकप्रकारस्वातन्त्र्यपूर्णः स्फुटोऽहंप्रत्यवमर्शमयः प्रमाता संभण्यते ॥

ई.प्र. प्र.ति. ३३ अन्तश्च बहिश्च घटप्रकाशः अयं घट इत्यन्तर्विकल्पः स्वीकृतसर्वरूपः अहमिति तदुभयविश्रान्तिस्थानमितीयत्पूर्णप्रकाश
स्य स्वरूपम् ॥ अत्रैवोपपत्तिं दर्शयितुमन्वयेनाह ॥ तत्तद्भिन्नसंवित्तिमुखैरेकप्रमातरि प्रतितिष्ठत्सु भावेषु
ज्ञातेयमुपपद्यते ॥ संविन्निष्ठा हि विषयव्यवस्थितय इति यदुच्यते तत् तद्भिन्नरूपप्रमात्रात्मकसंविन्मात्रविश्रान्त्या सिध्यति
अपि तु तास्ता विभिन्नाः संविदो नित्यस्वरूपाः प्रमात्मा नीयमानान्येव मुखानि द्वाराणि उपाया मार्गा येषां ते मुखैर्नदीस्रोतस्स्थानी
येर्धर्मी भावा नीलसुखादय उह्यमाना एकस्मिन्नहमिति प्रमातृरूपे महासंवित्समुद्रे प्रतितिष्ठन्ति आभिमुख्येन वि
श्रान्तिं भजन्ते तत एषु परस्परं समन्वयरूपं यत् ज्ञातेयं तदुपपन्ना घटते ज्ञातीनां भावस्तद्धि प्रवृत्तिनिमित्तं पर
स्परं जानीयुरिति कर्म चान्योन्ययोगक्षेमोऽहमहमिकात्मकं ज्ञातेयं तच्च समन्वयाभिप्रायेणेह दर्शितं न जडानां स्वतः
समन्वयः कदाचिदपि इति प्रतिपादयितुम् ॥२॥ तथा च व्यतिरेकमुखेनैतदेवाह ॥ देशकालक्रमजुषामर्थानां
स्वसमापिनां सकृदाभाससाध्योऽसावन्यथा कः समन्वयः ॥ अर्थानां जडानां तत्तज्ज्ञानानां तत्तद्विकल्पानां तत्
श्रयानां देशक्रमं कालक्रमं चात्यजतां स्वसमापिनां स्वरूपमात्रप्रतिष्ठानां वा समन्वयो न कश्चिदित्यर्थः यतोऽसौ समन्व
यः सकृदाभासेन देशकालाकारमिश्रीकरणात्मना योजनाभासेन साधयितुं शक्यो नान्यथा नहि घटस्य कटस्य कुड्यादीनां
पुस्तोतः स्तलेऽश्यमाना स्तरेणालुपादयः समन्वयैकविश्रान्तीति अनेकत्वेन देशादिभेद इत्याशयेन सकृत्तत्त्वेन सन्निधापिता तत्
येण प्रयुक्तः ॥ तत्र कोऽसौ समन्वय इत्याशङ्क्य बहुतरव्यापकं कार्यकारणभावं तावद्दर्शयति ॥ प्रत्यक्षानुपलम्भानां
तत्तद्भिन्नांशपातिनां कार्यकारणतासिद्धिहेतुतैकप्रमातृजा ॥ इहाग्निप्रत्यक्षे धूमं नोपलभते ततो धूमं प्रत्यक्षेणापश्यति
अग्नौ तदपि यदि नोपलभते धूममपि नोपलभते इति प्रत्यक्षाभ्यामनुपलम्भपञ्चकेन कार्यकारणभावो धूमाग्न्योः सिद्ध्यतीति
यदुक्तं तत्कस्य अग्निप्रत्यक्षेण हि धूमेन किंचिदज्ञातमग्निज्ञानेन धूमज्ञानं ज्ञानस्यागमहेतुत्वात् स्वस्वभावरूपे भिन्ने
विश्रान्तत्वाच्च परविषयानवगाहनात् ज्ञानानां तत्स्वरूपानावेशाच्चेति पातिनामिति पतनवाची पतिश्च विश्रान्तिवाची प्रयुक्तस्तेन
एवं धूमानुपलम्भादौ चतुष्टयेऽपि वाच्यं तत्पश्चादग्निधूमाभावः धूमाग्न्यभावः धूमाभाव इत्येतानीव स्वस्वनियतान्यपि यथा प्रत्यक्षमा
तृसंवेद्यानि धूमाग्न्योः कार्यकारणतां गमयन्ति तथा एकप्रमातृवेद्यान्यपि विकल्पोऽप्यनुभवातिरिक्तो नायं प्रमाण ३३

मेव यदा प्रत्यक्षानुपलम्भास्ततः पञ्चकेन तानि पञ्च वस्तूनि एकसंवित्समुद्रविश्रान्तानि ज्ञातानि तदा एकीभूतानि प्रमा
तारं तं तथा त्वन्योन्यसापेक्षाणि न त्वेवं घटपटादिवज्ज्ञानं स्वयमेवैकाभासः कार्यकारणभावावभास इति न किंचिदव
द्यम् ॥ ननु प्रत्यक्षानुपलम्भैर्यत्कृतं तत्स्मरणबलादेकीकरिष्यते उक्तं चैतदत्र स्मृतिरप्यनुभूतातिरिक्तैवं तथापि
यते सापि च विज्ञानसमन्वयरूपा एकप्रमातृसङ्गं विना कथं स्यादिति दर्शयति ॥ स्मृतेरपि च स्वसंवित्तिः प्रमा
णत्वासंभवे पूर्वानुभवसङ्गादेषा धत्ते सैव नापरम् ॥ इह ह्यनुभूतो विषयः प्रकाशते स्मृतौ तत्र विषयस्पर्शि
स्मृतिर्न नूतनः प्रकाशः अपि तु स्वप्राच्य एवानुभवप्रकाशः स चानुभवो ज्ञानान्तरे पतेन ज्ञेयरूपत्वाभावात् ज्ञानान्तर
संवेद्यः अपि तु स्वप्रकाशः स च स्मृतिकाले यद्यसंस्तत्कथं प्रकाशतां भवतु वासौ तथापि स्मृतिप्रकाशोऽनुभव
प्रकाश इत्यन्योन्याभिन्नयुगलमिति न कदाचित् स्मृतिः स्यात् तस्मादेतदेवमुपपद्यते यदेव स्मृतेः स्वसंवेदनं
तदेवानुभवस्य स्वसंवेदनं न त्वपरं स्वसंवेदनव्यतिरिक्तं प्रत्यक्षमनुमानादिकं वा तत्र क्रमते तत एव तावत्का
लव्याप्यविच्छिन्नमेकं यत् स्वसंवेदनं तदेव प्रमातृतत्त्वमिति सिद्धं अन्यत्रानुभवितरि स्मर्तान्यो नोपपद्यत इत्यनु
याच्छायया स्मृत्या प्रमातृसिद्धिः पूर्वमुक्ता इदानीं स्वसंवेदनैकीभावनभङ्ग्यन्तरेणेति विशेषः ॥ नन्वनुभवातिरि
क्ते [illegible] संतु विकल्पाः प्रमाणं अप्रमाणं हि बाधकबलाद्भवति बाधाभावे तत्कथं स्यादित्याशङ्क्य
याप्ययं बाध्यबाधकभावः सत्यासत्यप्रविभागनयात् विश्वस्य व्यवहाराणां जीवितभूतः सोऽनेकेन प्रमात्रा तत्त्वेन विना
घटत इति वितत्य दर्शयति ॥ बाध्यबाधकभावोऽपि स्वात्मनिष्ठाविरोधिनां ज्ञानानामुदियादेकप्रमातृपरिनिष्ठितेः ॥
बाधाभावे प्रामाण्यमित्येतदर्थमवष्टभ्य समर्थ्यो यो बाध्यव्यवहारः सोऽपि कथमित्यपि शब्दस्यार्थः इह शुक्तौ तावद्रज
तस्य न काचिद्बाधा नाम क्रियमाणा दृश्यते शुक्तिज्ञानेन रजतज्ञानं बाध्यत इत्यपि न युक्तं स्वस्मिन्स्वविषये आत्मनि स्व

ईप्रव·
प्र·भि·
३४

येद्वयोर्ज्ञानयोः परिनिष्ठितयोर्विश्रान्तयोरन्योन्यं विरोधस्याभावात् अध्यायमेव विरोधः परस्परपरिहाररूपः तर्हि
सर्वेषां ज्ञानानां विरोधाद्बाध्यबाधकभावस्य परिनिष्ठितत्वं लभ्येतेति सुतरां विच्छेदेन सत्येतरप्रविभागः तत्राप्युक्तं तत्रे
णाख्यायि एतदुक्तं भवति यदि ज्ञानं स्वयं न ख्याति तदा किं ज्ञानान्तरेण तस्य कृतं न हि तेन तत्काले संभविता
त्रस्य विषयव्यवहारः कांतिमूर्त्या वा यः नरजतमित्यपि ज्ञानं स्वरजताभावविषयीकुर्वन् न विषयमपहरेद्रजतज्ञानस्य ॥
अथापि ज्ञानान्तराणां तरेण नश्यन्त इत्यपि पक्षः तत्रापि सर्वेषां ज्ञानानामियमेव सरणिरिति किंचिदेव बाध्यमिति कथं
स्यात् यदा तु रजतज्ञानं शुक्तिज्ञानं चैकत्र स्वसंवेदने विश्राम्यतस्तदैतदुपपद्यते तथा ह्येकत्रापि प्रमातृतत्त्वे
विश्राम्यतां ज्ञानानां नानेकप्रकारैव विश्रान्तिः रपि तु विचित्रतयैव सा संवेद्यते तथा हि नीलमित्युत्पलमिति ज्ञा
ने प्रमातरि विश्राम्यती परस्परोपरागाभासेन विश्राम्यतः घट इति पट इति परस्परानाश्लेषेण शुक्तिकेति न रज
तमिति ज्ञानस्योन्मूलनं तदीयविमर्शात्मकप्रमातृरूपव्यापारानुवर्तनविध्वंसं कुर्वत्प्रमातरि प्रतिष्ठां भजते, ए
वं कार्यकारणभावादौ विश्रान्तिवैचित्र्यं प्रमेयासंभवि प्रमात्रा स्वातंत्र्येण निर्मितं न तु प्रमास्यप्रमास्वतंत्रं तो
दार्थवाच्यम् एवमेकत्र प्रमातरि पूर्वज्ञानस्य परिवर्जनेन, यतो निश्चिता स्थितिरतो बाध्यबाधकत्वव्यवहार उपप
न्नः नीलादिव किल ज्ञानयित्वा व्यवहारान्सर्व परमेश्वरः स्वातंत्र्यादाभासयति तन्नापि सत्यापवेति ॥ अत्र
परकीयमतं आशंकते दूषयिष्यामीति ॥ विविक्तभूतलज्ञानं घटाभावमितिर्धीयथा तथा चेच्छुक्तिकाज्ञानं
रूप्यज्ञानाप्रमात्ववित् ॥ इह शुक्तिज्ञानं स्वात्मानं संविदन्स्वात्माभिन्नं प्रमाणं बुध्यत इति तत्परिच्छिन्नमिति न्यायात् तत्प
रिच्छेदनान्तरीयकत्वान्यव्यवच्छेदस्य, शुक्तिज्ञानरूपस्य रजतज्ञानस्याप्रमाणत्वं वेदनं तदेवोच्यते यदेतच्छुक्तिकासंवे
दनं नचेतद्रूप्यविषयद्वयं तत्तज्ज्ञानमेव तदन्यतराभावज्ञानमिति शुद्धभूभागग्रहणमेव हि घटाभावज्ञानमिति प्रसिद्ध मिति
३४

एवमप्रमाणसंवेदनमेव रजतज्ञानस्य बाध्यत्वमुच्यते अतश्च बाध्यबाधकत्वमेव सिद्धमिति चेदत्राभिह ॥ ॥
न्यते तत्किं प्रमात्रैकेनेति ॥ अत्र प्रसंगादभावव्यवहारस्य सिद्धौ तत्त्वमुपपादयिष्यन् दृष्टान्तमेव तावत्पर
दृष्टानेन दूषयति ॥ नैवं शुद्धस्थलज्ञानात्सिद्धं तस्या घटात्मता न तूपलब्धियोग्यस्याप्यत्राभावो घटात्मनः ॥
योऽयं दृष्टान्त उक्तः परेण कृत इति चेदुच्यते इह भूतले न घट इति तादात्म्येनाभावो व्यवहर्तव्यः कदाचित् कदाचि
द्व्यतिरेकेण इह भूतले घटो नेति तत्र शुद्धभूतलज्ञानादाद्योऽयं व्यवहारः सिध्यति यत्र हि रूपत्वेनोपयोगि
उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरपि हि यस्य नास्ति पिशाचादेः स्वभावविप्रकृष्टस्य वा पश्चादेस्तु कर्कशत्वादिसामग्री
साकल्पस्य नचैकज्ञानसंसर्गिवस्तुतत्प्रतिपत्त्यभावेनानिश्चयात्तस्यापि तादात्म्येनाभावो व्यवहार्यः भूतलं न
पिशाचो न प्राणा इति, यत्र तु रूपत्वं विप्रकर्षणमवश्यमुपयोगि तत्र व्यतिरेकेणाभावो व्यवहर्तव्यो, ननु सोऽनुपायः
ज्ञान इति चेत् अतिप्रसंगादिति ब्रूमः तमेव दर्शयति ॥ विविक्तभूतलप्राप्त्या भावानां स्वात्मनि स्थितेः तत्कथं ज्ञा
नतज्ज्ञानं भिन्नस्याभावसाधनम् ॥ विद्यमानेऽपि घटे भूतलं शुद्धमेव न हि भावा मिश्रीभवंति ततश्च तदापि शुद्ध
भूतलज्ञानमस्ति, तच्च ज्ञानमिति विविक्तभूतलभासज्ञाने जातेति कस्यांचिदेव दशायां घटासन्निधानरूपा
यां भिन्नस्य घटस्याभावं साधयति न तु सर्वदेति केन प्रकारेण भवेत् एतेनात्र भूतलेऽपि पिशाचो नास्तीत्यपि स्थान
स्थापनीयं मंतव्यम् ॥ नन्वेवं व्यतिरेकाभावनिष्ठो व्यवहारो लोके तावदविगीतः कस्यांचिदेव दशायां दृष्टः
न तत्कालानतिरिक्ता वा क्वचिरंतनेऽपि दृष्टं न तत्सिद्धिप्रकारं दर्शयति ॥ किंत्वालोकचयो यस्य स्पर्शो वोष्मादिको
मतः तत्रास्ति साधयेत्तस्य स्वज्ञानमेव घटात्मतां ॥ इह भाव एव भावान्तरस्याभाव इति व्यवहर्तव्यः इत्ययं तावदय
परिहार्यः प्रतीतिकः यथा तत्र भावस्य भावान्तरेण य आधाराधारभावः [illegible] स एव भावत

[illegible]

ईश्व॰ प्र॰ मि॰ ३५

दभावयोः तत्तथ भूतले घटव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं शिलादिकमालोकपुंजादिकं वायव्यं चा द्रव्ये ज्ञाने भाति तदेव व्यवह्रि
यते भूतले घटो नास्तीति वा यत्रापि नास्ति चक्षुर्व्यापारो नेत्रनिमीलने सति तमसादौ तत्रापि भूतले घटो चित
कठिनस्पर्शो विविक्तं स्पृष्टमुपलंभितं मनुष्याशीतं वा गृहं तत्तमेवात्र घटाभाव इति व्यवहरति, वायुस्पर्शस्य स
र्वगस्यावश्यंभावादिति वाक्यार्थः पदार्थस्य किं त्विति स्पृष्टमतो पदेपायुप्रतिभाग्रत्नपरामर्शः किंपुनरत्र तु
श्यमिति तत्राह तत्र भूतले आलोकवयस्यावदस्तित्वेयः अंधस्य वोऽस्यादिकः स्पर्शोऽस्ति तस्यालोकच यस्य स्पर्श
स्य वा यत्तत्वज्ञानमन्यत्वेनादि विविक्तेन स्वेन रूपेण ज्ञानं न तत्कार्य तस्यालोकादेर्घट रूपतो घटाभावरूपतां न
भूतले सा व्यपनीतीति वाक्यार्थः प्राकिलिंह चेतिलिङ अंतर प्राणस्पंदनजनित सूक्ष्म शब्दाकर्णना च श्रोत्रा
दिसाकल्यस्य संभाव्यमानत्वमेव शब्दमेकज्ञाने संसर्गितामर्पणं कृतं तदेतन्निषेधयति नेहान्यः शब्द इति तत्सूक्ष्म
शब्दाभावमपि सूक्ष्मतमात्रं नादावहितप्रमेवेदयते रसगंधस्पर्शाभावोपि दंतोदकरसत्रिपुटिकाग्रंथकायी
यं च स्पर्श संवेदयमाने नैव संवेद्यः न घेक ज्ञानसंसर्गयोग्यवस्त्वन्तरोपलंभेन विनोपलब्धिकारणसाकल्यनि
श्चयोऽस्तीत्यक्तांतरः अविरस्प्रष्टज्ञनत तद्विषयानुभवकाल्पितस्य तदेधं सत्ताऽसंभवत्वात् करस्य कारणसाकल्य
निश्चय निर्मिकज्ञानसंसर्गितयेतिचेन्न तत्तदभावोपलिप्साहि प्रयत्नेन तत्तदिन्द्रियाधिष्ठानं व्यापारयन्नेव लक्ष्य
ते ॥ नन्वेवमदृश्यस्यापि पिशाचादेर्निषेधव्यवहारो व्यतिरेकेण पिशाचोऽस्तीत्यालोकपुंजो यथा
घटाद्यन्यस्तद्वत्पिशाचादेरपि तदेतदाशंक्याह ॥ पिशाचः स्यादनालोको ह्यालोकाभ्यंतरे यथा अदृश्ये
भूतलस्यांतर्ने निषेधः सर्वदा ॥ आलोकपुंजो यद्यपि पिशाचाद्व्यतिरिक्तो यद्यपि चालोकोऽस्य पिशाचा
त्माभ्यंतराववस्थिरपति तथाप्यत्र पिशाचो नास्तीत्येतदपि कथमप्य घसानं घटो ह्यालोकपुरमभ्यसंभाव्यो घट
सन्निधौ नत्रालोकपूरपरस्परेण तु अतश्च सिद्धमिदमत्र घटो नास्तीति पिशाचस्तु नाद्य वस्त्वभावो भूतलमध्ये ३५

प्यालोकमध्येपि वा भवन्भूतलस्यालोकस्य वा तं निविडतां न प्रतिहंतीति अतश्चालोकमध्येतस्य संभावनात् ॥
[illegible] कथं व्यतिरेकेण निषेधव्यवहारः एवं तद्रूपमध्ये रसादेः संभावनात् तस्यापि निषेधः यथा चान
लोके आलोकादन्यः पिशाचस्तथाप्यसौ भूतलसंयोगान्मध्ये दृश्योपि भवतीति संभाव्यते यथा नद्देवालोकस्या
भ्यंतरेसोऽस्तित्संभाव्यत एव तत्तश्च यद्यप्यालोकस्तत्तोन्यस्तेन पिशाचा निषेद्धुं शक्यत इति तदभावनिबंधनाः कथंत पिसा मस्तु कापि सबद्य कोलं न निधिष्ठुः
त्व्यवहाराः प्रवर्तितामिति शिष्टाकार्थः एवं प्रसंगादभावव्यवहारस्य तत्त्वमुपदर्श्य प्रकृते योजयति ॥
एवं तद्रूपविशदाभावरूपा शुक्तिमतिर्भवेत् ननागृ रजतत्वं प्रैः स्यादप्रामाण्यवेदिका ॥ यथालोको घटाभाव इत्या
लोके गृहीते प्रागगृहीतस्य घटस्य न किंचिदाय्यातं तथैव शुक्तिज्ञानं तद्रूपज्ञानाभाव इतीयत्संभाव्यते यथा घटज्ञानं घ
हे टज्ञाप्रामाण्यसंवित् घटज्ञानाभावः घटज्ञानाप्रामाण्यसंवित् इयता च तत्पूर्वप्रवृत्तरजतज्ञानमप्रमाणं भवति एषा हि
तस्य घटज्ञानस्य स्वरूपचिंता सर्वा न त्त्वज्ञानान्तरस्यापूर्वस्य किमेष्य तो जातं एवंशुक्तिरियमिति न रजतमिदमिति च ज्ञानमेवं स्वा
त्मना प्रकाशतां अहं शुक्तौ रजताभावं च प्रमाणेन न तु रजतं इति तावता तु प्राक्तनस्य रजतज्ञानस्य न किंचिद्धतामिति तद्विषयी
कृतं रजतं कथमसत्यं स्यात् ॥ नन्विदमित्यनेन तदेव परामृश्यते यत्र रजतज्ञानमभूत् तत्रेदानीं न रजतमिति शुक्तिरिति
च ज्ञानं प्रमाणभूतं जातं तदनुमीयते यत्प्राच्यं रजतज्ञानमप्रमाणमिति नह्येतत्संभवति विरुद्धविषयावगाहि ज्ञानद्वयं
प्रमाणमेकत्र विषये भवतीति तदयमानुमानिको बाधव्यवहारो भविष्यतीत्याशंक्याह ॥ धर्मिसिद्धेरपि भवेद्बाधाधीने
वानुमानतः स्वसंवेदनसिद्धान्तुयज्ञानैकप्रमाणता ॥ न केवलं स्वसंवेदनान्न सिद्धिर्बाधा यावदनुमानतोऽपि न सिद्ध्यति
धर्मिणो सिद्धेरपि शाबल्ये तो व्याप्रेशु अपि तु भयत्रनेयः इह धर्मिणि सिद्धे सिद्धे न हेतुना स्वयमाण व्याप्तिकेन साध्यधर्मिया
गव्ययं ह्येद्रानुमानव्यापारः इह च प्राच्येत्स्यज्ञानेधर्मिणि अप्रामाण्यं साध्यो धर्मः तेन शुक्तिकाज्ञानं वा न रजतमिति
ज्ञानं वा तज्ज्ञान विषयीकार्यत्वं वा विषयगतं हेतूक्रियते नचे [illegible] तथुक्तं तत्कारे प्राचीरूपस्यवो प्रस्य [illegible]

ईश्व॰ प्र॰ वि॰ ३६

धर्मिणोभावात् नचापितस्य उक्तिज्ञानादयो धर्मा नचापरस्तु धर्मीत्स्यासिद्धिः अतः स्वरूपमात्रं तद्धर्मिस्यदित्यपा
स्त् अथ प्रयुक्तिर्न रजतज्ञानस्य विषय इति साध्यते शुक्तिकाज्ञानविषयता, केन चैवं व्याप्तिर्गृहीता, यत्रेदानी विषयद्वारिति उपिस्ति ग्नी उद्दि सूसस्त्यन्तय बपुचंउप्याउउचक्षुं वेयनेनवा२छं
मन्यज्ञानं तत्र पूर्वमन्यत्त्र भवतीति अनुमानान्तरेणेति चेदनवस्था, एतेन तत्प्रत्युक्तं एकस्मिन्विषये कथं ज्ञानद्व
यस्यादिति कोप्येकविषयतां द्वयोर्ज्ञानयोर्जानीयात् नैहितावत्स्वात्मनिष्ठविषये चावष्टम्भनत्वमुक्तमित्यनुमा
नेनापि न बाधानुचेतस्याभूतमपि व्यवधानमत्र प्रतीतौ संभवेत्पन्नेस्वसंवेदनसिद्धतया गृहीतिभासनात् अनय
वेतदप्यशक्यं च वक्तुं माभूद्बाधानामेति, एवं परपदेऽनुपपत्तिं प्रदर्श्य स्वपदे एकमातृपरिनिष्ठितेहृदियाहाध्य प्र
बाधकभाव इति वाक्येन प्रतिज्ञातं निगमयति युक्तोसौ कस्मिन्प्रमातुरीदिजायेतेति स एव हितथा निर्भातेति व्याख्या
तमेव स्थितेचैवं यद्व्यवहारसिद्धयेऽन्यथानुपपत्तिरप्युच्यते तदुच्यतां काममपुनासर्वं सिद्ध्यतीति ॥ नकेवलं
मेतेकार्यकारणभावस्मरणबाध्यव्यवहारः सकललोकयात्रासामान्यव्यवहारभूता एकप्रमातृनिष्ठा यावदेवं
तत्व्यवहाराः अपि ये क्रयविक्रयादयः समलाउपदेष्ट्यापदेशकभावाद्यश्च निर्मलास्तेपि एकप्र
मातृनिष्ठा एव भवंति, व्यवहारो हि सर्वः समन्वयप्राणः इत्युपसंहारमुखेन दर्शयति ॥ इत्थमत्यर्थभिन्नार्था
वभासत्वचिते विभौ समलो विमलो वापि व्यवहारोऽनुभूयते ॥ तत्र द्विभिन्नेति श्लोकद्वयो केनानेनोप
निप्रकारेणान्वयव्यतिरेकात्मना तथाश्लोकान्तरेहतेन व्यवहारोदाहरणप्रकारेणेदमपि मंतव्यम् यदि भेदेश
कालानवच्छिन्नेऽतएवान्यत्र्थाघितेर्मीयाबलाद्देकप्राणितेनीलसुखाद्याभासैः प्रतिबिंबकल्पेरननि
विज्ञानतया वर्तमानैः खचिते स्वरूपानन्यथाभावितो परत्ने विश्रान्तः सर्वो व्यवहारोऽनुभूयते अनुभवएवात्रह
ढतमंप्रमाणमित्यावत् अनुभूयते च सोपदेष्टोरुवधानतैः येनेत्यादिवसंसारदशासंमतोऽव्यवहारदशासे
वप्रमातृतेश्वप्रत्यात्मिका शिवभूमिः यदुक्तं संबंधेसावधानतेति अप्रतिमितात्मपरमार्थाना समला ३६

नित्यं २

व्यवहारः अन्येषां स एव निर्मल इति शिवम् ॥ श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञायामे
काश्रयनिरूपणं नामाष्टममाह्निकम् ॥ स्वसंवेदनसंसिद्धव्यवहारवपानयः महेश्वरः सिद्धः सिद्धान्ते
स्तु मः शिवम् ॥ एवं ज्ञानस्मरणापोहनानि युक्त्या प्रसाध्य तेषामेकमाश्रयं विना व्यवहारो न युक्त इति निरूपितं एता
वता नचेदं तः कृतान्तेऽयत्क्रमेकस्थितं तत्परिचटितम् अन्तराभासमर्थनेनान्तः कृतान्तत्वविश्वरूपस्त्वपि
त्रय विरूपितं यत्रैव महेश्वरस्य क्रमतन्मयत्वं पूर्वं ज्ञानं तत्प्रसुपपादयितव्यम् ज्ञानं तु प्राक् क्रियाविषयं चेत्तु भव चज्ञानविषयं
प्रकारं न यतो भगवान् ज्ञाता कर्ता च यद्यपि प्रकाशविमर्शात्मकं चिद्रूपं नेमेव स्वविद्रूपं तथापि द्वित्वाद मेकां
नायत्तत्वपरिघटितप्रवाच्यविभागः तेनज्ञानात्मका क्रिया विषयं ज्ञानं च यद्यपि क्रियापि प्राक् तिरूपं न तथापि ज्ञा
नाधिकार एव निर्णीतव्यं न द्विषयत्वात् एवं च ज्ञानप्रसाध्यार्थः प्रकृतिनः प्रत्ययतत्त्वसंस्पर्शात्तया निर्णीते
भवति तत्र ज्ञानं नाम स्वयं भेदिताभासभेदोपाश्रयनियंत्रणास्मकुर्याऽहमिति संवेदनं तत्राभासेभ्य
त्वान्तं तदेव ज्ञानं प्राक् विषयं सर्वं तत्संपद्यत इति तात्कालिकादसामन्ते स्यादेना ष्टपुद्धेज्ञानक्रिये
यत इत्यं तेन श्लोकेकाद्वयकेनतन्निरूप्यते तत्राभासं तरापेदी चाभासोऽन्यथावेति श्लोकेनोज्ञासयवाभा
सपकइति श्लोकांतरेणोच्यते अथ क्रियाभासापि तथैवाभासनियत इति श्लोकद्वयेनैकस्मिन्नाभासेसा नैः
र्थाक्रियेतिपुनः श्लोकद्वयेन आभासान्तरविचित्रस्यार्थितिस्थानीयमान्तरत्वमिति श्लोकेनतो, न बाह्यतं स्व
रूपेणाविभागतश्च श्लोकयुगमेन ततः श्लोकेन ज्ञानादिशक्त्या प्रत्ययस्य कस्यापसंतारः श्लोकान्तरेण महेश्वर
तमुपसंहरता भाविनः क्रियाधिकारस्यापि संक्षेपार्थश्चाह्निकास्य ॥ अथश्लोकार्थो निरूप्यते ॥ ननु
श्रीदयरमेश्वरनिष्ठतयैव समस्तोयं व्यवहारः तदस्य स्फुरत्ता स्फुरत्त्वप्राय प्रसिद्धवैचित्र्यानुपपत्तिः ये
य द्वेय

ईश्व॰
प्र॰ वि॰
३६

न किलायमनुप्राणितः तदस्य स्फुरत्ता [illegible] येन किलायमनुप्राणितः स एक
एव भगवान् न च तद्व्यतिरेकेण व्यवहारस्य निजं किंचन तत्त्वमुत्पश्याम इत्याशंक्याह ॥ अत्र कालिका
दृस्साम दपसापेक्षाः केवलं क्वचित् आभासा अन्यथान्यत्र तु घटादयो मायादिषु विशेषोऽर्थावभासस्य सत्तायां न
पुनः क्वचित् विकल्पेषु भवेद्वाविभवद्भूतार्थगामिषु ॥ केवलमेतावता आभासानां भेदो न पुनरर्थावभा
सस्य स्वात्मगतः क्वचिदपि भेद इति श्लोकद्वयस्य संमीलितस्य संबंधः यस्मिन्नेव काले स आभासः आभाति
तत्कालेऽपि एव भवति यद्दत्त सामर्थ्यं बाह्येंद्रियप्रत्यक्षत्वेनाम आभासांतरं पश्यामीत्येवरूपं तत्सापेक्षास्त
द्व्यामिश्राः क्वचिदाभासा भवंति यत्र स्फुटताव्यवहारः अंधविषयेंऽधकारस्य प्रमात्रविषयः पुनर्या
ऽन्यो व्यवहारोऽस्फुटतामयस्तत्र नेत्राभासः अन्यथा तत्र हि ज्ञानं यस्य बाह्येंद्रियप्रत्यक्षत्वलक्षण
माभासांतरं नैवास्ति इत्येव न स्वप्रभीभूतस्य संतमसास्थितस्पर्शता कालिकं तत्रास्ति अपितु प्राक्तनमेव
बाह्येंद्रियप्रत्यक्षत्वमनुसंधत्ते तस्मादर्थावभासस्य केषुचिदपि विकल्पेषु सत्तायां स्वरूपे विशेषाशं
क्तिसंभावना न कर्तव्या तेहि विकल्पा भाविवस्तुगामिनो वा भविष्यन्निष्ठा वा भवंतु वर्तमाननिष्ठा वा
अतीतवस्तुविश्रांता वा यत उक्तं भवति नीलमिदं पश्यामि संकल्पयाम्युत्प्रेक्षे स्मरामि करोमि वच्मीत्ये
वमादौ नीलाभासो हेयो स्वरूपतो न्यूनाधिकः एवं पश्यामीत्यादिषु पीतादिषु तेषु नराभासाः स्वातंत्र्ये
भूष्ट्व णयदा भगवता संयोज्यंते वियोज्यंते च तदा घ स्फुटत्वादिव्यवहारः नीलमित्याभासस्य तदतिद्वयादाभा
संतरव्यवच्छेदेन पश्यामीत्याभासव्यामिश्रणायां स्फुटताव्यवहारः एवं त्रैकालिकव्यवहारवैचित्र्यो
पपत्तिः परमेश्वरस्वरूपांतर्भूततत्तत्पुनराभासानां न कुतश्चिद्वा व्यवच्छेदेन केनचिद्व्यामिश्रणेति ॥ ३६

नन्वेतन्नीलादिरूपं यद्यत्तां यत्र बाह्येंद्रियव्यापारो लिंगस्मृत्यादौ तु तदभावात्कथं वैचित्र्यमित्याशंक्याह ॥
सुखादिषु च सौख्यादिहेतुष्वपि च बाह्येषु अवभासस्य सद्भावेप्यतीतत्वात्तथाऽस्थितिः गाढमुल्लिख्यमानेऽतु वि
कल्पेन सुखादिके तथा स्थितिर्हि पूर्वं यस्मात्स्फुटाभासोपलक्षणा ॥ सुखे सचंदनादिके च तत्कार
णे दुःखे विषाहिकंटकादौ च तद्धेतौ अतीते नागते वा यद्यप्यवभासः स एव तथाप्यतीतमिदमनागतमिदमित्याभा भष्
सांतरेण यतो व्यामिश्रणा अनुभवामीत्याभासाच्च यतो व्यवच्छेदस्तेन विद्यमानेऽपि तेषु तत्स्वप्रमातृत्वेन
प्रकाशेणास्थितिर्न भवति यथा सुखमभूदहमधुना सुखी दुःखी इति समर्जितन्निमित्तसामग्रीको वा तेन्न यदा
तु विकल्पेनैतानि वस्तूनि गाढमुल्लिखति ततः योनःपुन्य विशिष्टस्मरणं तदेव अभिधानकारणाभास
नुप्रवेशादाभासांतरव्यामिश्रणात्मनात्मनैव स्मर्यते न प्रकारेण न पुनरन्येन तथेति सुखी हमित्यादिके दुःखि॰
नास्थितिर्भवतीति संभाव्यं उचितमेतत् यतस्तदानीं स्फुटत्वाभासमिश्रणं सुखाभासमुपलक्षयत्स्मेरो अतीतत्व
ए॰ रूपाभाविनो पुष्पलक्षणम् ॥ ननु यत्तावत्किमुक्तं भवति बाह्यरूपाः स्रगादयः सुखादिहेतवो बाह्याजानि
नास्तु सुखादयः सुख्यहमिति अभिमानहेतवः इति तत्र बाह्यत्वाभावे च न तथैव स्फुटत्वं स्यात् तत्र च तत्पदनके तज्ज्ञताभावे
चित् तत्र कथमुक्तं अर्थावभासस्य सत्तायां न कापि विशेष इति सत्तायाय वा भावादित्याशंक्याह ॥
भावाभावावभासानां बाह्यतो या पि रिष्यते नात्मा सत्तां ततस्तेषामांतराणां सतां सदा ॥ इह सुखवित्त मात्मि मम सुखं
नास्ति ममेत्यिये भावाभासा अभावाभासा च्छते यां बाह्यत्वेनात्मात्मा स्वरूपं न भवति न हि सुखमित्यस्य स्वरूपं बा
ह्यमिति वपुषाभाति सुखस्य हि सुखमेव स्वरूपं केवलं बाह्यत्वेनाभासांतरमीश्वरेण स्वातंत्र्यबलादेव यदा
तत्र सुखाभासे मिश्रतयाभास्यते तदा तत्स्थापि रूपतामुपरज्य कतां दिक्षामणोतं गच्छति तत्र यथा

२२५
3-6-69

ईश्व॰ प्र॰ वि॰ २८

नीलाभासाभावे ऽन्यस्याभासस्य न किंचिद् दूषणं स्वरूपेणोरजाभासाभावे वा ऽरूपाभासस्य तथा बाह्यत्वाभासाभावे
ऽपि सुखाभासस्य दुःखाभासाद्यवभासस्य कान्ताभासस्य च न स्वरूपतः काचन ग्लानिरिति आन्तराणां सदैव स्थितिरे
वाम् ॥ इत्यन्तःकरणबुद्धिदर्पणात्मनि नीलादीनाम् अवभासानामान्तरत्वमप्यस्तीति अन्तःकरणमध्ये ऽपि भवत्वात्
बाह्यत्वमपि ग्राह्यतारूपं प्रमातृविच्छेदेनावभासात् बाह्यत्वं च केवलं बाह्यप्रत्यक्षता। अत्र चावस्थाद्वये ऽपि अर्थ
क्रियासमीक्षणं वर्तत एव अन्तस्तावत् स्वविषयं यत्पुनः प्रमातृतादात्म्यलक्षणमान्तरत्वं तत्रामीकस्याश्चन काचिदर्थ
क्रियाविदधीरन्नित्याशंक्याह ॥ आन्तरत्वात्प्रमात्रैक्ये नैषां भेदनिबन्धना अर्थक्रियापि बाह्यत्वे सा भिन्नाभासभेदतः ॥ भा॰
प्रमात्रैक्ये इति तस्मिन्नेकं यदान्तरत्वं तस्माद्धेतोरेषामाभासानामर्थक्रिया न काचिदस्ति साह्यर्थक्रियाभेदे सति भवति
सहि नीलाभासः पीताभासाद्भिन्नो ऽभिधीयते यत्तस्य प्रमातुर्भिद्यते ततः स्वसामर्थ्यानियता भिन्नार्थक्रियां तस्य प्रमातुः कुर्यात्
न चैषां तदा भेदो ऽस्ति प्रमात्रैक्यात् साह्यर्थक्रिया ऽऽभासभेदनियता तथा च कान्ताभासस्य बाह्यत्वे ऽपि सत्याभासान्तरस्या
लिंगन[illegible]लक्षणस्य व्यपगमे दूरीभवती ऽयमिति चाभासान्तरस्यापगमे ऽन्यैव आक्रान्ता आह्लादविपरीता दृश्यते ऽर्थक्रि
या अतश्चाभासभेदाभावः यतः प्रमात्रैक्यकृते आन्तरत्वे तस्मान्नार्थक्रियेति अर्थक्रियाभासो ऽपि चाभासान्तरमेव तथार्थ
क्रियाकारित्वमपि न भावानां सत्त्वम् येन तदभावस्वरूपत एवाऽभावः स्यात् ॥ ननु च बाह्याभासव्यतिभेदनकाले आन्त राभासो विरोधाद्वि
राणां यत्राभासस्य सदेत्येतत्त्व विरुद्ध्यतीत्यं ॥ चिन्मयत्वे ऽवभासानामन्तरेव स्थितिः सदा। मायया भासमानानां बाह्यत्वाद् च्छिन्न इति कथमिदमु
बहिरप्यसौ ॥ इत्थमाभासानां सदैव बाह्यान्तराभासतदभावयोरन्तरेव प्रमातृप्रकाशा एव स्थितिः यतस्ते चिन्मया बाह्य क्तं भान्ते
त्वस्याविरोधी अन्यथा नैव प्रकाशेरन्निति उक्तं यतः यदा तु मायाशक्त्या विच्छेदेनावभासनमान्तं रूपया बाह्यत्वमेषा
माभासने तदा तद्बलं व्यावभासमानानामसौ स्थितिर्बहिरप्यन्तरपि नायमन्तराभासो वा ह्यत्वस्य विरोधी अत एव सर्वो

२८

भासभिन्नीभूतो ऽसौ न तत्कथंचिद्विरोधश्च इति युक्तमुक्तं सदैवान्तराणां सत्त्वेनेति ॥ ननु बाह्यत्वे सत्यर्थक्रिया तच्च बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वे न
च विकल्पोल्लिखितानां तत्सम्भवति तत्कथममीषामर्थक्रिया स्यात् इत्यपेतच विकल्पोल्लिखितः पिशाचादिः स्वात्मसादि
विधायीत्याशंक्याह ॥ विकल्पे यो ऽयमुल्लेखः सो ऽपि बाह्यः पृथक्प्रथः। प्रमात्रैकात्म्यमान्तर्यं ततो भेदो हि बाह्यता॥
विमर्शो विशेषरूपे विकल्पत्वेन य उल्लिख्यमानः कान्ताचौरादिरर्थः सो ऽपि बाह्यः न केवलं बहिरवलोक्यमानो यस्मा
प॰ २ त्सो ऽपि प्रमातुः स्वकांशात्पृथग्भूतः अयमिति यत्प्रमातरि अहमित्येव विश्रान्तत्वं तदान्तरत्वं अन्तरिति निकटे तच्च किंचिदपेक्ष्य अ
पेक्षणीयश्च सर्वत्र प्रमातैवापेक्षणीयान्तराभावे ततश्च प्रमातरि निकटं तादात्म्यमाप्रमेव हि। ततो ऽवच्छिन्ने देहाद्युपमे
वेति युक्ता उल्लेखस्याप्यर्थक्रिया ॥ ननु कुंभकारादिव्यापारेण घटादेरस्तु बाह्यत्वं मनःकरणगोचरस्य तु किंकृ
तं तदित्याशंक्याह ॥ उद्रेको ऽयं सत्त्वादेरन्तः प्रकाशो बहिरात्मना। इच्छातो भर्तुरध्यक्षरूपोत्तालादिभवा यथा ॥
अन्तर्विकल्पप्रतिबिंबितस्य नीलादेर्यो बहिरात्मता प्रमातृविच्छिन्नेन स्वभावेन प्रकाशः स भर्तुरन्तराभासान्विश्वान्
बहिः सृष्टिं च पुंसस्तरीश्वरस्येवेच्छया यथैव चक्षुरादिविषयभूतानां प्रत्यक्षज्ञानपाचाच्ये बाह्यात्मना प्रकाशो नीला
दीनां एवं तेषां भवति कुंभकारव्यापारो नाम परमार्थत ईश्वरेच्छैव तदवभासितकायस्पन्दात्मतया लानन्तरत्वः करण
न सः ततश्च यथा ईश्वरेच्छया प्रकाशात् बहिर्भूता अपि नीलाद्या बाह्यकरणगोचरीभूताः कल्पितात्प्रमातृविच्छिन्नरू
पेण बाह्यत्वेन भासन्ते तथान्तःकरणगोचरीभूता अपीति को विशेषः सुखदुःखप्रायास्तु भरत्नाद्युक्तरूपाः स्वात्मायिव्यभिचा
रिरूपा रतिनिर्वेदादयो ऽन्तःकरणैकगोचरा बहिरात्मना भान्ति संकल्पेष्वपि यद्यपि देशकालादेशे स्वात्मनैव स्थायी विचार
मर्थितायां ना[illegible]भावयितुमशक्यत्वादीश्वरस्यैव तत्र सत्त्वतः यथोक्तैः पृथक्त्वेनैव यद्यप्यर्थस्थितिः प्राणपुटकनियं [illegible]
त्रिते जीवे निरुद्धा न न्नायि परमात्मनि सा स्थिता तदात्मनैव तस्य स्यात् कथं प्राणेन यन्त्रणेति यत्र तन्निरुद्धैरेवदेहे तत्तस्य

ईश्व॰ प्र॰ भि॰ ३५

सवा हि व्याहो प्रमातॄणां सांकल्पिकी सृष्टिः तत्र स्फुटैव स्फुरत्येव व्यापारः तस्मात् सांकल्पिकानामपि बहिर्भिविषयमेष्वेके
वहेतुरिति सिद्धान्तः ॥ अधुना पूर्वोक्तमैक्यं माहेश्वर्यं च निगमयति ॥ तदैक्येन विना न स्यात् संविदां लोकपद्धतिः
प्रकाशैक्यात् तदेकत्वं मातैकः स इति स्थितम् स एव विमर्शत्वेन नियतेन महेश्वरः विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये य-
तः ॥ यदेतत् पूर्वोक्तेन ग्रन्थेनोपपादितं तदिति तस्माद्धेतोः संविदां ज्ञानानामैक्यं विना लोकपद्धतिः लोकमार्गः
सर्वो व्यवहारो न संभवेत् संभवति चायं तस्मादैक्यमासां न चैतदैक्यं यतो विषयप्रकाश एव संविदुच्यते केवलं वि-
षयोपरागमहिम्ना बहिर्मुखतया नीलप्रकाशोऽन्यः पीतप्रकाशश्चान्यः परमार्थतस्तु प्रकाशस्य देशकालाकारसंको-
चविकल्पादेकत्वमेवेत्येक एव प्रकाशोऽन्तर्विश्रान्तः स एव च प्रमातोच्यते इति स्थितमिदानीमुपपन्नितः न चास्यासौ प्रका-
शलक्षणः स्वात्मा नीलाद्युपरागशून्यपरामर्शनशून्य एवास्ते स्फटिकमणेरिव अपि तु स एव विमृश्यमानरूप इति विमर्श-
रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शता अनन्योन्मुखत्वमानन्दैकघनत्वमेवास्य माहेश्वर्यं स एव ह्यहंभावात्मा विमर्शो देवस्य
क्रीडादिमयस्य शुद्धे पारमार्थिके ये ज्ञानक्रिये प्रकाशरूपता ज्ञानं तत्रैव स्वातन्त्र्यात्मा विमर्शः क्रियाविमर्शश्चान्तः ज्ञानप्र-
काश इति विमर्श एव परावस्थायां ज्ञानक्रिये परापरावस्थायां तु भगवत्सदाशिवमुविश्वदंतासामानाधिकरण्यापन्ना-
हंताविमर्शस्वभावे अपरावस्थायां च मायापदे इदंभावप्राधान्येन वर्तमाने इति विशेषः सर्वथा तु विमर्श एव ज्ञानेन
न विना हि जडता स्यादित्युक्तं स एव च क्रियेति भाविनः क्रियाधिकारस्योपक्षेपः करोतीति शिवम् आदितः ८८
इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां माहेश्वर्यनिरूपणमष्टममाह्निकम् ज्ञानाधिकारः
समाप्तः ॥ ॐ विततविशदस्वान्तमादर्शस्य शक्तिरसौ तुल्या प्रकटयति यो मानसां प्रमेयं तदन्तः बहुतरभवभूमीभूमिं
क्रियासवितं परां प्रकटयन्नतः श्रीमानीशोऽधिपतिः संकटं तं परम् ॥ यत्र विश्रान्तिमासाद्य चितं क्रीडाविजृम्भितं क्रियाशक्तिः प्रि-
या तत्र दर्शयेत्तं स्तुमः शिवम् ॥ ॥ अथ क्रियाशक्तिस्वरूपं विवक्तुं निरूपयितुमधिकारान्तरमारभ्यते तत्र श्लोका-
ष्टकेनात एवेत्यादिना यदवभासेनयोगात् सक्रमापि चेत्स्युययाथ्यते तथा हि श्लोकेनोक्तपूर्वपक्षप्रतिनिर्णयः ततः श्लोक-
[illegible] न सक्रमत्वाऽक्रमत्वविवेकः ततः श्लोकत्रयेणाक्रमस्वरूपनिरूपणम् ततः श्लोकद्वयेन सक्रमत्वाक्रमत्वयो-
र्विषयविभागः विषयविभागे च सति वस्तुत एकत्वे तयोर्विश्रान्तिरिति श्लोकेन निरूपणमिति तात्पर्यमाह्निकस्य ३५

[illegible]

२४

श्लोकार्थस्तु विभज्यते ॥ तत्र पूर्वोक्तेन ज्ञानशक्तिसमर्थनेनोपयोगिनि प्रमेये सिद्धे प्रमेयान्तरमप्ययत्नतः सिद्धमित्यपिकर-
णसिद्धान्तदिशा दर्शयति ॥ अत एव यदप्युक्तं क्रिया नैकस्य सक्रमा एकेत्यादि प्रतिक्षिप्तं तदेकस्य समर्थनात् ॥
यत्तावदुक्तं ज्ञानान्येवानुभवविकल्पतत्स्मरणानि भिन्नानि तेषामाश्रयोऽस्ति न कश्चित् संस्काराच्च स्मृतिः सिद्धा ज्ञानं च जडं
चेन्नार्थस्य प्रकाशः अजडं चेद्देशकालसंकोचविकल्पादात्मतत्त्वादभिन्नमिति तत्तावत्प्रतिक्षिप्तं भिन्नानामनुभवादीनाम-
नुपपत्तेर्विनत्यदर्शितत्वात् न च संस्कारमात्रात् स्मृतिरित्येतदप्युक्तं अजडमेव चासंकुचितरूपं ज्ञानं तत्तत्स्वातन्त्र्यादवभासित-
तत्तदुपरागवशात् तस्य संकोचावभास इत्यपि दर्शितं यतः न केवलमतो हेतुकलापाज्ज्ञानशक्तिर्बाधानि निवारितानि य-
वत् क्रियाशक्तिविषयाण्यपि दूषणानि अत एव हेतुजातादपसारितानीत्यपि मन्तव्योऽर्थः एका क्रिया क्रमिका कथमाश्रयस्यैक-
स्वभावत्वे सति घटते इति यदुक्तं तथा तत्र तत्र स्थिते [illegible] दिश्स्यानेकरूपत्वादिति च यदुक्तं तदपि प्रतिक्षिप्तमेव यत इयति पूर्व-
पक्षे इयदेव जीवितमेकमनेकस्वभावं कथं स्यादिति तत्र चोक्तं चित्स्वभावस्य दर्पणस्येवेव कर्ताऽनपवाधनेनाभासभेद-
संभवे कइव विरोध इति तस्मात् प्रत्यभिज्ञानबलादेकोऽयमसौ यदार्थानामाभासभेदान्विहङ्गान्यावदङ्गीकुरुते तावत्तेऽविरो-
धादेव क्रमरूपतया निर्भासमानास्तमेकं क्रियाश्रयं संपादयन्तीति तत एव संबन्धादीनामप्युपपत्तिरिति ॥ ननु च क्रमिक-
त्वमेव क्रियायाः स्वरूपं क्रमश्च कालकलनादीनि चिन्मये भगवति नास्तीति कथमस्य सा भवेदित्याशंक्याह ॥
सक्रमत्वं च लौकिक्याः क्रियायाः कालशक्तितः घटते न तु शाश्वत्याः प्राभव्याः स्यात्प्रभोरिव ॥ उद्दिष्टयत्पदीपनिमिह
सत्त्वमिति ये पूर्वोक्तलक्षणास्तेऽक्रमवन्तः तत्र येषामन्त एव क्रियाकाणादानामिव तेषामसौ सक्रमा प्रत्यक्षेणैव भाति यत्तु मया स्पन्दे
तथाभूतप्रत्यक्षपरिदृश्यमानभेदसंपादिकाया सा काचिदतीन्द्रिया हस्तगता प्राप्तिर्व्यापारो द्वौ भूतपानित्यानुमेयानस्य ः
केवलं पूर्वापरीभूततत्त्वमनुमीयते इति लौकिक्याः क्रियायाः सक्रमत्वं कालशक्तेराभासविच्छेदनप्रदर्शनसामर्थ्यरूपात् पा

ईश्व॰ प्र॰ वि॰ ४॰ रमेश्वराच्छक्तिविशेषाद्भवन्ते उपपद्यते यातु प्रभोः संबंधिनी तदव्यतिरिक्ता क्रियाशक्तिः पूर्णैव तीव्रा त्वक्रमा च स्वभावा अत एव
कालेनास्पृष्टा तस्याः सक्रमत्वसत्तेति संभावनापि नास्ति यथा प्रभोः स्वात्मा न संभाव्यते तथा तस्या अपि उक्तं हि इतस्य स
क्रमत्वेन क्रिया पि क्रिया तथा स्यादिति ॥ ननु कालविशेषणताभावमुपगच्छन्भावस्तेन रूपेण व्याच्छिन्नानि तत्र को सौ का
लो नामेत्याशंक्याह ॥ कालः सूर्यादिसंचारस्तत्तत्पुष्पादिजन्म वा शीतोष्णे वाथ तल्लक्ष्यः क्रम एव स तत्त्वतः ॥
येन रूपेण तया परिनिष्ठिता आभासाः सिद्धास्तद्यथा चंद्रसूर्यादीनां सहकारमल्लिकाकुटजादीनां शीतोष्णादेः परस्परमतद्विल
क्षणादेः न एव कालः यतो पुरि निष्ठितं गमनं यदंतादिने रियत्तया परिनिष्ठीयते परिवर्तिकेरिव कनकं सच सूर्यादीनां स्वभा
वविशेषरूपत्वात परमार्थक्रमः नान्यः कश्चित्क्रमो नाम क्रम एव च कालो नान्यो सौ कश्चिदिति एवकारो भिन्नाभिक्र
मो योज्यः योगपद्यमप्याभासयोरपराभासापेक्षया क्रम एव चिरक्षिप्रादिधीरपि विततान्यत्वं च स्पष्टाभासभेदक्रमरूपमे
व परत्वापरत्वबुद्धिरपि स्फुटतादिना तत्रैवेति तेन तेन प्रतिमानवर्तकतुल्येन सूर्यसञ्चारादिना सरूमीयमानो हेम
स्पा॰ स्थानीयो देवदत्ताभास वैचित्र्यभेद इत्युच्यते दिवसं गच्छतीति ॥ नन्वेवं कालो भावस्वभावभूत एव वाह्यका सौ काल
शक्तिरित्याशंक्याह ॥ क्रमो भेदाश्रयो भेदोप्याभाससदसत्त्वतः आभाससदसत्त्वे तु चित्राभासकृतः प्रभोः ॥ ॥
कल्पभुष्मकुली स्वरूपस्वभावभेदमात्रं यदि क्रमात्मा स्यात् तस्मादस्य आभासस्य सद्भावः स्फुटप्रभापुञ्जस्य चासद्भाव इत्येवंभूतो यो भेद आभासस
मउभूपंठितेषु द्भावासद्भावाभ्याम् अनुप्राणितस्तत्कृतः क्रमः कालात्मा तौ चाभासानां भावाभावौ न वाह्यहेतुकृतौ इति विस्तार्य प्रपा
दवभिउठितेक दितमिति यप एव संवित्स्वभाव आत्मा स्वच्छसंकल्पोदा आभासवैचित्र्यानिर्माणे प्रभुः प्रभविष्णुरिति स्वसंविदि तस्मात एव
लंठेषउ॰ तो भवतः स्वात्मनि नीलादीनाभासानाभासयन् छिन्नतया परिमेयतया भासयति तथा हि लोहिताभासं ... भासं वय
उन्नताभासं ह्रस्वाभासं च सामानाधिकरण्येन घटाभासं पटाभासं च पृथक्त्वाभासेन अन्योन्यत्र आभासा अभिन्नस्वात्मानि ४०

त्वेकरसेनाभासेन स्थापयति न च क्रमस्यास्य यदा तु शरदाभासं हेमन्ताभासेन च सर्वथैव शून्यमाभासयति हेमं
ताभासं च शरदाभासेन न तदा कालात्मा क्रमः अभिहितो तिसेयमित्थंभूताभासवैचित्र्यप्रथनशक्तिर्भगवतः काल
चि॰ शक्तिरित्युच्यते चित्राभासकृत्क्रममेव स्फुटयति ॥ मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममप्याभासयत्यसौ क्रियावैचित्र्यनिर्भा
सात्कालक्रममपीश्वरः ॥ यदार्थस्य स्वरूपं मूर्तिः तस्याश्च यद्वैचित्र्यं विभेदः तद्यथा शुद्धमित्यन्यत्स्वरूपं प्रागन
मित्यन्यद्हि पाणिरित्यन्यत् एवं कलमित्यपरं सुधानमित्यन्यत् अग्ररूपमिति तेन रूपान्तरं तत् तस्माद्वैचित्र्याद् आभासमा
नाद्देशरूपो दूरादूरविततत्वावितततत्वादिक्रमो भगवताभास्यते यदा तु गात्ररूपत्वं भिन्नप्रकाशवशात् देवदत्त
तिष॰ स्य स्वरूपं भवति यदा तु मूर्तिरभेदो ऽथ चान्यान्यरूपत्वं भाति तदा एकस्मिन्स्वरूपे ऽयं देवदत्तरूपत्वतद्विशेषवशाद्देशभ
भवान्तिके इत्युच्यते तस्याय दृश्यवैचित्र्यं परिमितापरिमितरूपात्मकं तदेकानुसंधानेन फलसिद्ध्यादिनिवर्तनवशाद्यथा
कश्चिद्विविनेन निर्भासयन् कालरूपं क्रममवभासयति न चैतद्वाच्यम् एकस्वरूपस्य कथमन्यदन्यद्रूपमिति यतो नाम्ना लोक
स्थितरूपाय एवं विकल्पयते संविदेव हि तथा भाति तथा भानमेव हि वास्याप्रत्यर्थेन हि भासनेन विरोधः कश्चित्प्रभवति
स हि सावकाशः स्वादेर्भासनकृत एव तथाभासनाभाव एव हि विरोधः तच्च पदवीपदपि शेषतेनाप्रकाशेन च दर्शितम् ॥
नन्वेवमाभासविषया अपि सैव कालदेशक्रमाप्याभवितव्यम् अनाभासरूपश्च प्रमाता सा हि नैकसाक्षिदाभासते तस्य
सर्वमाभाति यतः ततश्चैतौ प्रमातरि कथं दृश्येते अभवमहं भवामि भविता स्मीति शुद्धे तिष्ठामारण्ये देवशरीरे नित्यं च किं
च स्वयं देशकालक्रमस्य तस्य किं दूरं किमन्तिकं किं वर्तमानं किमतीतं किं भावीति प्रमातृप्रमेयाभावेषु पि क्रमो न युक्तः न
च प्रमाता निरपेक्षेष्वपि तेषु स्वात्मनि दूरत्वादिभूततादिवात तदेतत्समर्थयितुमाह ॥ सर्वत्राभासभेदोपि भवेत्का

६२०कु८३ा

ई॰ टी॰ ५१ लक्रमाकारः विच्छिन्नभासः शून्यादेर्मानभातस्य नो सकृत् । देशक्रमोऽपि भावेषु भाति मातुर्मितात्मनः स्वात्मेव
स्वात्मना पूर्णा भावा भान्त्यमितस्य तु ॥ सर्वेष्वेव वस्तुष्वेकानेकरूपेषु यः कालात्मा क्रमस्तस्य प्राक् स्वरूपं निर्वि
वेचनमिति यावदाख्यातं प्रभासस्य भावाभावकृतो भेदः सम्पन्न । प्राणबुद्धिदेहादेर्भवतीति संभाव्यते यतः सः
शून्यादिर्विच्छिन्नभाः नहि तस्य भासनं स्वरूपं नीलादिवत् जडत्वात् अपि तु संविन्मयत्वेन तस्य भासनं तस्य प्रमा
मातालिया यथा स्वप्ने देहस्य संसार्याज्ञाप्रतीतिनत्रे शून्यप्राणादेः स्वदास्य भासनं विच्छिद्यते इत्याभासस्य सद्भावासद्भा
वकृतः कालक्रमोऽस्ति प्रतीतो हि बालदेहाभासरूपो भवामि युवदेहाभासरूप इति सञ्चयतः प्रमाता हि भा
वसमावेशनादपरिहार्येण हन्तापदवडित्त्वकालक्रमतां च विषयापि कालक्रममाभासयति यो हि बालो भवन् तस्य
श्रीः हि भावी युवदाभासोऽप्यभवदिति न तु यः सकलविभानरूपस्तयावाचोयुक्त्या विच्छिन्नभासनः प्रमाता संविद्रूपस्त
स्य स्वात्मनि कालक्रमः नापि तद्वेद्यतयावेद्यभावजाते तद्धि तदभेदेन भातीति एवं देशक्रमोऽपि मितात्मनः परि
च्छिन्नस्वरूपस्य शून्यादेर्देहान्तस्य स्वात्मनि भाति इह नियामिर्दर्शनीयाप्रेत्या भावेष्वपि यन्मम संयोग्या विमित्यनेन व
र्तितनतेदंतिकत्वम् इतरस्वरूपमिति प्रमितस्यस्वरूपेयत्ता शून्यस्य, न संविन्नस्य भावाः स्वात्मनां हि भावेन यतो भान्ति
ततः पूर्णाः परिच्छिन्नस्वरूपे यत्मा कास्यतः स्वात्मा तस्य तथाभूत एवेति समुच्चयार्थमा तदुक्तं पूर्वापरीहीदं
मूर्तितः क्रियात इत्यस्य सर्वसर्वतः मूर्तिमिति क्रियाप्रसंगादिह कालक्रमः प्राक् स्पष्टीकृतः इहाननेनैतन्तस्मादे
शक्रमोऽनिरूपितः इमां तत्पूर्वं वाच्यमिति देवियन्निरूपणावसरे देशक्रमस्यावाद्याभिधानं न्याय्यम् उपसंहारे
तु प्राकरणिकस्य कालक्रमस्यैवादौ निर्देशः पश्चात्तु प्रासंगिकस्य देशक्रमस्येति ॥ ५ ॥ किं तु निर्माणशक्तिः ५१

[illegible]

साप्येवं विडम्बशिनः तथाविता विनेयभेदो यदवभासयते ॥ इह तावत्परमेश्वरस्याप्रतिहतस्वातन्त्र्यरूपा विच्छि
न्नस्वात्मविमर्शमयानन्योन्मुखत्वतद्रूपैव क्रियेत्युपसंहरिष्यते अधिकारान्ते एवमिवेव देवदत्तेनाकर्त्तृना क्रियते इति चै
त्रमैत्रादेरपि पचामीति येवान्तस्थितासैव क्रिया तथा चापि श्रयणादिकृतस्पन्दनसंवेद्यापि पचामीति नास्य विच्छि
द्यते यत्तु पचामीति स्वात्मरूपं तदेव न तु स्पन्दनात्मतया भाति तत्र च न कश्चित्क्रमः सत्त्वतः एवमीश्वरस्यापि विमर्शभा
से स्फुरामि गुणिप्रत्यवमृशामीत्येवंरूपे यदिच्छात्मके विमर्शन महमित्येतावन्मात्रतत्त्वे तत्र न कश्चित्क्रमः एतदेव
उ, चोच्यते प्रमातृप्रमेयवैचित्र्यक्रमः सत्त्वं तु मुनावा केन न तत्रापि न कश्चित्क्रमः यदा त्विच्छारूपे पचामी
ति स्पन्दनात्मनाकायपर्यन्तता गतेक्रमारुषितमाभाति तदा भगवदिच्छा प्रमातृप्रमेयभेदपर्यवसिता तत्क
मापन्निपात्याभाति दर्पणं तलमिव वितत प्रवाहान्नदीप्रवाहक्रमसमाक्षिप्तम् अत्र च केवलं दर्पणस्य तथेच्छा
नास्ति परमेश्वरस्य तु सास्तीत्युभयथा सा क्रियाशक्तिः क्रमरूपक्रियानिर्माणसामर्थ्यं क्रमरूपक्रियापरागश्च
ति एवं देशक्रमेवाच्यम् तत्र तस्याश्चिदक्रियाव्यतेतयोः इह च क्रियाशक्त्यैवसाधीकृतेति पिण्डार्थः अत्रार्थस्तनये
ति स्वरूपभेदेन देशक्रमकारिणा क्रियाभेदेन च कालक्रमसंपादकेनोपलक्षितो यो वितानः शून्यादेः प्रमातृ
भेदो नीलादेः प्रमेयस्य घटादेः परस्परात्म स्वसमभगवता वभास्यते यत्तदवभासनं सा ईशितुरपि निर्माणशक्तिः
क्रियाशक्तिः न तु केवलं शून्यादेरेव क्रिया यत्तस्य भगवता निर्मितत्वात् तेषां क्रिया वैचित्र्यप्रसोविद्यान्वेषिशवि
रतं तद्वत्तस्फुरति अतोऽपि तस्य सा क्रियाशक्तिः अतो भासन विच्छेदाभावात्क्रमाभावेऽपि स्थूलदृष्ट्या यथापि भवे
दसौ क्रियात उपपत्तिः शंका किं त्वेवमसौ क्रियाशक्तिरुपपन्नेति संगतिरिति शिवम् ८ आदितः ८६ इति श्रीम

ई. टी. ५२ ज्ञाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे क्रियाशक्तिनिरूपणं प्रथममा-
ह्निकम् ॥ १ ॥ विरोधमविरोधं च स्वैक्येनैवोपपादयन् भेदाभेदौ च यो मेयं तनुते विश्वमः शिवम् ॥ एवमुक्तप्रति-
ष्ठितस्यात्माभगवतो निर्माणशक्तिरिति तेन देवदत्ताद्यर्थदर्शनानुपपद्यमाना क्रियासामान्यादिपदार्थाराशिसम-
र्थनमुखेन निर्वाहयितुं क्रियासंबंधसामान्यत्वादि तेन न भ्रान्तिरिह प्रीत्यं ते श्लोकसप्तकेनाह्निकं प्रस्तूयते तत्र प्र-
थमश्लोकेन स्वकल्पनया कालेकरूपस्य क्रियादेर्भावादेर्विरुद्धधर्माध्यासदृष्टेणानुपपद्यमानस्याप्यवस्थाप्य सम-
र्थनीयं वस्तु इति निदर्श्यते द्वितीयेन तत्रोपपत्तिः सूच्यते तृतीयेन निर्विकल्पकासंवेदनसंवेद्यत्वेऽपि विकल्पकाले प-
वस्तुत्वमेषां रूपमित्युच्यते चतुर्थपंचमाभ्यामेकानेकरूपतया विषयविभागः क्रियते षष्ठेन ग्रहणकसूत्रस्य वि-
वक्षितवस्तु स्वीकृतानां क्रियाकारकभावादीनां स्वरूपमुच्यते सप्तमेनार्थक्रियायोग इति सिद्धः नन्वेवं तत्यालि-
मीरणशक्त्यावभासनारूपयाथा निर्मीयते तस्यावभासनेव निर्माणेनान्यत्वात् द्विचंद्रादेरपालिनीलादेरपि नीलादि-
निष्ठस्य कर्मसामान्यसंबंधनादेरपि ततश्चासत्यसत्यसंकलितसत्यमिति पुनः प्रायेषु व्यवहारस्तत्कथं संगच्छेत निर्मे-
यत्वाविशेषादित्याशंक्य क्रियादीनामसत्यत्वं नावश्योपपन्नमिति वर्द्दिचंद्रादीनां नियमप्यसत्यत्वं सूचयन्नाह ॥
क्रियासंबंधसामान्यद्रव्यदिक्कालबुद्धयः सत्याः स्थैर्योपयोगाभ्यामेकानेकाश्रयामताः ॥ चित्रत्वादस्य त्रयाक्रिया-
बुद्धिः कर्तृकर्मकरणादिषु वैशेषकृत्वजति तंडुलाविक्लियंति पुपाज्वलतीति तस्याप्येकानेकरूपस्येनायार्थाश्रयत्वाल-
बनम् तथाहि तत्तद्देशकालाकारभिन्नस्तंडुलेंधनदेहानेकस्वभावोऽपि सएवायमित्येकरूपतामपरित्यजन्नेव निर्भासते
सएव चैकानेकरूपोर्थः क्रियातथैव प्रतिभासमानापारमार्थिकी द्विचंद्रादितुतथाभासमानमप्युत्तरकाले प्रमा- ५२

व्यापारानुवृत्तिरूपस्य स्थैर्यस्योन्मूलनेन द्विचंद्रोनास्तीत्येवंरूपेणासत्यम् इदमुतस्खलतीति चेत् अयं एवंभूतो विमर्शोऽनुवर्तते मा-
नोनकेन विद्गुन्मूल्यमानस्संवेद्यते द्विचंद्रादिचयद्यपिल्क्लादिहेतुयो रूपमुत्पतेत्तथापि द्विचंद्रमानीनुतावर्तीतन्नार्थक्रि-
यामभिमन्यते स्वपित्तुयाद्दशीपकेन शशिनावर्त्यातिमिरापसारणादिरूपातादृशपवापरेणेतिनतद्दिग्गणमर्थ-
क्रियांतत्राध्यवस्यतितस्मिंश्चासौनोपयुज्यते अन्यायां तु यामेव ग्रामप्राप्तिमेवाध्यवस्यति तस्यामविकलायामुप-
योगास्यातु इतिस्थैर्योपयोगाभ्यामेकानेकरूपक्रियातत्त्वालंबनातुबुद्धिसत्यैव एवं संबंधादिषुकालपर्यंतेषु वाच्यम्
अग्रेस्कारिकासुस्फुटीकरिष्यते नन्वेकत्वमनेकत्वं च परस्परं विरुद्धं कथमेकत्रवस्तुनिस्यातां ततश्चायं वाधकप्रमा-
णकृतः स्थैर्योन्मूलनप्रकारइत्याशंक्याह ॥ तत्रैकमांतरंतत्त्वंतदेवेंद्रियवेद्यताम् संप्राप्यानेकतां याति देशा-
कालस्वभावतः ॥ इहतावच्चैत्रश्चलति इहोनजानातिचित्रश्चलत्ययमितितु बुद्धिर्जायते नरजतमिति वत् द्विचंद्रे-
पिनायंद्विचंद्रस्तिमिरवशाद्दृष्ट्वमप्युतनत्यतः परमेवंवेद्मीति भवसून्मूलनातुबुद्धिः यत्तूक्तम् एकमेव कथमने-
कंभवतीतितत्रोच्यते इहकारणमेव कथमकारणंभवति अथोच्यतेविषयभेदान्नयेति तत्रद्विषयभेदएवतत्रविरु-
ध्यतेइति केनायं विनिर्णीतः संवेदनेनेतिचेत् चलतीत्यादौ संवेदनमेवास्माभिः प्रमाणीकृतं किमिति नसं-
त्यते विषयभेदोपिचाऽवक्तुं तेन न शक्यते तथाहि द्वाभासांतरेणासंभेदनेन तदेतदेकाभासमात्रेऽन्तएवान्यापे-
क्षाविधियोगादंतरंगत्वादांतरं ध्रुवंवर्तमानं तथाभूताभावमात्र ग्रहणोचितांतः करणवेद्यतयाचांतरं तत्यासर्व-
पापरिच्युतेस्तत्त्वमाभासांतरयोगेन तन्नसंदिग्धत्वात् आतत्त्वमेकमितिप्रतीयते तदेव देशाभासेनेहामुत्रेति का-
लाभासेनाधुनातदानीमितिस्वभावाभासेन कृशःस्थूलइत्यादिनामिश्रतयानेकमपिवाह्येन्द्रियवेद्यतायां प्रा-

ई॰ तीयते तथा स्वात्मनि स्वात्मसंस्थस्यैव सतो नीत्या विश्वमेवान्तरं सदेकम् तदेव सान्तर्बहिःपरिवर्तिन उभयेन्द्रियवेद्यत्वमि
टी॰ ति वक्ष्यमाणकार्यकारणभावतत्त्वदृष्ट्या इन्द्रियवेद्यतायामनेकदेशाद्याभाससम्मिश्रणादित्येकत्वमाभासानां नानामिश्र ल्पो^
५३ तायामन्तःकरणैकवेद्यत्वे चिन्मात्रतायोऽप्यनेकत्वं पुनराभासान्तरमिश्रतायामुभयकरणवेद्यत्वे चित्सृत्तिरिति ना
भासनेचेति स्फुटो विषयभेदः तस्यैव च तथात्वमिति परामर्शबलादेवकारणकारणवदुपादानसहकारिव
त् पृथग्व्यपदेशमात्रमेतत्कारणमकारणं चेत्यादि तदिहाप्येकमनेकमिति व्यवहारमात्रं नीलं पीतं सविका
ल्पं सविकल्पकमित्यपि सर्वमाभासैव्यवहारमात्रमिति सर्वं समानम् तस्मादेकत्वानेकत्वविरोधो न बाध
कः तदेतदेवकारेणोक्तम् तत्रेति तेषु क्रियादिषु प्रदान्तरं तत्र तदेकं तत्तत्तदेवेन्द्रियवेदनीयतापयदेशादिभे
देनानेकतां यातीति संबंधः तत्रेति सत्यत्वे स्थिते तयोर्बोधकत्वानेकत्वयोर्मध्ये एकत्वमेवमनेकत्वमेव च नि
योजना ननु वं विषयभेदे स्फुटगम्यमानेऽप्येकं प्रतिभातं भवति तदा तदनेकमनेकप्रतिभासे चैकं प्रतिभातमि
ति कथमनेकानेकरूपं वस्तु स्यात् तथा हि बाह्येनेन्द्रियेण चेत्रो विचित्रदेशाकारः पुरस्सरन्नुभूयते ननु नैकाभाससं
मिश्रीकारे बाह्येन्द्रियजस्याविकल्पकस्य व्यापारस्य भिन्नविषयत्वे लोत्पत्तेर्विचारकत्वादिति आह: विका
ल्पेनापि मानसेन तत्र शाश्वेत वस्तुनैव स्पृश्यते इति कथमिव वस्त्वेकानेकरूपं गृह्यते इति परस्याशङ्कां निवर्हणा
याह ॥ तत्त्रयालोचनापत्तामनोनुव्यवसायि सत् करोति मात्रव्यापारमयीः कर्मादिकल्पनाः ॥ इहा
तानन्तमालायाश्रितः सूत्रकल्पः स्वसंवेदनात्मा प्रमाताजीवितभूतं इत्युपपादितं प्राक् सच स्वतन्त्र इत्यपि निर्णी
ते सत्वविशुद्धस्वभावः शिवात्मा मायापदे तत्संकुचितस्वभावः पशुः तदस्य मनः सम्यक् संज्ञा सावसरे विकल्प ५८

भूमिकायाः स्फुटउल्लासः येन्द्रियके निर्विकल्पके सदाशिवेश्वरदशाभ्युपगमात् अविकल्पकबोधाद् बहिर्भूत वि
मर्शव्यापारस्य पश्चाज्जायमानो व्यवसायो निश्चयात्मक विकल्पमनुव्यवसाय शब्दवाच्यो विदधदेतः करणमतां क्रि
त्या^ यासंवेधादि विकल्पान् संपादयति ते च विकल्पास्तद्रूपमेकत्वानेकत्वरूपमवलंबते न हि विकल्पेऽप्रतिभास
मानमवस्तु तदिति युक्तं प्रकाशनैव वस्तुत्वमिति न च विकल्पस्य प्रकाशो रूपं तेन मुक्तारोपणाध्यवसायाभि
मानादिनामधेयं व्यापारान्तरं युक्तं ततो वाच्यं वास्य मारोपयेतीत्यादि विचो वस्तुशून्ये तस्मिन्नतद्रूपंऽप्रतिते वाव
सायस्येत्यत्र पृथग्रूपात्प्ररोपयदीन्द्रियत्वानेन प्रकाशनीयं स्वलक्षणं तत्कथं विकल्पः स्पृशेदिति भवेदेवं यदा
दि विकल्पानामस्वतन्त्रो भवेत् यावता प्रमातुरेसो व्यापारः प्रमाता च पूर्वानुभवात्ततः स्वसंवेदनरूपः तस्य चाय
मेव पूर्वानुभवसंस्कारो यद्विकल्पनव्यापारकालेऽपि पूर्वानुभवात्मत्वमनुज्झितवानेवास्ते ततः पूर्वानुभवो यावत्स्व ल्पो^
लक्षणप्रकाशात्मा तावत्पूर्वानुभवतादात्म्यापन्नप्रमातृतत्त्वव्यापारोऽपि विकल्पस्तद्विषय एव अत एव तत्संस्मा
र्य^ चाप्य पूर्वानुभवसंस्कारः प्रमातुरयमेव सः यदपोहनकालेऽपि स पूर्वानुभवः स्थित इत्यादि तस्मात्प्रमातृव्यो
व्यापारस्य कत्वानेकत्वसंवेदनात्मा स एव प्रकृतो यत्र तादृशी क्रियादिकल्पना एकानेको वस्तुविषयायत्ताश्रित
ग्रहणकवाक्यसूचितामन एव करोतीति स्थितं यद्यपि विकल्पेऽपि सामान्याद्यवभासो घटमात्रावभासादौ त
थापि तत्तदा सामान्यादि स्फुटं समानोपसंजकत्वेसंबंधपि ह्ययं घटे क्रमेऽक्रमलक्षणसंतानात्यागे व यवकदंबकसी
कारे चाप्येवं धिमत्परिग्रहादौ सामान्यसंबंधाक्रियाद्यव्यभिचारादिपदार्थस्य परमार्थतः स्फुरणादिति मानसवि
कल्पग्राह्यापेक्षानेकरूपा सामान्यादयः इति स्थितम् एवं च संहति विकल्पवृद्धिः स त्वप्राक् ऊचिता सम्हृतिः सन्त्व
द्व^

ई. टी. ४४

सत्यत्वे सैव प्रकाशस्तदिति निश्चितं द्वाविव सन्नसत्यता तत्र चायं संक्षिप्ततरः एकप्रमातृनिष्ठत्वे तेनैवायं सर्वो विस्फारः स्वात्मापि
संबंधपरम्परालक्षणस्तथाहि समानानामयं देकं भाति तत्सामान्यं स्वदम्भस्य द्वैतत्त्वं साक्षिणा प्रत्यवयवानां यदेकं वृत्तत्वं तदा
हि प्राप्तः सोऽवयवी इत्थमसमवधिकत्वाय मिश्रत्वं ततो व्यापकत्वादिदं दिक् अपायं क्रियाप्रतानः सहभावेनास्ते क्रियाभावे
तद्वेति वर्तमानादिः कालः यावद्धि प्रातिपदिकार्थस्य पूर्वापरीभावः प्रभाति तद्विति किं सर्वसंबंधमूल एवेति कारका
णामपि संबंधरूपत्वं केवलं क्वचिद् असौ संबंधो व्यपदेशान्तरं ग्रथितं सहते यथा सामान्यमिमं तासां संबंधो गाव इत्येक
व्यपदेशसहिष्णुः तत्र सामान्यादिव्यवहारः व्यपदेशान्तरग्रथितभेदेन संबंधवाचोयुक्तिरेव प्रत्यगेव सुखिः पुरुषस्य पा
लादिप्रमाणपरिमाणेन तत्रापि तज्ज्ञानेन तेनैव व्याप्तम् हृद्यादिसंख्यापृथक्त्वादिचयस्तत्सर्वं संबंधरूपमेव किन्तु भिन्नेय
पि सामान्यादिवस्त्वन्तरसमं सत्तत्तेऽपि तत्र समवायमभ्युपगम्य जीवितत्वेन समवायस्य संबंधान्तरानवस्थानान्नद्रूपत्वात्केवा
केषांचिद्यतश्चाहुः तेषां क्रियासमवायाख्यासमवधूतानामिति संबंधस्य तिप्रयोजकाः कारकतत्त्वेऽपि च क्रियामवश्यं तसाधक
त्वं प्राप्तेऽपरमात्रा स्पृशति सोऽपि क्रियाहारेणा सर्वभावात्मापि संबंधमनुस्पृशतीति संबंधार्थी नैव चित्रा लोकयात्रा तदादौ च
यत्र भेदाभेदात्मसंबंधेन सहसंबंधार्थसाधितालोकयात्रा इतिर्यत्स्यात्केवलयेति अतः संबंधमेव प्रथमं निरूपयितुमाह
॥ स्वात्मनिष्ठा विविक्ताभा भावा एकप्रमातरि अन्योन्यान्वयरूपैक्ययुजः संबंधधीपदम् ॥ राजा पुरुषस्येत्यत्र हि स्व
हस्ते स्वात्मैकपरिसमाप्तौ प्रमातृभूमौ यदेकं गच्छतः नैव कश्चिदेकत्वं तयोर्विभावनायां तेः अपि तु परस्परं रूपेक्षणात्मकं
रूपं पश्येत् निमज्जनोन्मज्जनाभ्यां कोऽपि हि यदा तत्र राजा लक्षणमन्वयरूपं तदा तावेव संबंधधियश्चालंबनं भवतः गा
तः पुरुष इति तथाहि राजाय तदा पुरुषोऽपि याश्री तेऽपि न स्वात्मनि विश्रान्त्या तस्य तत्तदाद्रूपं तेनैव संबंधभजनं तथा ४४

भवति पुरुषोऽप्येवं संबंधरूपेक्षणपरेण परस्परं भयो चिदात्मनिति तत्र व्यवस्थानरूपः पूर्ववृत्तिलक्षणसंविद्विशेषेण तत्पादाधि
कामविच्छिन्नमज्जनादनाभासमानपृथग्भवनलक्षणस्वातन्त्र्यविश्रान्त्या ततो न निर्भासते समासं कृत्वा पुरुषपरमा
र्थोऽपि पर्यवसितं बहिरनेकता अन्तस्तु परस्परसंश्लेषणैकात्म्यमिति संबंधस्वरूपम् ॥ एत एवावभासमाना बहिरप्येकरूपतां
व्यक्त्येकदेशभेदं चाप्यालंबन्ते विकल्पनाः ॥ जात्यवभासस्यावभासमानरूपायाः ततोऽग्राहिकायाः कल्पना
त्मा न केवलं संबंधवदन्तरे एकरूपतां बहिरनेकरूपतामालंबन्ते यावद्बहिरपि व्यक्तिभेदलक्षणमनेकं च बहिरेव
च तदनुसृततारूपामेकतामालंबनत्वेन यन्ति गाव इति हि प्रतिभासे पृथक्ता बहिर्व्यक्त्यावभाति येन वक्तृवचन
प्रवृत्त्या चासौ भाति वस्तुतः प्रातिपदिकार्थपरामर्शेऽनुमाः अपि च तद्बहिरेव इमा इत्यग्रत्वानिर्देशात् केव
लेवास्तत्वमपि स्थिते परमार्थप्रकाशान्तर्भावे इति तत्र भेदाभेदौ इत्थमेव चित्रसंवेदनत्वप्रवृत्तेन इत्येषा अपि एकाकारता
विविक्ताकारः क्रमतः प्रतिविधानः अतरेकसंबंधहारेण तदेवं सर्वरूपमवभासमानस्य चैतद्रूपस्य विकल्पस्य
ग्राहिकायाः कल्पनात्मा न केवलं संबंधवदन्तर्बहीरूपतया पश्यत्यनेकविषया यावद्बहिरप्येकत्वे संबंधरूपत्वेन भि
न्नेचावयवलक्षणे कदेशद्वारेणाप्यनुभवन्ते यस्य इति तिः संबंधितयानेकत्वात्मा विततरूपत्वेनाभातीति ॥ क्रियावि
मर्शविषयः कारकाणां समन्वयः अवश्यं विमृश्यते वान्वयालंबना दिग्गतिर्धीः ॥ कारकाणां कर्त्रादिशक्त्याधारा
णां द्रव्याणामन्योन्यापेक्षसमन्वयो दृश्यते यः यथा तस्य ते मानानामिथः सोऽन्तर्लीनप्रमातृकक्रियाविशेषपरामर्श
क्रिमित्तकः नहि प्रमापरामर्शमन्तरेण विहाय वस्तूनां साक्षादन्वयो रसं वेद्यते प्रमन्तप्रभावरूपतानितिमित्तता
अविषयार्थः कारकशक्तीनामपि स्वाश्रये संबंधः सोऽपि क्रियापरामर्शनिमित्तकः द्रव्याणां च शक्तीनां च

ई.
टी.
५५

क्रियया साकं साक्षात् संबंधः इतीयं क्रियैव भावतत्त्वे यत्ता वच्छिन्नेष्विति तत्संबंधमाविर्भावयति अस्मादिदं संबंधं हि ते
वृंवहिर्भिन्नतया परामृश्यमानयोर्द्वयोरेतत्संभेदस्वं एके भेदस्य वमर्शमध्यमभेदविश्रान्तेश्च यद्रूपमामृश्यते तादिगा
दौ त्वच्यते अत्र हि तयोर्मुख्यावयवविशेषयोरामर्शोदयस्तत्सम्मुखत्वेनपरामृश्यतादिति नि ... संयोगः संयुक्त
संयोगाल्पत्वादिमपरिग्रहस्यापयोगी कालयतर्षः स्पर्शो यथा दिरूपत्वेजन्मास्थितल्पत्वादि विमर्शः । विरुद्ध
प्रादिरूपत्वे च यदाप्यतियत्नपातौ विषयो संभावितस्य स्फुटस्य स्फुटभूतसर्वस्यात्मीयसंवेदनसंदिग्ध प्रागा
दित्यादि क्रियान्तरस्य फलविशेषस्य चोदनादेः परामर्शस्योपयुज्यते एवं संख्या परिमाण पृथक्त्वसंयोगविभा
गपरत्वापरत्वेषु संबंधरूपत्वेनैव वाच्या सर्वथायं संबंधः यत्र पदार्था वभासस्या त्मविश्रान्त्या संतोषमनुधावत्याभा
सान्तरपरामर्शविश्रान्तिसाकांक्षतया स्वरूपपरिनिष्ठा तत्र संबंधरूपतैव क्रियाशक्तिविजृंभामयी तत्रापि भावो
तरापेक्षया संबंधान्तरमप्यस्ति यथा संख्यादौ समवायमन्यते न चानवस्था भवत्यपि दोषाय सर्वो पकल्पस्य
प्रमातुरेकस्य वनाहस्यसंबंधस्यपावविना एवं संबंधावभासे हानिः काचित् येन स्खलेत्तदीतिः शक्तोत ॥ एवं सकललोक
यात्रानुप्राणितकल्पानल्पा संबंधपर्यवसायीभावे क्रियाशक्तिजृंभात्मकमभिधाय तस्यस्थैर्योपयोगौ सर्वस्य हि नोदिर
यति तमाह ॥ एवमेकार्थसिद्धिः स्यान्नानार्थक्रियार्थिनः भेदाभेदवतार्थेन तेन न भ्रान्तिरीदृशी ॥ इत्था
प्या^ वान्तसमासंबंधः सकलमव्यापकत्वानवस्थादोषय ... दिदोषात् नार्थक्रियावस्तंतरत्वात् न तत्कार्यसर्वदा
तदावेशादर्शनात् अन्यार्थक्रियापिसहजानार्थानामिति तत्कारितस्य तद्भ्रत्तत्वात्तदुपलंभात्मकान्वयव्यतिरे
कगम्यत्वात्प्रत्यक्षत्वे सतोप्यप्रत्यक्षत्वप्रमः नार्थक्रियाकरणयोग्यत्वं तस्यास्यासत्यकेचनिश्चयकालेऽर ५५

वृथा रत्वात् अर्थक्रियाकारिणोन्तरपर्येषणे चानवस्था सर्वस्य चास्य प्रकाशमानत्वेन रक्षेणाप्रायत्नमर्थक्रियाकारि
त्वान्तरपर्येषणे चानवस्थेति प्रकाशमानत्वेवानुन्मूल्यमानत्वयोवित्तविमर्शपरिस्पंदाभावस्यसत्यत्वं न साव
भेदाभेद वपुषां संबंधादीनामस्तीति निराशंकमेव सत्यत्वमेषां तथापि यदि परोनुबध्नीयादिहलोकः प्रातुर्येण
एणार्थक्रियार्थी तत्कारिणि सत्यत्वेव्यवहरतीति तत्किं संबंधादीनामस्ती ति तदस्मदुदयमाश्वास्यते यदि तत्कृप्यसि तत्स
वंत्रैव व्यवहारेयत्रापि स्फुटासंबंधादिर्थीनोदेति तत्रापि एवमेवऽस्ति संबंधादिरूपतया भेदाभेदवान्यार्थस्तेने
वार्थक्रिया न तु स्वात्ममात्रविश्रान्तेन काचिदपि कदाचिदप्यर्थक्रिया तथाहि स ... वेन सर्वं प्रमाणेना
भिलाषत्यादिकमेण सर्वो व्यवहारः स्वाभासस्य स्थायेत्वाभूतः सयवाभिलष्यते तत्वन्योनत्वभूतः स एव चा
यदि प्राप्यते तदभिलषितं प्राप्तमिति तुष्यते यदि च तन्नैव तर्हि किमभिलष्यते प्राप्तत्वात् अप्यातदेव
तथाहि कथमर्थ्यते अज्ञातत्वात् तस्मादेतदेवं भवति यदि तदेव चान्तदेव च तदप्यन्तदपि चेति एवं स्ख
साधनेषु वाच्यम् तदुक्तमाचार्येणैव इष्टार्थतायामिष्टं वा विसृष्टं तेष्टकारिवा न चाप्यदृष्टमिष्टं यो वा
पीष्टादृष्टभोगभूः दृष्टं च सहदृष्टेनेवाविनष्टमिति कार्यिता अदृष्टकेन विरहितादेत्या दिपर्वचाभासान्तरा
सिन्नसंवेद्यमप्याभासान्तरसामान्यसंबंधरूपतयानुप्रविष्टमन्यथानकश्चिद्व्यवहारः इति सकलदेश
कालद्रष्टृगणपुरुषोपयोगी यः संबंधव्यवहारो न सत्यसत् हिं नान्यस्य ... सत्यत्वे विश्रः इति नात्र भ्रान्तिरिति भ्रमितव्य
मिति शिवम् ७ आदितः ५४ ॥ इति श्रीमन्महाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन
न्यां क्रियाधिकारे भेदाभेदविमर्शनं द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥ प्रमाणानिप्रमावेशो स्ववलाक्रमणाक्रमात् यस्म
श्री

ई॰
प्र॰
४८

वक्राभ्वलोकीनिप्रमेयंतेस्तंसंक्षिप्तम् एवंक्रियाशक्तिविस्तारनिरूपणप्रसंगेनसंबंधपरःसरंसामान्यादीनांन
त्वमुपपादितम् अधुनातुसंबंधतत्त्वमेवैकत्वनतयाव्युत्पादनीयम् तत्सुहिहिधमेवुपपमार्थतोज्ञाप्यत्वाय
कार्यकारणताचतत्पूर्वस्मात्प्रमेयभावादितितास्यदेहमलाप्यौसर्वस्मात्क्षरवदप्रमाणाच्चायत्तम् प्र
माणाधीनावस्तुसिद्धिरितितत्तत्प्रसिद्धेः एवंचप्रकृतसमर्थनीयवस्तूपयोगितयास्वयंचसंबंधरूपत
यावस्थापविचार्यमाणादिस्थितिंनिरूपयितुमिदमेतावद्भिर्मायादीशादिव्यवहारःप्रवर्त्यते इत्यतोश्लोकस
मुदायकेनाह्निकमारभ्यते तत्रश्लोकद्वयेनप्रमाणतत्फलस्वरूपंततःप्रमेयस्यस्वरूपंनिरूपयितुंप्रत्याभा
संप्रमाणस्यव्यापारोनतुस्वलक्षणात्मकवस्तुकनिष्ठनानियुक्षनिदर्शितम् प्रत्यवमर्शबलेनाभासव
वस्थानिदर्शनैःश्लोकेकृत्यते तत्प्रसंगात् मिथ्याज्ञानस्वरूपंश्लोकेन प्रमेयस्वरूपसिद्धिंप्रकृतमीश्वर
कार्यमवलेख्यचदतेशनिश्लोकेनोपदर्श्यते स्वेषुसर्वप्रमाणतत्फलप्रमेयादिप्रविभागःसतिप्रदर्शितत्र
पेप्रमातरितनोननुसप्रमेयता येनात्रापिप्रमाणव्यापारसद्भावःकेवलंव्यवहारमात्रसिद्धिफलंप्रमाणम
त्रेतिश्लोकत्रयेणेतितात्पर्यार्थः ग्रहकंक्रियासंबंधादिसुहयोनप्राप्तिस्वभावाइतितदेवनिर्णीतंप्रमाण
तत्फलस्वरूपेनावत्प्रसिद्धमनुवदति ॥ इदमेतादृगित्येवंयद्वशाद्व्यवतिष्ठते वस्तुप्रमाणं तत्सोपिस्वा
भासोऽभिनवोदयः सोन्तस्तथाविमर्शात्मादेशकालाद्यभेदिनि एकाभिधानविषयेमितिर्वस्तुन्यबाधिता॥
यस्यवशान्सामर्थ्याद्वस्तुनीलसुखादिकंनियतंव्यवतिष्ठते नियतांप्रकाशमयींदशांनातिवर्तते इदमिति
स्वरूपेणएतादृगितिचविशेषणभूतेननित्यानित्यत्वादिधर्मान्तरयोगेनतच्छ्लोकेप्रमाणमितिस्थितम् तत्रवि ४८

वेचकेनविचार्यम् इदंवस्तुनःस्वरूपंस्वात्मवशेनैवतावन्नव्यवतिष्ठतेजडत्वात् ममनीलंप्रकाशतेचेत्स्यादेतिवत्तदा
कथमवभासः तस्मादन्यवशेनव्यवतिष्ठते अन्योपिचेज्जडः तदिदमेधेनाथस्यहस्तादानम् तस्मादन्योसोसंवि
दात्मासोपियदिपुंड्रोनिर्विशेषोनतर्हिनीलस्यैवव्यवस्थादेतुर्भवेत् पीतादावपितस्यतथात्वात् तदसौनी
पु लोपरक्तोनीलोखोनीलप्रकाशस्वभावइति आभासःसनीलस्यव्यवस्थापकः तत्प्रकाशस्वभावत्वेनविहित
व्यवस्थापकता सचनीलस्यप्रकाशोयद्यव्यतिरिक्तःस्यात्पीतस्यापिस्यात् प्रकाशात्मकत्वेनतत्त्वतादात्म्या
विशेषात् तेनव्यतिरिक्तीकृतस्यनीलस्यप्रकाशोनीलंचेत्स्यंतेनोव्यतिरिक्ताभासयोरपियद्दिसोप्याभासरू
पोमहतः प्रकाशाद्व्यतिरिच्येत महाप्रकाशाव्यतिरेकेतस्यततोनीलादिव्यतिरेकाभावप्रसंगात् महाप्र
काशाद्व्यतिरेकेकिंविदपिसहन्तेइतिनूनंप्रकाशेनसंकोचग्रात्मनिनिर्भासनीयः संविदोवस्तुतोवान्या
न्यसंकोचनाप्राणोनगंधीभूतोसोप्यन्यउत्पद्यते संकोचाभासएवचमायीयप्रमातृतत्त्यानिस्तत्त्वएकयास्थि
श्रुत्याप्रमातृप्रमाणप्रमेयोज्ञासःपरमार्थेन तेनशून्यधीप्राणदेहाद्युपाध्याश्रयस्वीकारात्मकसंकोचा
परिग्रहसंज्ञवितात्मायाप्रमातृत्वस्तंकालोतंमूलमिवेदतत्रूपात्सप्रमाणाभिमतआभासोयावत्प्रमेयात्मत्व
तास्वभावत्वात्प्रमेयस्यदेशकालाकाराभाससंभेदवत्त्वात्सोपिदलणेदलणेत्यानन्तरूपस्वभावः तद्वशप्र
भिनवोदयइतिअभिनवःक्षणपरिवासज्ञान्यापिनकलंकितः तेननवनवोदयश्चस्वतःभवति सोपिनव्याभ्रलोय
दिमायाप्रमातृस्वलक्षणेनभवन्नतोममनीलावभासोऽयस्यतस्येवपीतावभासोममातिनस्यात् आलिवेदंस्वसंवेद्य
नंयत्सर्वज्ञेवाभ्यमानंइत्येवस्तत्तेनभास्यमानोयच्छ्राभासोनवनवप्रमेयाभाज्यात्तवनवोदयः सप्रमाणयतःप्र

बा॰

ई॰ प्र॰ वि॰ ५०

मां विधत्ते कोसौ प्रमाफलस्वभावेत्यत आह स एव बोधरूप आभासो मितिः प्रमाणफलमिति संबन्धः न केव
लं पर्यायतस्य क्रमवेत न तत्फलस्वरूपमाह बहिर्मुखतया प्रकाशरूपता न तच्च तत्प्रमाणाद्यात्मतस्यैवान्तर्मुख
ता विमर्शरूपता आत्मरूपादिना तन्नाभावेन केवलं विषयदशासंक्रान्तिनैव स च द्वेधा फलं यथा हि यथाऽस्य
हृतत्वादिनयोत्येकानिष्टाप्रतत्वादिना यत्पिविवेककवता देवफलभावेन व्यवस्थाप्यते यतो हि ह प्रतलतो ह
विजयीति एवं यतो नीलप्रकाशस्तथा नीलमिदमिति परामर्शः इत्येकरूपत्वापि देतत्फलभावो यथोक्तन्तद
शान्तव्यवस्थानादिति किंच इह व्यापाररूपमेव फलं व्यापारश्च व्याप्रियमाणव्यापार्यमाणमाश्रित्याकार
एव सिद्ध इत्यभेदः प्रमाणफलयोः विमर्शबलेन च यतः प्रमाणं विमर्शश्च प्राङ्जीवितो प्राह्यश्चाभासान्तरे
देशकालादिरूपैरन्यामृष्टः एकत्रैवाभासमात्रे ना आभासमात्रे वा प्रवर्तते यत्र दृश्यते नीलो हि तदेतन्नादेशका
लाभासयोः स्वलक्षणत्वात् एवं प्रवणयोरन्नामिश्रणात् आत्मन्यायमानेषु आभासे प्रमाणं प्रवर्तते स्वयमित्यपि हि व
भासश्चाभासान्तरानामिश्रणे व्यवस्थितता वभासमात्रे इत्युक्तं श्रीमदाचार्यपादैरेव नियतेष्वयमित्येव परामर्श
र्शः पुरःस्थिते सर्वभावगते देशसामान्ये नैव जायते इति तत एवाभासमात्रे स्वलक्षणे न तदाभासमा
माना धिक्करणाभासरूपमाभासान्तरमेकमन्यदेव तत्र च पृथगेव प्रमाणं तत्परामर्शी कार्येषु तेष्वाभासेषु
गृहीतग्राहित्वप्रमाणं मित्यग्रे भविष्यति अध्यवसायस्यास्य क्रमेण नैव प्रमाणमिति स्वप्रत्याभास विश्रान्तो न तद
पेक्षमपि प्रमाणं वदताप्रत्याभासनियमेव प्रमाणमस्मुपेत्यमित्युक्तं किमन्येन तेरण ननु यदि विमर्शः प्रमाण
व्यापारः स तर्हि हि चेत् इष्ट एवास्ति नैव स इह संस्कारयोगादात्मानमभिमन्त प्रसिद्धार्थक्रिया प्राप्ति पर्यन्तमनव ५०

न्मू

नेयत्तत्व लितत्वमिति स्थिरसंस्कारस्तथा भवति मध्ये च तत्रन्मूलनं चेत्स्यात् तेन न तर्हि सोऽन्यथा विमर्शः पूर्वमपि एकेनो नर्होव
न वस्तुमपूर्वमेव तस्य निर्मूलनात् स्वसंविदेवदेवमाप्तिप्रेणो तदेवेदं न रजतमिति पूर्वपूर्वस्येव विमर्शस्य विमर्शीकर
णं संवेद्यते उक्तं चैतदर्थविचारे वस्तुतश्च रजतेकाविमर्शाद्वयत्र एवं स्थिते हि चेद्वेपि यावत्परजनतहलसंपादनमा
र्थक्रियास्मतत्त्वमपूर्वं वस्तुदर्शनतया विकीर्षति तावदवलोपहासप्राप्तोकादिविवक्षापरं न न वचनाकर्णनेन सम
न्मूल्यमानं प्राच्यं हि चेद्राप्यमितिपरामर्शस्वसंवेदनादेवाभिमन्यते नन्वेवं यत्रार्थक्रियाना विच्छतितत्र कथं वा
पावा पुव्यवहारः माभूत्किं न सृटिते प्रवृत्तिर्हि न सर्वत्र प्रमाणतएव किं तर्हि इच्छातः संशयतएवाध्यवसायाधि
कादर्थित्वतास्तस्मादपि वाक्यघोद्रोस विद्यात्मभाजनेन निश्चित संभावितदृष्टप्रत्यवायचोयोसौ प्रवृत्तिनिमित्तं नात्
तदर्थितानिश्चयः प्रवृत्तो तावत्निर्वर्तने लोकस्य सच प्रवृत्ताः क्वचनानुन्मूलितप्रमितिकः प्रमाणतां प्रतिपद्यते
कचिदन्यथा भवति विपर्यय मित्येव मात्रतम् यतो नेनाभ्यस्तस्वार्थप्रदर्शने न प्रशान्तेभ्योपि वा प्रमाणाप्रमाणप्रविभा
गस्तेतोमाणिरूप्यादिवत्स्वरूपमापातमात्रएव विलक्षणमीक्षते आस्तां हि तस्य पारमार्थितो वेलक्षण्यकारणभेदादि
कृतं ततस्त्वानिरूपरिमितो अभिमन्यते तत एवार्थितामस्त्वाग्रहणयत्र तत्र न प्रयतेत तदा विसंवादभीरुता निश्चितप्रामा
ण्याहेबपादहृष्टे दृष्टेऽपि वा प्रवर्तमानो न विसंवाद्यते इति सप्रेक्षापूर्वकारी भण्यते तेन लौकिकप्रमाणस्वरूपं प्रत्र
दितसामान्यसंवधादित्यानेयमोहादप्रामाण्याशंकाशमयितुम् पर एव विभागविशेषलक्षणपरीक्षाभिरिह
नाद्यामितो लोकः यद्यदवाधितस्थैर्यमतएवाप्रतिहतानां दृष्टिं किं विमर्शफले विधत्ते तत्त्वहेयरूपं वाध्यनिष्ट
प्रमातृस्वरूपविश्रान्तं तत्प्रमाणमिति तच्चैतद्भेदेवेधेषु वा लोकसिद्धं संवेदनयोगितां च चाविवादमेव स्वाव्यन्तरेव

ई॰
टी॰
४८

प्रमेयरूपेऽप्याभासे साक्षात्कृतेः अनुमानजातप्रतीतिराभासान्तरात्कार्यरूपात्स्वभावभूताद्वाभासान्तरे प्रतिपत्तिः ब
स्वतत्त्वस्य चानेन सम्यक्कार्यकारणभावनियमसामानाधिकरण्यनियमश्चेश्वरनियतिशक्त्युपजीवनमेव यथा यो भवति
नान्यथा तेन यावति नियतिर्नीता तावति देशे काले वानुमानं प्रमाणं आगमस्तु नाम अन्तरः प्रकाशनरूपोऽस्फुटीयस्तस्य अ
न्तरः स्फुटतद्रूपोऽस्फुटीयस्तमविमर्शनात्मा चित्स्वभावस्य स्वसंवेदनस्यैव व्यापारः प्रत्यक्षादेरपि जीवितकल्पः तेन यद्य
प्याशंसितं तन्नैव यथा नेतद्विषं मारयति गारुडस्य वाहमिति तत्र तु तथाविधे शब्दनात्मनि विमर्शे आनकल्पे यो भज
ते शब्दराशिः सोऽपि प्रमाणं यथा वेदसिद्धान्तादिः अन्योऽपि वा बौद्धागमार्हतादिः तेन हि यत्र क्षेत्रन मृत्यादि तज्ज्योति
ष्टोमको प्रेहस्वर्गगेनेति दीक्षितोऽहम पुनराहविभागीति कारुणिकोऽहं बुद्धपदं गतेति गाढरक्तेषु शासाहस्रा हरेन्द्रहेत्य
देशपञ्चाशतिति तत्र न विपर्यय उदेति तदाम्नस्तस्य च तथानुष्ठानेऽयागमत्वात् अन्यस्य तद्दृढप्रतिपत्तिरूपत्वाभावात्त अ
प्रमाणमेव तथा विमर्शनात्मकं प्राक्तनम् ननु एवं देवशासकं चित्तस्य तत्प्रमाणं कञ्चित्प्रति तेनैव स्यात् न चैतद्युक्तम्
अपक्षपातित्वात्प्रमाणस्येति अत्र तत्त्वेऽभ्यासिप्रतीतिवृन्तस्य तथापि तु नोपेक्ष्यते अपक्षपातिप्रमाणमिति कोऽस्य वचनस्या
र्थः किं यदेकस्य नीलज्ञानं प्रत्यक्षरूपं तत्किं सर्वस्य नीलभासयति भ्रमज्ञानं वाऽस्मिन् तेनात निधिमनेन विधिनालब्धात्मासे
इति वयमसिद्धादेशरूप आगमः स किं सर्वं प्रति प्रमाणम् अन्यकस्यापि कदाचित्किंचिन्न यथा ह्यापि दृढविमर्शनरूपश
ब्दनमास समेतार्थं गमयतीत्यागमसंज्ञकं प्रमाणं सर्वस्य तावद्भवति तत्र यथा मिथ्याज्ञानेन सहायतोऽभज्यमानमालोके द्वि
यादिकमप्रमाणता सविदस्य प्रमाणे नैवेत्तावता सम्यग्ज्ञानरूपस्य प्रत्यक्षस्य काचित्क्षतिः यातितान्तथा सर्वज्यातिष्टो
मादिशब्दः स्वर्गादेरदृढविमर्शात्मस्य नेव प्रमाणेऽन्यागमाभासे सा विद्धविदर्धापि दृढविमर्शात्मकस्यागमत्र ४८

पशाह्वलक्षणप्रमाणेन प्रयोगितायां प्रमाणप्रभञ्जनं प्रवृत्त्यातापदत्पान्तदोषश्रुतिर्देहयोरयः सर्वेष्वपि आगमो नियतापेक्षा
दिदेशकालसहकार्यादिनियतं तमेव विमर्शं विधत्ते दिदेशकालसहकार्यादिनियतं तमेव विमर्शं विधत्ते विधिरूपाति स्वात्मा
वाग्र्न एव प्रसिद्धिरविगीता हि सत्यावागेश्वरी मनातये निःशङ्केयत्रप्युदेतुकम् तेन प्रत्यक्षानुमानयोर्बाधकावनुमानस्येति
तत्र भवद्भर्तृहरिणाप्यभाष्यक्रमेऽपि तस्मात्प्रमाणलक्षणं ज्ञाते सर्वप्रमाणस्वरूपज्ञातं भवति किं विशेषलक्षणैः य
स्त्वविसंवादकत्वं तस्य लक्षणमाह तेनापि प्रापकत्वं प्रवर्तकत्वं प्रवृत्तियोग्यप्रकाशकप्राप्तिकवस्तूपदर्शकत्वं प्रमाणल
क्षणं ब्रुवता न किंचित्प्रमाणमभिमतं बोधविज्ञानस्वरूपमुक्तं तेभ्य एतेन लक्षणेन निर्वाह्यते तन्निरूढं भवत्यन्यथा
मूलभंगा मूर्धकं पांगुलीमोऽस्नादिमात्रं तज्ज्ञानदिपलं विस्तरेण तत्र च प्रकाभिधानविषयेमितिर्वस्तु नीतिपञ्चकम्
तत्रैकमभिधानेन वाच्ये स्वलक्षणे एव प्रवर्ततेयदि तत्कथमुक्तं प्रत्याभासे प्रमाणमाभाससमिश्रीकरणाभासस्तु स्वल
क्षणमित्याशंक्य प्रशमयन् प्रमाणे यत्प्रमेयं तत्परमार्थतो निरूपयितुमाह ॥ यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति
भिद्यते आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसन्धानसाधिते ॥ यद्यपि अर्थस्थितिर्बहिः परिहस्वपकोऽर्थः तथापि न तावानेवा
सौ अपि तु प्रथते विभज्यमानतामपि सहते तथा हि स्वतन्त्रं वाविवेचनमर्थित्वानुसारेण वा पूर्वप्रसिद्ध्युपजीवनेन वा
तत्र त्रिधापि विवेचने क्रियमाणे पृथग्वाभोत्याभासाः नन्वेवं चेत्कथमेकं स्वलक्षणम् उच्यते तेषां पृथगाभासमानाना
मप्याभासानां यो विमर्शोऽनुप्राणितभूतः सकदाचित्समस्ताभासमेव विश्राम्यति तदा परापरसामान्यव्यवहारः
कदाचित्स नरशृङ्गप्रथाननतापादनेनाश्रयेदसिद्ध्यमिति व्यामिश्रणप्राणो विमर्शः तदा तदेकं स्वलक्षणं अपि भिन्न
क्रमः अनुसन्धानेन मिश्रता विमर्शनेन साधितो योऽर्थः स्वलक्षणं तत्र तत्रैकस्मिन्नपि सति तदाभासानेकमर्थे

ई.
टी.
५९

त्वमर्थक्रियाभिलाषवशतो व्युत्पत्तिं हृदयव्यवहारशरणतो चानतिक्रम्य भिद्यत एवाभासः कथयेति निदर्शयन्नम
द ॥ दीर्घवक्रतोर्ध्वमुरुगुरुमच्चैस्ततादिभिः यथाभासा विभिद्यन्ते देशकालाविभेदिनः तथैव सूक्ष्मदृष्ट्वा काञ्चनोज्ज्व
लत्वादयः आभासभेदाभिन्नार्थकारिणस्ते पदर्शनेः ॥ इह तावदेकस्मिन्नपि चैतनतया प्रसिद्धपुरुषस्वलक्षण
दृ. वितत देशव्यापिना दीर्घत्वमेव कदाचिद्विदृश्यति यातत्क्षणमपि निःसंधिवैपद्यपता वा झटिति याप्रि लाभा
मपि संभविनी गत्यं दिगाक्रमणरूपं वा ऊर्ध्वतो यास्याणोरपि संबंधिनी गमनागमनादिस्वतंत्रभावयोरुपतानुपपुरुषत्वेन
दृ. यदन्यपुरुषसाधारणम् तथाहि स्वतंत्रयावास्तव्यापृति [illegible] पयापवमुक्तम् यथोक्तं यातव्या [illegible] देपसारत्वाच्चेत
सः स्वरसोद्गताइति विततदेशव्यापिनएवार्थातिरोपिलक्षणमर्थक्रियासमर्थ्यमानो विभज्जेदेव व्यवहारेहेदं दी
र्घं दीर्घत्वनाम गीयतेइति व्युत्पत्त्यमानो व्यवहारयितभिज्ञा विभागं कुर्यात् इत्येवं तत्राभासानां भेदः एकस्वलक्ष
णत्वेन एकस्मिन्देशाभासे कालाभासे च विश्रान्तेः देशकालाभासावेव हि सामान्यरूपत्वप्रयोजकव्यापित्वानि
त्यत्वविरुद्धताविधानसविधहर्षी विशेषरूपतां वितरतः एवं पुरुषत्ववदन्यापि ब्राह्मणत्ववभासाभ्युपनिरूप्याः एवम
नावत्प्रसिद्धतराभासभेदोजडाजडसाधारणवक्तव्यधर्मीस्पष्टत्वात् अनेन निदर्शनेन भूमेरपि भूमत्वचंदनत्वश्लोकेवपे
तच्चेदनोपितत्वादयः प्रसिद्धाभासभेदा विभजनीयाः अनेनतत्प्रसिद्धेनदृष्टांतेनाप्रसिद्धभागोपियोच्यस्तत्राप्या
भासभागभेदो भवति तथाहि किंचिदपयञ्चनास्तीति निर्दिष्टं गामिवाप्यायमानो घटं पश्यन्नसौ घटमिति सत्त्वाभासमेव
पश्यतिस्वरूपरानाभासाज्ञाप्यायिततनाङ्ग्यते तथा [illegible] दृक्कादृश्यमणाय्याचाभासम् स्वतंत्रनयना नयनुयोगएवस्वर्थी
द्रव्याभासं तुलायर्थी कांचनावभासम् रथनार्थी गौज्ज्वल्याभासम् आदित्यह्रणाद् [illegible] तरभावार्थी दाढ्याभास ५९

उ. ३. [illegible]

मित्याभिदृष्टव्यम् एवं कविव्युत्पत्त्योरपि योजनीयम् एवमेतत्राभासभेदा एव वस्त्वाभासमानतासारत्वाद्वस्तुतायाः
योग्याभासस्यज्ञाणश्वतो विमर्शस्यापि यत्त्वाभासमेवमाश्रयस्याभिजल्पात्मनो बोधजातिवितप्रत्यक्षपत्याभासमेव विश्रा
न्तः मक्वेलोहितइत्यादि अर्थक्रियाकारित्वमप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां पत्याभासमेव नियतं सदाभासेन हृदयपरि
ग्रहमात्रस्यासंपादनम् तत्राभासाविशेषेऽपि तस्यार्थक्रियायां साध्यायां मात्राभासस्यैव तदाभा
येन. सनान्तरीयकत्वेनाभासान्तरस्यापि प्रनियतस्यापेक्षणात् एवं येन रूपेणार्थो विचार्यते तेन तेनाभासमात्रा
त्मैव तत्रैव प्रतिभासनात् हि मर्शनादर्थक्रियाकारणत्वमिति प्रसिद्धम् एवं प्रसिद्धतरप्रसिद्धाप्रसिद्धताश
येनेकापर्यायग्रंथकारेणत्रयं निरूपितः दीर्घहमिति भूमेति मर्कटोगिच नन्वेवं प्रत्याभासमेव वस्तुत्वे एके
घटात्मा न वस्तु स्यादित्याशंक्याह ॥ आभासभेदाद्वस्तूनां नियतार्थक्रिया पुनः सामानाधिकरण्येन प्र
तिभासादभेदिताम् ॥ आभासस्यामिश्रयरूपत्वेनावश्यं कश्चिदाभासः प्रधानत्वेनान्याभासानां विश्रान्ति
पदीकृतस्थः सत्तेषां समानमधिकरणं तेन सह हृदयस्तेषां संबंधस्तत्सामानाधिकरण्यम् तेनोपलक्षितो यः प्र
नृ. तिभासोऽर्थोस्तुवः प्रकाशस्तत्र तु प्राणिकस्य कस्यचन पदात्मा परामर्शः तस्य सर्वस्यैकाभासविश्रान्ततानि
यमात् तस्मात्सामानाधिकरण्याभासं समनुप्राणयति वाक्यात्मा वा कार्यपरामर्शरूपो विमर्शोद्देहाती
मेघवदासीत्येवं रूपः ततो हेतोर्यद्भेदिनः एतत्सलक्षणानां भावाः न च स्वरूपभेदमन्तरं तत्तेषामन्यापि विशि
ष्टार्थक्रियासमुदितरूपा अर्थक्रियाभासविमर्शभेदेपुनरन्या नियता एकैकमात्ररूपाभासप्रतिभासभेद
प्राधान्यस्तत्त्रेविमर्शोप्यादिमः मन्तव्यः पुनः प्राधान्यविशेषद्योतकः कः कालिवडभयत्रयोज्यः वक्तृवचनेनपेकः

ई॰ ही॰ ५॰ पिस्वरूपभेदापरित्यागात्। ननु चैकस्यावभासे परस्तेन्द्रसपृथक्त्वं यद्याभासानां तदा समानरूपव्यक्तपरंजकत्वेनपा
रमार्थिकं सामान्यरूपत्वम्। घटाभासस्य तत्र शुद्धस्य स्वतन्त्रपरामर्शयोग्यतामात्रेण सामान्यरूपता न वस्तुतः। इत्था
दत्यो हि सर्वः पदार्थः परतन्त्रतासारः एवमेकोपि घटाभास्यपि सत्यमेव आभासविमर्शार्थक्रियाबलेन ता
पावस्थापनादिति ननु नैकेनैव कार्यक्रियातत्रापि नाभाससमुदायात्। अर्थक्रियासमुदाय एवाभासास्ते भिन्ना
अपि यथैकामर्थक्रियां कर्त्तुं मिश्रीभवन्ति तदाकर्त्तृत्वेनाप्युपतावधिमिति चोद्यमपवदति ॥ पृथग्दीपप्रकाशा
नां स्रोतसां सागरे यथा अविरुद्धावभासानामेककार्ये तथैकधीः ॥ पृथग्वर्त्तिनो याः प्रदीपस्य प्रभाः स्व
ल्पतरार्थावलोकनसामर्थ्यादातन्वन्त्यसमर्थक्रियां न कुर्वन्ति ता एव एकभवनाभेन न संमूर्च्छिता स्थानेऽवि
रुध्यन्ते न तत्रार्थक्रियाणां समुदायोस्ति सागरस्य निम्नाविचरितानां स्रवन्तीनां जलानामर्थक्रियाकारीणि तद्व
द्वाः कांचनालोहितस्तनो यथाविलिंगाम्भिरः समावर्जनोचितसलिलाहरणार्थक्रियाचितो द्रुममात्रमेव ती
अप्रतीतिलक्षणार्थक्रियाकारीति सिद्धमेकार्थक्रियाकारित्वम् यत्पुनराभासानां मिश्रणे कारणमिति तत्रोच्यते
येषां सविरोधस्तथावभासा मिश्रीभवन्ति न हि रूपाभासो माधुर्याभासेन मिश्रीभवति विरोधात् सोपि च निया
तशक्त्याश्रयाभिः। पृथग्ये दीपप्रकाशास्तेषां संबंधियदेकं सागरे स्रोतसां यदेकं वस्तु तेन कार्येण यथायेकधी
स्तथा अविरुद्धा ये अवभासाश्च हत्वालोहितकांचनास्तेषां संबंधियदेकं स्वलक्षणं तत्कार्येणैकधीरिति संबंधः ये
कधियाप्रतिभासा विमर्शार्थक्रियाचेति स्वीकृतस्य ननु चैवं प्रत्याभासं प्रमाणस्य विश्रान्तत्वाद्रूपाभासे मितानुप्र
माणं भ्रमतानेन भ्रमाभासमात्रे कार्यकारणभावाभासोपि तावन्मात्रेतत्र भ्रमाभासोप्यग्न्याभासे व्यभिचरेदि ५॰

त्या॰
त्यादिवक्तुरेपत्सव प्रमेयातिशेकोव्यपोहरिहमुमाह ॥ तत्रावसितेव द्विकार्यकारणतोक्तता तत्र तत्रार्था
ताद्यात्म्यप्रमाणादेकतामतः ॥ ननु तत्प्रत्याभासं प्रमाणं विश्रान्त्यतीत्यस्मिन्नपि पक्षे न कश्चिद्दोषः तथा हि
विषिघ्नोपि वह्न्याभासो देशकालाभासप्रभृतिराभासैरसंकीर्णत्वेन सामान्यमात्ररूपत्वाद्यथापि स एवाभा
सो यावद्विराभासैरविनाभूतो भगवत्यानियतिशक्त्यानियमितस्तावत्तोवभासान्स्वीकृत्यैव प्रमाणकृतां निश्च
यपदवीमवतरतीति तत्र वह्न्याभासं धूमकार्यताभासेन धूमकारणताभासेनोष्णत्वस्वभावताभासेन च स्वाभा
विकाव्यभिचरितसाहचर्यः प्रतीयमानोविश्वस्यैव संदेवच तथा प्रतीतो भवत्येकत्वात्तस्य अग्न्याभाविकोपि यः
स्वभावः पुरुषकृतसम्यगादिसु वह्निग्रहीतस्यद्याग्निशब्दवाच्यत्वेन च दृष्टान्तिपादिकारित्वमित्येवमादिः सोपि कृत्या
त्वादेवनिश्चीयते तस्माद्धि प्रमाणतः कृत्रिमेणान्तरेणावात्रयेणाभासान्तरनान्तरीयकत्वयासवह्न्याभासः संविदितः
सर्वदेशकालगतः तथैवासंविदितभ्रतिन्तरंकितस्य प्रमाणान्तरेण तस्य तस्य यथेक्रपुरुषसमयेन नियुज्यमा
नस्य शब्दस्यार्थोज्ज्वलज्वालाकाराभासत्वेनेन नियतिशक्तिरेव सर्वत्र शरणमितिपिष्टनयति एतदुक्तं भव
ति यत्किंचित्कृत्रिममितत्वत्वाभावाभासस्याभासान्तरेणानान्तरीयकत्वं प्रतिभातितत्र नियतिशक्तिमात्रमेव पर
विजृम्भते तन्नु नियतिशक्तिरूपं सर्वाधारवितत कालेऽपि न कार्यत्वे धूमकारणत्वेऽस्वभावत्वे चावभासमानेश्वन
निविरुकालत्व वह्न्यादिशब्दवाच्यत्वाभासादावितिविशेषः ततश्च नियतिशक्त्युपजीवनेन धूमाभासोग्न्याभा
साव्यभिचारीति न कश्चिद्विप्लवः कार्यकारणतोक्तनाचतद्व्यतस्य शब्दस्यार्थतातत्वेक्रद्वाभिधेयता अदिग्रह
णाद्यवसम्बन्धतापूर्वदिक्तयोगिताजलविरोधिता च इत्येवमन्तम्यग्नात्मा स्वभावो वह्नेः दोसपकस्मादेवप्रमा

ई॰ णात्मनः संविदित इति यावत् अर्थैक्ये द इति का व्येये समयः नग्रेथे इति द्वितीयतृतीयपादयोः सामस्त्येन दोषः
टी॰ पृथग्भावप्रत्ययप्रयोगो वस्तुतः पेक्षानपेक्षातः कृतकत्वाकृतकत्वाभ्यां वर्गभेदं सूचयितुं एवं भावस्व
५१ भावव्यवस्थापनं प्रत्याभासं विश्रान्तिनैकेनैव प्रमाणेन क्रियते तेषामप्याभासानां यथाचितं यदन्योन्य
नान्तरीयकत्वं तदेकेन संवेदनरूपेणानन्तदनेकप्रमिताभासविषयपूर्वप्रवृत्तसंवेदनकलापानुप्राणकान्तर्मु
खस्वरूपेण निश्चीयते तेष्वेकाभासमात्रेण संधानरूपं प्रमाणं अनुसंधीयमानेषु तत्त्वाभासेषु गृहीतग्राहि
त्वादप्रमाणम् तत्र तत्प्रत्येकं प्राच्यमेव प्रमाणम् भावस्वभावव्यवस्थापनात्मकमानसप्रवृत्त्यतिरिक्त
कायप्रवृत्त्युपयोगस्तु यथा प्रमाणविषयस्तं प्रकारं दर्शयितुमाह ॥ मातृदेशादिकाध्वान्तरभिन्ने स्व
लक्षणे तत्कालिकी प्रवृत्तिः स्यादर्थिनः ॥ बाह्या तावदर्थक्रिया स्वलक्षणात् स्वालक्षण्यं च देशका
लाभासयोजनस्यैवानन्तरागतम् तत्रापि च विशेषरूपतापि परामर्शं विना न किंचित् परामर्शद्वारेण तु प्रमा
तरि विश्राम्यति प्रमातुः संवेदनैकरूपस्य देशकालयोगयनेक्यादप्यन्यत्वमेव विशेषरूपता मितिसर्वत्राह्य
परमार्थतः तथापि तु या विशेषरूपता भाति तस्याः परमेश्वरस्वातन्त्र्यमेव निमित्तं यत्तन्मायाशक्तिरित्युच्यते तत्र
विशेषसाध्यार्थक्रियाविशेषेण योर्थी तस्य यास्वलक्षणे तस्मिन् विशेषरूपेर्थे तत्कालभाविनी वा मनःकाय
प्रवृत्तिः सा देशाद्यादिग्रहणात् कालस्वरूपान्तरे स्वरूपान्तरे संधानादौ यान्त्यप्यन्तरायाणि वरूप्यनिवृत्त्यन्तराणि ते
षां भिन्नभेदे निमित्ते सति भवति नान्यथा नयकैककृतः प्रमाणं त्वा प्रवृत्तिरपि तत्प्रमाणसमूहादेव समूहता
च परस्पनापपन्ना अस्माकं तु एकस्वसंवेदनविश्रान्तिमयी सा युज्यते इत्युक्तप्राक् न चैवं तत्कृतेन्यत्र इयमे ५१

वच मा प्रमाणानां योजनाच योजिका युक्तिरित्युच्यते गंधुरूप्यादिषु किवत् एवं प्रत्यक्षसमूहादेव प्रवृत्तिरिति तात्प
र्यम् देशादिकेषु प्यादेषु देशाभासादियोजनायामपि तः प्रमातरि भिन्ने यत्स्वलक्षणं तत्रैतिवासंगतिः देश
दिके रध्वान्तरै भिन्ने प्रत्यक्षीभूतैराभासान्तरैभिन्ने स्वलक्षणे निमित्ते सति प्रवृत्तिरिति वा योजना अत्रापि प्रमेयचक्र
त्वनिरूपण [illegible] दिशा तत्तत्याथित्वेनाभिधीयमानः प्रमाणसमूहो निमित्तत्वेनोक्तो भवति ॥ ननु किं
प्रत्यक्षामेव प्रवृत्तौ प्रमाणसमूह उपयोगी नेत्याह ॥ अप्यनुमानतः ॥ न केवलं प्रत्यक्षतः प्रवृत्तिर्देशादिका
ध्वान्तरभेदरूपप्रमाणसमूहान्निमित्ता यावदनुमानतोपि तथ्यवभासाभासमात्रे प्रत्याभासमात्रेप्समस्याप्याभा
साव्यभिचारित्वे पर्वताभासे च यानि प्रत्यक्षान्तराणि यच्च तद्गृहीतातिरिक्ते प्रयोगाच्यवच्छेदप्रसिद्धेत्येवं भूतेष्वप्य
गतमानप्रमाणं तत्समूहादेवार्थिनस्तात्कालिकी प्रवृत्तिरिति संबंधः एवं विमर्शबलादेव भेदाभेदव्यवस्था
नदेव हि परमेश्वरस्य स्वसंवेदनात्मनः शिवनाथस्य मान्यप्रशक्तिविजृम्भितं तत्तु कम्पेरंयदुच्यते इत्यतिकांदाख्यस
भेदश्रितं तदप्युपपद्यते नान्यथा कथंचिदिति निरूप्यते ॥ इत्यातिक अन्यथा यथा तापरोक्षात्ताध्यक्षतात्मना वाह्यान्तरतया
दोषे व्यंजकस्यान्यथापि वा भिन्नावभासच्छायानामपि मुख्यावभासतः एकप्रत्यवमर्शाख्यादेकत्वमन्विवारितम् ॥
प्रतिभासमात्रेणाव्यवस्था उक्त्वा तत् कथं हृताहतयोर्वस्तुनोरभेदः प्रतिभासस्य सकलाहृतानाहृतादितया यथा कथं
चिदपि भेदात् ननु विमर्शोपि प्रत्याभासं तत एव भिन्नः सत्यम् तथापि तत्परोयो विमर्शः स एवायं पटोयं इत्येकप्रत्य
वमर्शत्वेन प्राणितकल्पेन प्रासमं तात्त्व्या तेप्रथने यस्य मुख्यावभासस्यैकरूपभावावभासस्यैकप्रत्यवमर्शेन
इव तेनापि तस्यैव एकत्वभासः आभासविमर्शयोरन्योन्यमवियोगात् ममान्मुख्यावभासादेकत्वमप्रतिहतमाले

ई॰ यदेवानुमितंतदेवदृष्टमित्यत्रप्रत्यक्षपरोक्षताद्रूपेणात्मनास्वभावेनभिन्नाप्यवभासच्छाया द्वयोरवभासो येषाम् ते
प्र॰ षामेकत्वंमुख्यावभासतएकप्रत्यवमर्शानुप्राणिताद्वितिसंगतिः वाह्यांतरतयाभिन्नावभासानामैक्यंयथायदेव
५२ दृष्टंतदेवाहंस्मरामीतिव्यंजकानांदीपालोकादीनांदोषैर्भिन्नावभासानामैक्यंयदेवरक्तोत्पलंदीपेननीलंदृष्टं
तदेवसूर्यांशुभिर्लोहितमेवपश्यामीति अन्येनापिवाप्रकारेणेंद्रियापाटवादिनाएकपार्श्वस्थस्वलक्षणादिनांवा
येषामवभासच्छायाभिन्नातेषामपिसम्यक्प्रत्यवमर्शाख्यानुवर्त्यवभासस्वरूपवलादैक्यमेवेतिस्थितम् ननुकृताद्
वाह्यवस्तुसपदार्थः प्रमाणव्यवसितार्थक्रियोपयोगात् वाह्यांतरत्वादिकथमांतरस्यार्थक्रिया
याप्रमाणव्यवसितायाअनुपयोगादितिशंकितिदृढतमाह ॥ अर्थक्रियापिसहजानार्थानामीश्वरेच्छया नियत
माहितेनास्यानाक्रियातोऽन्यताभवेत् ॥ १२ ॥ इहकार्यकारणतोक्तनाउन्यत्स्वरूपमिवार्थक्रियापियाम
पेक्षणीतासासहजार्थस्वरूपभूतानभवति तत्कारित्वंहियस्मादीश्वरेच्छयानियतंभवनेचाभवनेचयत्तो
नैषांस्वरूपंतेनतस्याधिकरणत्वेतोभावस्यान्यत्वेनाशंकनीयं स्वरूपभेदाद्धिसंभाव्यतान्यत्वेनचस्वरूपमर्थक्रि
याकारित्वमित्युक्तवदन्यतेचवकुशः स्वरूपंचप्रत्यवमर्शवलादेकमेववाह्यांतरतादावपीति १२ ननुविमर्शवा
लादेववस्तुनोयदिभेदाभेदव्यवस्थानर्हीदानीविज्ञानातिनिष्ठमाभ्रांतिसंकथाः शुक्तिकायामपिसत्यरजतंते
वापद्यते इदंरजतमितिविमृश्यमानत्वात् ततश्चभ्रांत्यभावेवाधानुपपत्तिः किमर्थमिदमुक्तम् इतिवस्तुन्य
वाधितेतिव्यभिचाराभावेहिद्रव्याधितेनस्माविश्रांतस्याप्युच्छेदेतलभ्यतेउन्याशंकातिरस्यति ॥ रजतैका
विमर्शोपिशुक्तौनरजतस्थितिः उपाधिदेशासंवादाद्दिचंद्रेपिनिभान्यथा ॥ इदंरजतंस्थिरसर्वप्रमातृसाधा ५२

रणंसूर्यक्रियायोग्यमितिइदमंशेरजतांशेशुक्तमेलनांशेचाभासविमर्शवलान्नतावत्किंचिल्लिख्यातम् किंतु
नरकालेयाभविष्यतिविमर्शानेदंरजतंस्थिरप्रमातृगम्यमभिमतकार्यकारीतितदिहविमर्शविमर्शनीयंयत्तत्त्ववि
मर्शकालसम्भवितद्रूपमेव तत्रास्मिन्नेवविमर्शकालेनावश्यपते भांधचनेतामर्शोनीयेननचेवकालेनेदंरजतं
मभूदितिसत्वरःपरामर्शः नहिज्ञप्रत्यस्तमितायांशनकृतायामिवेदानीमेवेदंनेतिविमर्शः ततोयावता
शर्णेनरूपेणप्रख्यातमंविमर्शप्रयंतेतावत्तन्नप्रख्यातीतिरूपेणाख्यातिरूपाप्रख्यातिरेवभ्रांतितत्त्वेनदृष्टोनासहि
परीतानिर्वाच्याहिख्यातयोप्युच्यतानाम् नतुसत्यरूप्यतानमपापूर्णाख्यातिः ततस्तर्हिकिम् इदमतःसर्वभ्रां
तिरित्याराध्येन विद्याहहिसन्मिमीलिषत्याशृष्मतः मायापदंहिसर्वभ्रांतिःतत्रापितत्स्वमेस्वमेउवगाडेउ
स्फोटउवायरेयभ्रांतिरुच्यते अनुत्सन्नवितस्यापिविमर्शस्यास्थैर्यात् अनुत्सन्नविप्रयोगेदताप्यासेषुनकाचन
भ्रांतिर्मेलनांशेनविमर्शोनिर्मूलनेनविमर्शोदयकालादेवासम्भवाधकेनक्रियतेइतितन्नैवभ्रांतिभावइतिसि
ॐ द्दम् रजतस्यशुक्तिकयासहयदैक्याविमर्शः तथापिमृतोरजतस्यतेनत्वातेनयादृग्नास्थितिरिदंरजतमिति
सानयतः उपाधिरूपोदेशोअरजतमितिरजतस्थायामात्मनाउपरंजयंशुक्तिदेशात्तस्यासंवादात्तस्याविमर्शा ॐ
तद्रूप्याभासनेसंवेदनवदिरजभासनविषयःतस्याभावात्कारणात् ननुभवत्वेवमालिकारणातेद्विचंद्रज्ञानेत
ॐ द्वैचंद्राविताभासंशुक्तिकयेवमेलनंनकेनचित्साकमाभासते यत्रवोवाधस्यात् एकाभासोशेचनवाधश्यत्
भवत्येव कथनदाह मेलनंनकेनचित्सहेति एवंहिसतिस्वालक्षण्यात्...कालनेवाकथमाभासः तदेषा
कालाभासदहतत्राप्यस्तिमेलनाभासो यदिमर्शोनिहन्तिनिरुच्यते द्विताभासचंद्राभासयोरपिमेलनाभा

ई॰
टी॰
५३

सेविमर्शानुवृत्तिव्यावर्तनेनेवाच्यम् तदेतदाह स्थिरूपे च देशेन केवलेसन्तत एव भासविदेशविशेषः कश्चिदन्यथेति हि
चेद्भावरूढो योऽवग्रहः स तत्रयोति बाधकेनोन्मूलितप्राच्यविमर्शानुवृत्तिकः क्रियतेइति एवमाभासासन्मेलनेच
नियमावस्थापितमित्येतावदेव प्रमेयं एतावदेव हि आगमेन तत्त्वान्निवद्ध्यते वस्तुतस्तु प्रमेयमिति पर्यायास्तथा
चकारादिन्याभासपृथिवीलोहितादिभासन्निरूपेणेनसम्मेलनाभासोऽसजः सन्निवेशस्त्वनियतिरूपो नियतिर्हि निय
माः सर्वाभासप्राणाभावस्फुरणमेव च पृथिव्याभासस्य विचित्रतया च कासस्पृग्भोद्वराकारतानभेदाभासस्थमाया
नस्वस्वप्रकाशाभावव्याप्तिवत्त्वात्ति त्यासनाता वदयेभविष्यत्येतत्त् सर्वयावताविदप्रमेयं भगवत एव भेदने
चाभेदेन च स्थानत्वं चवताताभासभेदाभेदहष्टिरेव च परमार्थाहृदयहृदिप्रवेशउपायः समवलम्बनीयोऽनन्तव्यवहारो
पायपरमेश्वरस्वरूपानुप्रवेशाविरोधीति प्रतिपादितम् एतदेवस्फुटयत्सकलप्रमेयसिद्धिः परमेश्वरपदायत्तेति
निरूपयति ॥ गुणैः शब्दादिभिर्भेदो जात्यादिभिरभिन्नता भावानामित्थमेकत्र प्रमातर्युपपद्यते ॥ इहाद्वयेन
त्वार्थेनच चकासद्भक्तरेणैव प्रधानमन्यमप्युत्तामुभयत्रापि वाधकाभावात् सम्यग्नोहियदि वाधकं एकतरत्रस्या
नदुभयेस एव भागः पुनरुन्मज्जनसहिष्णुतारहितो विद्धिलायं विलीयेतनचैवम् अत एव भेदाभेदयोर्विरोधेऽङ्गः स
मर्थमभिमन्यमानैरेकैरवियावेदानिर्वाच्यत्वमस्यैरथाभासलग्नतया सा हन्तत्वमभिदधाद्भिरात्मा परश्ववेचितः स
वेदनविश्रान्तेन तद्द्वयमपि भाति संवेदनस्य स्वात्मैक्यात् सर्वस्य हि निरस्याप्येतत्स्वसंवेदनसिद्धमुक्तं विवेचितविश्रान्तमे
कतामापद्यमानं जलज्वलनमप्यविरुद्धतत्त्वमेवोक्तम् अत एव यथाभीष्टमस्मत्संविदिति अत एव गुणैरूपादिरूपैः विशे
षाभासितया विवक्षितैः शब्दादिभिर्वाऽदेशादिभिर्वा यो भेदो जातिवस्तुहृष्यादिदेशग्रहणादायस्थाभेदो भावाना ५३

मित्थमित्युक्तनीत्या क्रियासंवेधेत्यत्तः प्रभृतिनिरूपितः स एकत्र प्रमातरि सकलप्रमाप्रमाणसंयोजनवियोजनादिवि
चित्रासंव्यवहृतप्रपंचोचितस्वात्मभगवति अस्मदीयरूपस्यैकात्तशायिनि शिवशब्दव्यपदेश्ये समुपपद्यते नान्यथा वि
प्रोक्षणान्येव च भेदकानि तानि किमेतत्परस्परस्याविशेषैः अयमस्य परमार्थः यत देशादिविशिष्टघटादारंभणकाले पश्चात्तनसंघट
तद्भ्रएकारंभकालेस्वर्वामिलितः अयं सद्भावाय : एतावदृग्सद्देनेस्वर्योमिलितामिमामित्यपरि वानितीयत्तेव योमिस
वेत्तादीनामसिद्धः यस्मा एवात्मा विभुभेदावभासश्च स्वलभवान्तरेण सिद्धतावद्भेदाभेदरूपं प्रमेयरूपं तत्त्वमेकप्रमातृविम
श्रान्तानिशाकतान्नयतीति नन्वेवंभूतोऽपयं प्रमाता तत्त्वैव तर्हि प्रमाणेऽपि न्यासे प्रयतनीयम् न प्रमेये यदाह प्रमा
नैश्चयत्तः फलवानिति तदेतदाशंकाप्रथमोपादिममेव प्रमेयं स्मारयत्याचार्यः तथाहि अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं
वाविदधीनकश्चित्य ह स्तत्तदेवेदानीं ज्ञातप्रमाणस्वरूपे परमेश्वरस्वरूपे च निर्वाहणार्थमेवभूतं हि प्रमाणं तदेवंभूतेभ
गवतिकथं क्रमतामितितदेतत्स्फुटयितुमाह ॥ विश्ववैचित्र्यचित्रस्य समभित्तितलोपमे विरुद्धाभावसंस्पर्शे प
रमार्थसतीश्वरे प्रमातरि पुराणेन्तु सर्वदाभातविग्रहे किं प्रमाणं नवाभासः सर्वप्रमितिभागिनि ॥ परिमितप्रमात्
लग्नेनवनवप्राभासः प्रमेयोमुखः प्रमाणमिसर्वतन्त्रप्रकाशवपुषि प्रकाशमात्रस्वभावे पूर्वसिद्धकः प्रमाणस्यापये
गः संभावनावा तथा च पूर्वप्रसिद्धप्रमातरि सति स्वप्रकाशानर्भूतविमर्शमयीमश्रुत पूर्वी प्रमेयस्यासिद्धिं वितरति
प्रमाणं प्रमातुस्वादिसिद्धस्य किलाग्रासिद्धिरस्तु विश्ववैचित्र्यं हि परमेश्वरे प्रकाशकात्मनि सति भाति यथा चित्रभित्तौ य
दिहि नीलपीतादिकं प्रथगेव पराम्रष्टं न सा स्वात्मविश्रान्तेषु तेषु तस्यैवान्यान्यविषये जडाएव धिरकस्यानि ज्ञानानि
स्वविषयमात्रनिष्ठितानि विकल्पाश्च तदनुसारेण भवन्तस्तथैवाति चित्रमिदमिति कथं कारं प्रतिपत्तिः एकत्र निष्ठानेना

ई॰ विरहितेभिन्निते लेरवा विभक्तनिर्भासत्वमादिविभागत्वमभिमन्यमानाभिरुत्पन्नतत्सकलीयमितिविश्वाभासोयुक्तस्तदेवप्र
टी॰ काशाभिन्नत्वमत्तेनवेविश्वात्मकभेदोपपत्तिरितिभावभेदग्रहणप्रकाशाभिन्नेरनुपातिनीप्रकाशतामाह तत्रस्वप्रका
५४ शेकिंप्रमाणेन अपेक्ष्यते पूर्वमसप्रकाशेनभवति तर्हिसएवनास्तीतिसाधनं प्रकाशमात्ररूपत्वात्तस्य नचास्य
नास्तीत्वभावेनस्पर्शउपपद्यतेतास्यसावेवपरमार्थतः स्वप्रकाशस्यैवसत्त्वात्तत्तस्यासद्रूपत्वायोगात् अपेक्ष्यते
ईश्वरतातस्याप्रमितत्वप्रमासत्ते तदपितयतोस्यसोप्रमातृत्वेनचेनचकस्मात्कस्यायमुद्यमः चकास्तिचेत्तर्हिप्रमा
तृत्वेनैवेश्वरता तदाहईश्वरेप्रमातरिसर्वदाभातविग्रहेइति विशेषणग्रहणेनेतिविग्रहोमायापारणं स्वरूपम् अत्रपवस्त
तत्रप्रकाशरूपत्वाद्भावस्यपूर्णायोगस्येप्रभावात्प्रवेशानुनयः कालस्यवहारःसोपिनास्तीतिपूर्वाणेउक्तम् तत्र
किंप्रमाणेनकृतःप्रयोजनात्कस्तत्रप्रमाणस्योपयोगइति तत्रचकिंप्रमाणेनकिंचिदुपपत्त्यावटतेइत्यर्थः यतः
प्रमाणंनामाभिनवावभासरूपप्रमातरिप्रमितिलक्षणंविश्रांतिविदधत्प्रमाणंभवति प्रमाताचाविच्छिन्नावभा
सः सर्वाश्चप्रमितीःस्वात्मन्येतन्मुखरूपेभजतेतत्राभिनवतयामभिनवप्राभासः तत्प्रमितिरूपविश्रामयत तस्मादेह
प्राणपुर्यष्टकशून्यप्रायएवप्रमातरिप्रमाणमुच्यते तत्रापिचेदेवंप्रेयदिनामनन्तकथंचित्संविदंशेतत्रापिदि
प्र॰ शुयोत्स्वेत्तत्स्यैवसंकुचितत्वादभिनवाभाससंकोचविहीनसत्यमातृत्वलग्नतापेक्षयाकथ्यतेस्वसंवेदनंप्रमाणं
सौगतेनापिममेदन्तानुमितिकल्पितप्रमातृत्वलग्नमेवतदपेतम् ननुपरमार्थप्रमातरिप्रमाणेनकिंचित्तदुक्तं
मया यत्प्रमेयीकृतोस्मीतिसर्वोप्यात्मनिलक्ष्यते कथंप्रमेयीकरणेसद्भूततास्महेश्वरः ५९ ननुवेयदिभगव
तिप्रमाणमनुपयोगिअत्रउपपत्तिचकिमर्थंतद्विषयंशास्त्रम् तद्धिप्रमाणमेव परार्थानुमानात्मकंहिशास्त्रं तत्र ५७

चप्रमाणाद्विवेकप्राप्यपदार्थतत्त्वमयत्वमेवपरमार्थः यत्तुसौगतैःपंचावयवत्वादिदूषणेनतत्त्वावग्रहमात्रम् सोऽत्रासद्धि
पदार्थेषुनिरूप्यमाणेषुसम्यक्प्रतिपाद्यपरःप्रतिपद्यते हिताहितप्राप्तिपरिहारयोरित्यादिनाचग्रंथेनपरस्यकिंप्र
योजनेनतद्धिपरस्यप्रतिपत्तिसाचपरार्थानुमानात्तच्चप्रतिज्ञादेरुपयोगइतितत्परिनिर्णयपरप्रतिपत्तिकारियस्मा
र्थतःसकलमेवशास्त्रंपरार्थानुमानमागमव्यतिरिक्तंन्यायनिर्माणेचैषमात्रप्रत्यादेननिरूपितमिति अत्रापिप्र
त्यक्षमेवकिंतुमोहवशादितिस्मारयितुमाह ॥ अप्रवर्तितपूर्वोत्रकेवलंमूढतावशात् शक्तिप्रकाशेनेशा ६
दिव्यवहारःप्रवर्त्यते ॥ इहपरमेश्वरस्यैवमेवपरस्वातंत्र्ययदस्मादृशायस्यदृशा विशेषासंभाव्यमानातिदुष्करवा
स्तुसंपादनंनाम इत्तस्थकिम तिदुष्करंभविष्यति यत्प्रकाशात्मनिश्चलंविदितत्वाद्रूपएवप्रकाशमानेप्रकाशन
निषेधावभासः प्रकाशमानः तस्मात्परमेश्वरस्येदंतत्परंस्वातंत्र्यंयत्पृथावभासनंपशुरूपतावभासनंनामग्राहकं
शासमुत्थापनं तद्धोरेणच्छ्वासोच्छ्वासनमपि सैषाभगवतोमायाशक्तिरुच्यते यथोक्तंमायाविमोहनीनामे
ति तदेवंभूतात्मायाशक्तिरूपात्स्वातंत्र्याद्यामूढतावितप्रपूर्णोपिचेतनता स्वात्मवर्तिन इच्छासंदोदयस्फुटस्फा
रितविश्वभावनिर्भरितात्मनः पूर्णत्वस्यस्मृत्यादिशक्तात्मनःस्वातंत्र्यस्यदेशकालसंकोचवैकल्पादयत्तसिद्ध
वैभवनित्यताधर्मस्यचप्रकाशमानस्यापि यदप्रकाशमानतयाभिमननंतत्स्वावशात्सामर्थ्यात्सर्वयोनप्रवर्तितं
तः समनंतरश्लोकद्वयोक्तस्वरूपेप्रमातरिभगवतिईश्वरतादिनाउक्तेनैवपूर्णतादिनाव्यवहारोयः खल्वहमिति
भातिसपूर्णःस्वतंत्रोविभुर्नित्यः इत्येवमादिरूपस्तत्प्रवर्तयत्नुव्यवहारंलोकइत्येनेनशक्तीनामिच्छातानक्रियाणां

ई. प्रकाशकेनप्रत्यभिज्ञारूपेणाव्यवहारसाधनपर्यायात्ममानात्मनाभासेनव्यवहारंप्रवर्त्तयतोनन्तसमर्थाचरणं
टी. क्रियते प्रवर्त्त्यतेऽनिदंताणोकेवलमिति नतु किंचिदपूर्वं क्रियते नापितज्ज्ञेनोप्रकाशमाने प्रकाशते प्रकाशमान
५५ एवयतःप्रकाशतेइत्यभिमानं ननु तदपसार्यते तदपसारणमेव हि परमेश्वरतालाभो मुक्तिस्तदनपसारणं च संसा
रः अभिमननमात्रसारं चैतद्वयम् उभयमपि चेदं भगवद्विजृम्भितमेव एतदुक्तं भवति यथा भोक्तृस्वभासमानेनैव
वात्मनि अशुद्धप्रहारितोऽहमिति मोहान्मन्यमानस्य मोहोऽपसार्यते कः खल्वन्यस्त्वदृशोऽवस्तु ईश्वरमीदृशमिति चेतन्
एषु तदस्ति भवत इति पुनः पुनरभिदधता न तु चास्यापूर्वं किंचन रचितं तथा पशुलोकस्य भासमानेनैवात्मनि
ह्मीश्वरत्वादिमोहादभिसंदधतो मोहोऽपसार्यते यो हि तेन क्रियास्वातंत्र्ययुक्तः स ईश्वरो यथा सिद्धांतपुरा
णादिषु प्रसिद्धस्तथा च त्वमिति यदि वा यस्मिन्पदार्थे सत्तेश्वरो राजेव स्वमंडले तथा च त्वयि विश्वमिति ई
श्वरतानां व्यवहारो हि नान्यनिमित्तक इति व्याप्तिः यत्खलु यत्राग्रे भाति तत्तेन प्रणीतिधानमिव मणिभिस्तत्त्वं च वि
श्वमिति यस्य यदंतर्वर्ति भाति स तावतो व्यापकः सप्तहस्तकरवमणिवृत्तयि च सेविद्रूपे धरादि सदाशिवांतं प्रासादप्रति
योक्तं विश्वमिति यस्मिन्स्थिते यद्देहे तिलीयते च तत्तस्य पूर्वापरभागव्यापि यथा भूमावंकुरः तथा च त्वयि प्रकाशरू
पे विश्वमिति एवमन्येऽपि धर्मा स्वहस्वशोष्णादि सिद्ध्योज्याः तदेवं व्यपोदितेऽस्यामोहस्थितेऽपि तत्संस्कारस्मा
त्रविष्टतेशरीरादौ अनात्मन्यात्माभिमानस्वरः सत्येवात्मन्यनात्माभिमानोत्सवादौ च प्रकाशमानेनैवानात्मनात्माभिमानो
त्तानेन्द्रजालं तत्त्वस्य पश्यतोपीन्द्रजालं यथा न तत्त्वतो व्यामोहस्तथा प्रत्यभिज्ञातात्मस्वरूपस्य ततो निवृत्तेः प्रथा ५५

प्रापितपर्यंतेदेहे परमेश्वरतैव अभ्यासभावनाबलेन तत्पशिवत्वाशासनोपदिष्टेन देहचट्टादावेव परमेश्वरतासमावे
शमभिनिविशपपपत इहेव शरीरे परमेश्वरताप्रायमीदृशः ननु वस्तुतः पूर्णेनादेहत्वेसेव संकोचनप्राणस्य गल
नेयथास्थितविश्वात्मकतापन्नः यस्य तत्त्वव्यवहारसाधने हेतुकलापेप्यसिद्धताभिमानस्तत्रापि व्यवहारसाधनेदेव
व्यामोहोपसार्यः यस्य तु सर्वथा नापसरति तत्रेश्वरपाकिवलात्मूढतैव तस्यापि कर्णपथगमनात् संस्कारया
केनावश्यं एकदाचिद्भविष्यति एवं सद्रूपलाभ इति तदेवं कर्तृरीत्यादिश्लोकद्वयेन यदुक्तं तदेव विश्ववैचित्र्येत्यादिश्लो
कत्रयेणोपस्कृत्य पुनर्निरूपितम् एवंभूतं तावत्प्रमाणं तदेवंभूते भगवति कथमुपपद्यताम् तेनेश्वरफलमकेश
स्वादाविति भंगपर्यंतरेणेदानीं तदेव निर्वाहितमिति शिवम् ७ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामी
श्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे मानतत्फलमेयनिरूपणं तृतीयमाह्निकम् ३ भावानाभासय
न्कर्ता निर्मले स्वात्मदर्पणे कार्यकारणभावं च यश्चित्रं तं स्तुमः शिवम् ॥ क्रियाशक्तिस्फारप्रायसंबंधाभिधानप्र
संगात् ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य तत्त्वप्रसाध्य कार्यकारणभावस्य तत्त्वं प्रसादयितुं श्लोकैकविंशत्याह्निकांतरमारभ्यते
एषचेत्यादि एवमिच्छैव हेतुता कर्तृता क्रियेत्युक्तम् तत्र श्लोकेन समस्तकर्तृकर्मभाव एव कार्यकारणभाव इत्य
प्रतिपाद्यते ततः श्लोकत्रयेण जडस्य कारणत्वं परा क्रियते तत्र श्लोकषट्के न चेतनस्येव कर्तेति रूपाकारणतात्सा
ध्यते ततः प्रसंगादनुमाने नियतशक्तिरूपेणापजीव्येति श्लोकत्रयेणोच्यते सौगतोक्तः कार्यकारणभावपरमा
र्थोऽपि अस्मत्पक्षमेवालंबते नो चेन्न किंचिदिति त्रिभिः श्लोकैः सांख्याद्यदर्शितोऽपि कार्यकार्यकारणभावो नोप

ई.
टी.
५९

पद्यते इति यच्चस्मदुक्तं चेतनस्य कर्तृत्वं नोरीक्रियते इति त्रिभिः चेतनस्यापि अनीश्वरत्वायां नैतद्घटते इति द्वाभ्यामि-
तिसंक्षेपार्थः शेषार्थस्तु व्याख्यायते एवं क्रियाशक्तिमत्त्वेन प्रमात्रैकरूपतां भगवति व्यवस्थाप्य कर्तृत्वरूप-
तापि तत एव यत्नसिद्धेति दर्शयितुमाह ॥ एष चानन्तशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून् भावानिच्छावशादेषा
क्रिया निर्मातृतास्य सा ॥ चोवधारणे एष एव प्रकृतः प्रमाता अमून् भावानाभासितपूर्वानाभासमानानाभास-
यति प्रविविक्तत्वेन प्रवर्तयेन कथमिच्छाया ईशितुरभिन्नायाः प्रविकल्परूपायाः क्रमाया वशेन सामर्थ्येन ऊर्ध्वास्य
ते भावाः स्थिताः आह अनन्तशक्तित्वादिति विश्वे हि भावास्तस्यैव शक्तिरूपत्वेन स्वरूपात्मत्वेन स्थिता इत्युक्तम्
स्वामिनश्चात्मसंस्थस्येत्यत्र यदेतदाभासनेयासाविच्छाक्रियास्य भगवतो निर्मातृत्वम् ननु बीजादङ्कुरउद्भव-
त्युपपद्यते नचात्रकश्चिच्चेतनोनुप्रविश्य स्थस्तत्कथमेतदुक्तमित्याशङ्क्याह ॥ जडस्य तु न सा शक्तिः सत्ता यद-
सतः सतः कर्तृकर्मत्वतत्त्वैव कार्यकारणतातनः ॥ जडस्य बीजस्यैवंभूतं सामर्थ्यं नास्ति यदसद्रूपं सद्रूपं
वाङ्कुरं परिदृश्यमानसत्ताकं करोति बीजादङ्कुरो जायते इति हि नाङ्कुरस्य महिमा असत्त्वात् अङ्कुरो जायते इति
च महिमा कथं बीजस्य ततोङ्कुरादन्यत्वात् यत एवं तस्मात् कार्यक्रियाशक्त्याभास्यमानकर्मत्वे तिष्ठत्येतेनवा-
विष्कृते कार्यतेनैन कर्तीत्य समर्थाचरणेनेति कारणमपि कर्तृत्वे चेतने विश्राम्यति असतः सतश्चापि सद्रूपस्यास-
तश्चापर्याः वार्थो वात्र गर्भीकृतः असतो रस्य सतो वा बीजस्यैव रस्येव सतो सतो वा इत्येवं वा ननु जडस्य कथ-
मेषा शक्तिर्न भवतीत्याह ॥ यदसत्तदसद्युक्ता नासतः सत्त्वरूपता सतोपि न पुनः सत्तालाभेनार्थोऽथ चोच्यते॥ सद्धाका ५९

र्यमसत्त्वा संभाव्यते उभयात्मकमनुभयात्मकमनिर्वाच्यमिति तत्स्वर्गाचेव विकल्प्यते तत्किमनेन यच्चसद्घटः तत्-
ह्वितस्य सद्रूपत्वेव परमार्थ इति कथं स्वरूपविरुद्धं सत्त्वमभ्युपगम्येत नहि पादपतनशतैरपि नीलमात्मनिर्पीतिमा-
नंमृष्यते अथ सन्नेव घटस्तर्हि किमन्यदस्य याच्यते दण्डचक्रसत्त्वात् अभिव्यक्तिविषयत्वस्फुटत्वादयोपि सदसद्रू-
पतयाचिन्त्याः तत्त्वेवं तत्रसीमास्पतामं नैतदपि युक्तमित्याह अथ चोच्यते कार्यकारणतालोके तद्वश्यमस- कार्यकारणतान्लोके
मर्थायमर्थ इति यावत् तत्रचेत्स्यमुपपद्यते इति दर्शयति ॥ सान्तर्विपरिवर्तिनः उभयेन्द्रियवेद्यत्वं तस्य कस्या-
पि शक्तितः ॥ कुम्भकारहृदयेन्तर्मनोगोचरत्वात्पूर्वमपि स्वसंविदेकात्मतया विचित्रत्वेन विश्वस्याभेदाभेदा-
त्मना परिवर्तमानस्य स्पन्दनेन स्फुरतो यदन्तर्वहिष्करणद्वयवेद्यत्वमाभास्यते एषैव सा कार्यकारणता उभय-
ग्रहणमुपलक्षणं यस्य यावति पूर्णार्थक्रियासमाप्तिरिति यावत् सुखादीनामन्तःकरणैकवेद्यतापादन-
मेव निर्माणम् नच कुम्भकारे प्राणपुर्यष्टकवहिश्शून्यदेहप्रायेतदेतात्स्थितं तस्यापि जडत्वात् ततः संविदे-
वस्वात्मनि विश्वमाभासयति शक्तिवैचित्र्यान्नस्य कस्यापीति पूर्वमुक्तस्याचिन्त्यपर्यनुयोज्यमहिम्न इत्यर्थः नत्व-
वास्यमुभयेन्द्रियवेद्यत्वमपि सदसद्धेति यतोयमत्र परमार्थः यथा दर्पणान्तः कुम्भकारनिर्वर्त्यमानघटादि प्रति-
विम्बे दर्पणस्यैव तथाभासनमहिमा तथा स्वप्रदर्शने संविदस्तथापि तन्महिम्नैव पतनेनेदं वहिः स्फुटरूपं क्रिय-
ते इत्यभिमान उल्लसति एवं संविन्महिम्नाभिमानो जायते मयेदं कृतमनेनेदं कृतं मम हृदये स्फुरितमस्य हृ-
दये स्फुरितं इति जनत्रत उस्य शद्वादे हरोपेतोभिमान इति संवित्स्वभावैकर्तृत्वं व्यवस्थाप्यते न तु भावरूपमेव

कुंभकृति दंड चक्रादौ घटे व स्थितेत न्मदिम्ना

ई॰ स्वाभासत्वात्किंद्वयेंद्रियवेद्यत्वेन उक्तमेवस्फुटमर्थक्रियात्मस्वरूपंअनेनेनोक्तमितिकोविरोधः अनेनचविचारेणा
टी॰ प्रकृतमपिक्रियास्वरूपंसिद्धंभवतीतिदर्शयति ॥ एवमेकाक्रियासैषासक्रमांतर्बहिःस्थितिः एकसैवोभयात्मा
५० रसहितैषोरूपपादिता ॥ सैषेतिद्वयस्थाःस्वरूपतःआश्रयतश्चनोपपद्यतेइतिउपालंभःकृतःसाउपपत्त्यास्थापिता यतः
[illegible] संविद्रूपादांतरान्प्रभृतिइंद्रियगोचरतयास्थितिराभासरूपाततएववेद्यात्मककर्मीलिंगतेनसक्रमानावडुपपन्ना क
[illegible] तंकर्मैकाश्रयतादात्म्याश्रयएकासचयकआश्रयःसंविद्रूपत्वेनस्वकर्तृत्वस्वतंत्रत्वाभ्यामुभयोप्येतर्वहीरूपंसहतेइति
नत्वभवत्वद्घटादावेवंयत्रतत्वीजांकुरादौचेतनानावनप्रवेशोनदृश्यते तत्रकथंवीजस्यैवांकुरःकार्योनभवतीत्याशं
क्याह ॥ वहिस्तस्यैवतत्कार्यंयदंतर्यदपेक्षया प्रमात्रपेक्षयाचोक्ताद्वयीवाह्यांतरास्थितिः मातैवकारणंतेन
नसचाभासद्वयस्थितौ॥ कार्यस्यास्थितएवैकस्तदेकस्यक्रियोचितः स्थितिराभासतैववेद्यात्मकेत्युपपादयं ॥
अंतराभाससमानस्यतथारूपपरित्यागेनैवबहिराभासनंनिर्माणंतन्नत्स्यअयदवलंबनमपेक्ष्यातिरिक्तंतदुक्तंतस्यैवां
तरवस्तुरूपविपरिच्छिन्नमात्रस्यबहिष्करणंहिभवति संविद्रूपंचप्रमातारमपेक्ष्यअंतराभासिनोभावस्यापेक्ष्यैव
वाह्याभासइतितेनैवतेषांबहिष्करणावभासनेयुक्ते ततश्चप्रमातैवकारणंभवति नजडःस्वार्थेचः यस्मात्प्र
प्रमाताकार्यस्यांतर्बहिराभासनद्वयनिमित्ततयास्थितस्तेनविनातदपेक्ष्याभासद्वयस्यानुपपत्तेः तस्मादेक
स्यप्रमातुरेवनतुकस्यचिज्जडस्यघटादिनाप्रसाधितस्यक्रियानिर्मातृताभवतीति ० अतएवांकुरेपीशोनिमित्तंप
रमेश्वरः तदन्यस्यापिवीजादेर्हेतुतानोपपद्यते ॥ अतएवचेतनएवनिर्माताअतएवनैयायिकादिभिरंकुरादे ५०

य॰

र्बुद्धिमानेवपरमेश्वरोहेतुत्वेनेष्टः तत्रैतैर्निमित्तकारणतासांगीकृताक्रियाविभागादिक्रमायातपरमाणवादिद्वार
कतयासमवायिकारणंनिजावयवारंभपरंपरयानुततईश्वरादन्यस्यापिवीजभूमिजलादेर्हेतुताकथितासत्यंक
थितासातुनोपपद्यते उक्तयुक्त्याजडस्यहेतुत्वायोगात् ततश्चेश्वरएववीजभूमिजलाभाससाहित्येनांकुरात्मना
भासतइतीयानत्रपरमार्थः ० ननुपरिदृष्टवीजादिव्यतिरिक्तबुद्धिमत्कारणव्यतिरेकेणविनाकिमुपरुध्यते इति
परस्यशंकांनिर्भिंदन्नाह ॥ तथाहिकुंभकारोसावैश्वर्यैवव्यवस्थया तत्तन्मृदादिसंस्कारक्रमेणजनयेद्घटम् ॥
तथाहीतिनिदर्शनोपक्रमेण स्वामिरेवंभूतेवहष्टेतिदृढयतिजडहेतुत्वेचेतनप्रेरितः कार्यकर्तृत्वंमृदादयःयदिहि
सन्निधिमात्रेण विदध्युःकुंभकारेणकिमत्रकृतं शिविकस्थपकादिपरंपरयानेजनयंति साचकुंभकारायत्तेति
वि॰ चेन्नः सिद्धंसाध्यम् निविकसंपादनेपितेचेतनप्रेरणमपेक्षंते इतितज्जडकारणतांचेतनप्रेरणमंतरेणनकुचि
त्कार्यकारित्वम् यदिहिस्यान्मृदादीनामपिस्यादित्येकांतपक्षः ततश्चयदचेतनं कार्यकारितच्चेतनापेक्षंमृदाद
यइवतथाचवीजादीतिस्वभावः अचेतनकार्यकारित्वादिकदाचित्कत्वात्सनिमित्तेनचान्यदस्यनिमित्तमुपपद्यते अ
नुपलंभादितिचेतनप्रेरणंयदितन्निमित्तीकुर्याद्व्यापकविरुद्धमपिनिमित्तकत्वप्रसज्येत नचयुक्तं तन्मृदादावपि
तस्यैवप्रसंगादितिसिद्धाव्याप्तिः अतश्चकुंभकृदेवतत्रेश्वरः तदेवाह ईश्वररूपायाव्यवस्थातयायः समस्तदंडचा
क्रसूत्रादीनांसंस्कारोमृदोमर्दनंदंडस्यग्रहणंतेनचक्रस्यपरिवर्तनमित्यादिस्तदारंभोयःक्रमःशिविकस्थपकादिरू
पस्तेनघटंनियोगतोजनयति नान्यथेतिनियोगेलिङ्भावः किंचयदितकुप्यते वस्तुतःकुंभकारोपिपश्चैवा

ई॰ स्वतन्त्रविमर्शात्मना रूपेण या व्यवस्थया मृदादिसंस्कारापेक्षतया प्रदर्शितनियतपूर्वभावेन निजशक्तिविजृम्भितो घा
प्री॰ टं जनयेत् अन्यथा अचेतना मृदादयः कथं कुंभकारेच्छामनुरुध्येरन् तेन वा पि वा पटसंपादनेच्छा किं नाद्रिये
५८ रन् तदेतदप्युक्तमनेनैव सूत्रेण तथा हीति ननु एवं कुंभकृतो नास्ति कर्तृत्वं इति समुन्नीतो हेतुमीश्वरधर्ममेव
स्या यद्यपि प्रत्येकं पि पुत्रागमयोः सदेवमेव तथापि समस्तेतरनिर्माणमध्य एवेदमपि परमेश्वरेणैव निर्मितं घ
टादि च लक्ष्यस्य कुंभकारपशोर्मिथ्याकर्तृत्वाभिमानः प्रतिभवत्येवाधमर्णताभिमानः जडहेतवो बीजभूम्य
म्बुतनुप्रेरितमवित्तमिहेति कार्यारंभकत्वात् यो यो जडः कार्यारंभकः स स चेतनप्रेरितः यथा मृदादिः तथा
मृं चैते मृदादयः कार्यारंभकत्वाभिमानाः यद्यपि नरेश्वरस्येवेश्वरस्यापि दृशी सा स्याभिमानोपमुक्तमिति तदा दंग
ना सौ कर्ता कश्चित् तस्मिदमप्युक्तं सूत्रेणैव तथा हीति कुंभकारस्य मृदादिसंस्कारक्रमेण किंचिद्घटं जनयाम
हमेतेन जनयामीति य एक एव स्थितेस्मिन्नायसंप्रज्ञानमाविचारः सर्वेश्वरे संवेधिन एव विविधात्मत्वरूपात् व्याप्तेन न
त्वप्रकाशनरूपादवस्थानादिति संप्रत्येश्लिष्ट तस्मादीश्वर एव सर्वत्र कर्ता प्रदेहे च स एव तेन परिमितेक
र्ता अपि तु सर्वत्र कर्ता इत्येतावति संप्ररूढे येनावधानमिति स्थितं इष्यते चास्य चेतनस्य स्वातन्त्र्यमेव सर्व
त्र जृंभमाणं जडानपि यत्त्वात्मतामापादयति न तु जडानां वस्तुतो विक्लृप्तो सामर्थ्यमिति यदुक्तं तत्सर्वत्रादि
प्रसिद्धत्वदर्शनेन दृढयति ॥ योगिनामपि मृद्बीजैर्विनैवेच्छावशेन तत् घटादि जायते तत्तत्स्थिरस्वार्थक्रिया
करम् ॥ यदिह चेतनप्रेरितं कारणमिति प्रसिद्धं मृदादि यस्तु तदनपेक्ष्ये बीजादियदादेर्कृता देश्यजनकं तदेव ५८

यदि परमार्थतः कारणं स्यात् तद्व्यतिरेकेण घटांकुरादेः कथं योगीच्छामात्रेण जन्म स्यात् अकारणत्वप्रसं
गात् एतेषां वा कारणत्वापत्तेः अथोच्यते अन्य एव ते घटांकुरादयो मृद्बीजादिजन्याः अन्य एव च योगीच्छादिजन्या
इति तत्रापि प्रबोधयति विमर्शाभेदाभावे भेदाय तिष्ठति सर्वमेवोक्तम् तथापि योगी त्वेत्प्रतिष्ठतेच्छालस्य चेच्छाना
सम्भ^ हत्येव घटो भवतु यो मृदादिकृतकुंभवद्भूयस्त्यर्थक्रियाकरणचतुरश्चास्तीति तदेतदाह तस्य तस्य स्थिरस्वार्थ
क्रियान्तरानुवेधिनः कालान्तरानुवेधिनश्च स्वस्यात्मीयस्यार्थक्रियाविशेषस्य करणे हेतुतत्कीलानुकूलत्व
पं घटादि जायते इति येनाहुः नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिः योगी त्विच्छया परमाणून् प्रपञ्चं च घटयती
ति तेनेवाच्याः यदि खल्वन्वयव्यतिरेकागमादिपरिदृष्टः कार्यकारणभावो योगिषु तद्विपर्यये तीतिसदृश्याः
मावर्जयति वः तत्किं परमाणुग्रहणेन नो चेद्घटस्य कपालादिशरीरस्य स्वावयवास्तेषां निजं निजं प्रसिद्धं
तृणशल्मलशाल्यादि अन्यथाभवनमसहमानैर्लौकिकमेव कारणमिति घटे मृदेव चक्रादि देहे स्त्रीपुरुषसंयो
गादि सर्वमपेक्ष्यपरिदृष्टचिरतरकालपरिवासमिति योगीच्छासमनन्तरोदितं घटदेहादि संभवाद्धः सम
यं एव चेतन एव तु तथा तथा भवति भगवान् भूरिभर्गो महादेवो नियत्यनुवर्तनोल्लंघनचतुरस्वातन्त्र्य इत्य
त्र एव तेन नियत्यनुवर्तिनि लौकिके प्रसिद्धे कार्यकारणभावे स्वातन्त्र्येण तदुल्लंघनमाद्रियमाणस्य तु योगिप्रायप्र
सिद्धे लोकोत्तरे इति न कश्चिद्विरोधः इयोयं लोक एव परमार्थतस्तत्स एव कर्माकमत्रूपविश्वस्य ब्रह्मादिकृमिपर्यं
चस्य भावः प्रकाशते चेतनो हि स्वात्मदर्पणे भावान् प्रतिबिंबवदाभासयतीति सिद्धान्तः यदाह सर्वथरः ति
कप्रपंचं^

ई. रूपादानसंभारमभिन्नावेवतन्वते जगच्चित्रंनमस्तस्मैकलाश्लाघ्याय शूलिनेइति ९ ननुयदिपुष्टकारणे
टी. क्षुंचनेनापितत्कारणजन्यकार्यविशेषतुल्यवृत्तान्येवकार्याणिजायन्ते भग्नास्तर्ह्यनुमानकथाः तथाहि क
५९ थमन्यदन्यत्रनियमवत्त्वेदित्याशङ्क्याप्रामाणिकत्वेरमन्येत्स्मादात्मनतद्भ्यन्तरीनियमविद्यानमपगते नहि
निःस्वभावंवस्तुभवति नापिभिन्नस्वभावं स्वभावभेदेतद्भेदात्पर्यायप्रशस्तत्स्वभावद्वयाभावेचनिःस्व
भिन्नहेतुके^ भावताप्रसंगात् एवंनिर्हेतुकेत्वकार्येवाच्यम् उभयत्रापिहेतुकृतैवव्यवस्थास्वहेतुतएवहिशिंशपावृक्ष
स्वभावाव्यभिचारिणीजाता स्वहेतुतश्चकृतभुग्धूमजननस्वभावस्तदिदानीनियतश्चक्तिनिकार्यकारणभा
वेसर्वमिदंविघटेत योगीच्छयापिशिंशपाप्यवृक्षस्वभावाभवेत् धूमेतुदिग्गणंचोद्यम् अग्न्यादिसामग्रीयो
गीच्छोद्भूताधूमंनजनयेत् योगीच्छावानग्निर्विधूममितिनसाध्यत्वमानम् अस्तिचतज्ज्ञाने कैश्चित्पाशंकाः ॥
योगिनिर्माणताभावेप्रमाणान्तरनिश्चिते कार्यहेतुःस्वभावोवानएवोत्पभिश्चलेः ॥ योगीच्छापिसर्वा
थातादृशमेवनतुवृश्चिकगोमयादिसंभूतवृश्चिकादिन्यायेनकथंविद्धसवीर्यादिनाभिन्नंकार्यंजनयतीति
यत्कथितमतएवास्माद्धेतोःकार्यंवाधूमाद्यन्यायनुमानेशिंशपात्वादिस्वभावोवावृक्षत्वाद्यनुमानेएवंहेतुर्भव
ति यदिप्रमाणान्तरेणलोकप्रसिद्ध्यायोगिनिर्माणत्वस्याभावोनिश्चितोभवतिनान्यथा अतएवानुमानेजन्मा
नताभ्यासलोकप्रसिद्ध्यादिकम वश्यापरोध्यम् मानचकृतानुमानप्रवृत्तयोर्वीजमितिवशत्तेभराविषयमुवाच ५९

पतञ्जलिः अन्येचयौक्तिकायोगिप्रत्यक्षकल्पप्रत्यक्षसद्भावेसमस्तवस्तुग्रहणायकल्पितत्वेनः सांव्यवहारि
केनप्रमाणेनास्माकंभरःप्रकृतेस्माकमीश्वरद्रष्टंतत्त्वस्वप्रकाशमेवान्यप्रमेयापरोक्षेपितोपकृष्यतेइत्यलम
सकृत् ननुस्वभावहेतौकिमनुयावितयाह वृक्षत्वाव्यभिचारिणःशिंशपाया उत्पन्नेर्थस्मूलंकारणेनतन्य
वहिसतन्मात्रानुवंधीस्वभावोजायतेइति ततश्चापकस्वामवध्यभीनस्वरूपादेरसतोगतिः हेतुधर्मानुमानेनधू
मेंधनविकारवत् इतिस्वभावहेतुन्यायः ननुवृश्चिकादीनांकीटगोमयाद्यनेककारणत्वेनावद्वहरसवीर्यादि
भेदस्तत्रेत्यन्यदेतत् ^उ योगिजन्यत्वमवह्निकस्यापिधूमस्यसत्येनाम स्वभावस्यतुकथंविपर्याससंभावना
नहिनीलंसदेवानीलंयोगीच्छयाभवतीतिकश्चित्प्रामाणिकःप्रतीयात् उच्यतेद्विविधःस्वभावहेतुरंत
लीनकार्यकारणभावस्तद्विपरीतश्च वह्निमानयंपर्वतोधूमवत्त्वादिति अनित्योयंकृतकत्वादिति तत्राद्यस्य
तावत्कार्यकारणभावएवमूलंइतिकिंतत्रोच्यते अपरस्तुविचार्यते यदितावत्कृतकत्वस्यकारणानन्तत्वंनाम य^
स्वभावःकथमभवनपरिच्छिन्नभवनस्वभावतानामानित्यत्वंस्वभावःस्यात् आभासभेदात् अभेदेत्वाभाससंदे
त्वसिद्धावेव साध्यस्यसिद्धत्वाद्यदिपरंव्यवहारःसाध्यते ^उ रूपंवृक्षत्वादितिन्यायेनव्यवहारस्तत्राभिधानात्म
कार्यएव तन्नेत्वनियतिशक्तिरंगीकृताभवतापितस्मात्सर्वेषुस्वभावहेतुष्वाभासभेदंविनाव्यवहारमात्रसाध ष्टं
नमेव हेत्वाभासमयत्वादेवानुपिकोहितत्रसाध्याभासःव्याहतैर्नामेषैववार्त्ता सामान्यानामियमेवसरणिः

हे. तस्मान्नियतिशक्त्यायत्तः शिंशपाभासवृक्षाभासयोः पूर्ववत्सामानाधिकरण्यपाभासो हेतवल्लान्नतः स्वभा
टी. वो ये हेतहेतसद्भावमूलएवतत्तस्मान्नान्येनेदमुक्तं इत्यपि सर्वः स्वभावहेतरुत्पत्तिमूलत्वादिति शिंशपाभासएववववस्तिति
६० समर्थितं प्राक् ततश्च शिंशपायामेकस्यामेवसत्त्यमानायां शाखादिमत्त्वेनातद्रूपाणामसत्त्वेः वृक्षाभासस्य सामा
न्यात्मनः साध्यस्य तामापिनास्तीति संभाव्यतेएव यत्तुतदेकरूपं विशिष्टं वृक्षत्वं तत्तत्त्वं शिंशपात्वमेव न
त्त्वसिद्धमितिनसाध्यम् कारणयत्तमिदमित्याभासेपिनस्यादित्यत्राभासः एवमर्थक्रियाकारित्वाभासोपि
क्षणिकत्वाभास इतिनियत्यपेक्षयैवसर्वैस्वभावहेतवो नान्यथेतिप्रकृतानपक्षः ॥ नत्वाभासत्वस्त्वादेस्त्वाभा
सयोरेवकार्यकारणभावः स्वनाभातस्याग्रेवस्तुत्वमित्यनाभातेनकथं धूमोजन्यते ततश्च धूमादग्नेः कारण
स्यकथमनुमानमित्याशंक्यसमर्थयितुमाह ॥ धूमस्तज्जन्यमात्रेकवह्न्याभासादितोभवेत् यदोक्तादप्यवि
पतेर्धूमाभासादिनूतनं ॥ कार्यमव्यभिचार्यस्य लिंगम् ॥ एकवारेतावन्महानसेप्रत्यक्षानुपलंभवलेनधूमाग्न्या
भासधूमाभासयोः कार्यकारणभावोगृहीतः स्वविवितानवाहिनोदर्शनेप्रतिसंतानमन्यच्चान्यच्चाभासइति
स्वाभासयोरेवकार्यकारणतागृहीता ततसंतानांतरगतयोः तदीयदहनांतस्यासंवेदनात् ततश्चेदानीमनुमा
तेनभवेत्स्वसंतानगताद्धूमाभासात्कथमिसर्वत्तादिप्रमातृसंतानांतरनिष्ठस्याग्न्याभासस्येतिनिश्चयः इहतद
र्शनेव्याप्तिग्रहणावस्थायांयावंतस्तद्देशसंभाव्यमानसद्भावाः प्रमातारस्तावतामेकोसौधूमाभासश्चवह्ना ६०

भासश्चवाग्नये इवतावतितेषांपरमेश्वरेणेकत्वनिर्मितमितिप्रक्रमम् ततः स्वपरसंतानविशेषत्यागेनधूमाभास
मात्रंवह्न्याभासमात्रस्यकार्यमितिव्याप्तिगृहीतायांभूयोपिपर्वतेयोधूमाभासः सोपिवह्न्याभासादेवेतिव्याप्ति
स्मरणाद्गुनमिमीते अत्रपर्वतेग्न्याभासइति तावतिधूमाभासविशेषेप्रमात्रंतरेः सहैकीभूयवह्न्याभाससामा
न्यांशेपरोक्तरूपांशसहितेविशेषाभासांतरविविक्तेप्रमात्रंतरैः स्वाकमेकीभवतीतियावत् भूयइतिव्याप्तिगृ
हीत्वाभूयोपियोधूमाभासः शब्दिग्रहणादंकुराभासादिर्गृह्यते सोप्याभासोनूतनोपूर्वोनतत्रधूमतत्तधूमवद्गम
गः सचापियनेरसंवेद्यमानाहहव्याभासाद्बीजाभासादेरेववाभवेत् ततएवजनितुंशक्नोति नान्यतः शा
किलिङ्गः सत्याभासस्तेषुतेषुप्रमातृष्वेकएव अनेकत्वेतन्नयुज्यते एवेनदित्याशयः यतश्चसएकोधिपतिश्च
वह्न्याभासोधूमाकारणं ततोधूमाभासोसवाग्न्याभासस्याव्यभिचारित्वात्लिंगंयोगिकृतत्वाभावेनि र्ये
श्चितेसर्वतितत्स्मात्कार्यात्सोनुमीयते यतः परोक्षोसावधिपतित्वादेव २ नन्वेवंगोपालघटिकांतरविशेषित
निगतादपिधूमाभासाद्वह्न्याभासानुमानमित्याशंकाह ॥ अन्यप्रमातृगात् तदाभासस्तदाभासादेवतत्त्व
धिपतेःपरः ॥ परोनूतनादन्योयोधूमाभासः सधूमाभासादेवप्रमात्रंतरवर्तिनोधिपतिरूपात्परोक्षादिति
तथाभूताद्धूमाभासात्कथमकारणस्याभूतोवह्न्याभासोनुमीयतामित्यभिप्रायशेषः कुशलाश्चलक्षयेत्ये
वविवेकं अप्यार्थस्यानुमानिकवकृत्तरव्यवहारोपयोगिनोयत्नेनव्युत्पाद्यः कार्येत्याशयेननूतनमिति

ई. यदेवस्सुविवेचितं तदेवव्यक्तेयदर्शनद्वारेण स्फुटीकृतं ॥ ननु चैवं प्रमाभासो व्याभासादित्येवीकृते चेन्नहि चेतनत
ही. स्येवकर्तृत्वमितियदुक्तं तत्कथं तथाहि बीजे सत्यंकुरो भवतीति यदेतद्यदृष्टं प्रमाणिवदेव तत्कथमनादरात्स
५१ दमित्याशंक्याह ॥ अस्मिन्सतीदमस्तीति कार्यकारणतापिया साप्यपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते ॥
एकएवभावः तावन्न कार्यकारणभावो भावद्वयमपि न च युगपद्भावि कार्यकारणरूपे च पटवत् । क्रमभाव्यपि ना
नियतक्रमं स्यात् नीलपीतादिज्ञानवत् नियतक्रमकत्वेपि न पूर्वभावि कार्यमुत्तरकालभावि च कारणमित्येवंनि
यतपूर्वभावं कारणं नियतपरभावं कार्यमिति यद्यपि तावन्मतम् तत्स्वरूपादनधिकाचेत् पूर्वतापरताच
तद्भावद्वयमात्रं सच सचेतनार्थोपि वा न कश्चिन्नपेक्षापेक्षारूपत्वात् । म सत्यपि हि स्यात्तत्र यथा पूर्वतानामप्रयो
जकसत्ताकत्वम् एतत्ताचप्रयोज्यसत्ताकत्वं तर्हि बीजसत्ताङ्कुरप्रयोजिकासत्ताङ्कुरविज्ञानाङ्कुरोतभावमात्मन्य
तथ्यतीति श्रुङ्कुराभावे प्रयोजकत्वमात्रं स्यान्न दृष्टिनर्क्किंचित् अन्यापेक्षितात्मस्य एवं प्रयोज्यसत्ताकेपि वक्तव्यम् । ए
वेन केवलं भावमात्रमेव कार्यकारणताश्वादयः पत्तानोपपन्नाः यावदस्मिन्सतीति भूतविभक्त्यासमन्यप्रयोजकत्व
त्ताकमित्येवं रूपापिया कार्यकारणतासापि नोपपद्यते प्रमाणेन न संभवति जडानाम् अन्योन्यापेक्षात्मपत्तीवितं
साच जडानां न संभवति कथमिति चेत् उच्यते ॥ नहि स्वात्मैकनिष्ठानाम नुसंधानवर्जिनाम् सदसत्तापदेप्यथ
समम्यर्थः प्रकल्पते ॥ जडाः किलान्योन्यरूपमनुसंधानमप्रभविष्णवः अन्योन्यानुसंधाने रूपत्वं जडविरुद्धे ५१

नैचेतनत्वेन व्याप्तम् अनुसंधानेचापेक्षा चेतनस्वरूपमेव अन्यत्रतस्योपचरितानोनु संध्यानविहीनत्वाज्जडोभावः
स्वात्ममात्रविश्रान्तिसंतोषसंकुचितशरीरः कथं परत्र प्रसरेत् ततश्च यदि बीजे सदंकुरो सत्तथापि विपदयः उभय
मपि वा स्य यदि वा सद्यथाप्येकं सोपाख्यमन्यन्निरुपाख्यं द्वयमपि वा सोपाख्यं निरुपाख्यं वा तथापि प्रातिस्विका
र्थमात्रं धर्मान्तरेणासंस्पृष्टमन्याकीर्णानाप्यनालिंगितमवतिष्ठते तस्य समस्तस्यार्थस्यापेक्षारूपत्वेनचेतनविश्रान्तत्वा
त् ५५ यस्मादचेतनेषु नापेक्षोपपद्यते ॥ अतएव विभक्तार्थः प्रमात्रेकसमाश्रयः क्रियाकारकभावाख्यो युक्तो
भावसमन्वयः ॥ समसमीत्रयायाविभक्तेरन्यस्याश्रपि वा योर्थः क्रियाकारकभावलक्षणः स एव तावद्भावा
नां समन्वयोनान्यः शुष्कः कश्चित् स च यदि स्वतंत्रे विद्रूपे भावद्वये विश्राम्यति तदोपपद्यते अन्यथा तन्नक
थंचित् तथाहि विकल्पेनाप्यसौ व्यवक्रियमाणेन वस्तुनिष्ठतयोपपद्यते वस्त्वनुसरणप्राणो हि विकल्पा
नुभवानुसारित्वेयेव भवति साचेह नास्ति वस्तुप्रभवत्वेनवस्त्वनुसारी ह्यनुभवः वस्तु च स्वात्मनिष्ठमिसृतम्
तस्माद्बीजे सत्यंकुरो वेक्षासतिप्रमज्ञा च स्वतंत्रविद्रूपप्रमातृविश्रान्तत्वे सर्वमेतद्युज्यते नान्यथेति ५६ न च प्रयो
ज्यप्रयोजकसत्ताकत्वलक्षणापेक्षा यदि स्वात्मैकनिष्ठत्वेनोपपाद्यते तर्हि कार्यकारणयोस्तादात्म्यवादिनां सां
ख्यानां मते सा संभवेत्येव तत्किं चेतन्यवित्स्वभावकर्तृत्ववादसमर्थनेनेत्याशंक्याह ॥ परस्परस्वभावत्वे का
र्यकारणयोरपि एकत्वमेव भेदे हि नैवान्योन्यस्वरूपता ॥ यदि बीजेंकुरः स्वभावसंख्ये [illegible] कुर एव हि न बीजे
संपृ

इं॰ स्यात् किं चित्वादिपर्यायो वा स्यादिति किं वा कारणं किं वा कार्यं अथास्य बीजमन्योऽङ्कुरस्तद्धेतुपरम्परात्मकत्वे भे
टी॰ दाभेदौ ह्येकस्यैकदेशविषयौ विरुद्धावेव । ८ नन्वेकमेव बीजमङ्कुरादिविचित्ररूपमवभाते दीर्घदीर्घतरामर्शि शालि
८२ भिः स्रोतोवदविच्छिन्नस्वरूपमेव निर्बाधं प्रत्यक्षमुपलभ्यते तथा चाङ्कुरावस्थं बीजमिति दृष्टेव व्यवहारो भवतीति नाङ्कुरविरहित
मङ्कुरात्मता वर्त्तते अङ्कुरीभूतमप्यमङ्कुरत्वादित्येवं प्रधानं महदादिपरिणतीभूतेयावदभिव्यक्तभूतमतत्तत्सर्गप्रलयपर
म्परात्मतां प्राप्तमिति विततग्राहिणो प्रतीतिर्भागाभिनिवेशवशादनुकार्यकारणतापरिकल्पनं तस्यैव भावस्यावि
श्रसतप्रायमित्याशङ्क्याह ॥ एकात्मनो विभेदस्य क्रिया कालक्रमानुगा तथा स्यात् कर्तृतैवं तु तस्यापरिणमेत्त
या ॥ इह दीर्घदर्शिना प्रत्यक्षानुमानागम्यात्पतमप्रमाणमूलं प्रत्यभिज्ञाश्रित्या तदेवोदेशखड्गः एवमो हस
स्यमनेन प्रकारेणैषस्वावलम्बनेन विस्फीभूतमिति समर्थ्यते तत्र प्रत्यभिज्ञानबलेन यदेकात्मकमेव स्वभावं तस्य यो
भेदोऽन्यान्यरूपता इयमेव सा क्रियोच्यते यतः काललक्षणेन क्रमेणानुगता ते सम्यान्यस्वभावा ह्युपगच्छन्ति पूर्वापरी
भूतरूपैव क्रियोच्यते यत एवं क्रियात्वेतिनेन प्रकारेण प्रधानादेः क्रियावेशलक्षणेन कर्तृत्वमेव स्यात् ननु स्वकं
कारणतामात्रम् यतो हेतोस्तथैतिनेनतेन महदादिप्रकारेण सततमेव क्रमिकान्तथाभासनरूपो यः परिणामलक्ष
णो क्रियासमाविशतः परिणमतः किञ्चिद्रूपं परित्यज्य त्यक्तावस्थमनुवर्तयितव्यं च व्यवस्थाप्यनिर्वर्त्यमानत्व
नीयरूपप्रकृताप्रधानादेस्तया हेतुभूतया ८ नन्वप्रधानं परिणामक्रियायां कर्तृरूपमित्येतत्समर्थितमिति को दोः ८२

षः न हि प्रकृष्टवदस्याकर्तृत्वमाशङ्क्यते इत्याशङ्क्याह ॥ न चैकस्यैवं तद्युक्तं भेदाभेदविरोधतः आभासभेदादेकत्ववि
दात्मनि न युज्यते ॥ एवमिति प्रत्यभिज्ञारूपस्य धर्मिणः सततप्रवृत्तक्रमरूपधर्मभेदसंभेदस्वात्मलक्षणपरिणमन
क्रियाकर्तृकत्वे यदुक्तं तत्प्रधानादेरयुक्तं जडत्वात् जडो हि नाम परिनिष्ठितस्वभावः प्रमेयपदपतितः स च रूपभे
दाद्भिन्नो व्यवस्थापनीयः नीलपीतादिवत् एकस्वभावत्वाच्चाभिन्नो [illegible] नीलादिवत् न तस्यैव
स्वभावो भिन्नश्चाभिन्नश्च भवितुमर्हति विधिनिषेधयोरेकत्रैकदाविरोधात् कश्चित्स्वभावो भिन्नः कश्चि
च्चाभिन्न इति चेत् द्वौ तर्हीमौ स्वभावावेकस्य स्वभावस्य भवेताम् न चैवं युक्तम् भेदाभेदव्यवस्थैवम् स्खलिता स
र्वव्यवस्थितिः स्यात् एवं जडस्येदमिति परिनिष्ठिताभासतया सर्वतः परिच्छिन्नरूपत्वेन प्रमेयपदपतित
स्य नानाविधस्वभावभेदैकत्वे संभवः प्रतिपद्यते यत्तु प्रमेयदशापतितं न भवति किं तु चिद्रूपतया प्रकाशपरमार्थ
रूपं चिदेकस्वभावं तत्र भेदाभेदरूपता उपलभ्यते अनुभवादेव हि स्वच्छस्यादर्शादेरखण्डितस्वस्वभाव
स्यैव पर्वतमतङ्गजादिरूपसहस्रसंभिन्नं वपुरुपलभ्यते न च रजतादिवत् यथा शुक्तिकायामकं चेदं रूपति
रोधानेन वर्तन्ते तथा दर्पणे पर्वतादिन्न दर्पणस्य हि तथावभासे दर्पणत्वेव स्वरूपमुन्मीलति निर्मलोऽयमङ्क
श्चायं मुक्तायं दर्पण इत्यभिमानात् न हि पर्वतो वा हस्ती वा संक्रामति स्वदेशत्यागप्रसंगादस्य न चास्य पृष्ठे ऽसौ
भाति दर्पणानवभासप्रसंगात् न च मध्ये निविडकठिनमप्रतिघस्वभावस्य तत्रानुप्रवेशसंभावनाभावात्

ई. नपश्चात्तत्रादर्शनात् दूरतयापृथगवभासनात् नचतन्नियतनोत्फलितप्रत्यासत्त्याश्रयात्तद्धामप्युल्लेखः पर्वतमे
टी. वयुक्तमिति बिम्बप्रतिबिम्बयोरुभयोरपि पर्वतपार्श्वगतदर्पणावभासेवलोकनात् तस्मान्निर्मलतामाहा
८३ त्म्येन यदनेनावभाससंभेदश्चैकतानता च गिरिशिखरोपरिवर्तिनश्चैकत्रैव वेधेन गरुत्पदार्थस्य सहस्वा
वभासइति चिद्रूपस्यैव कर्तृत्वमुपपन्नं न भिन्नस्य भेदावेशसहिष्णुत्वेन क्रियाशक्त्यावेशासंभवात् ॥९॥
नन्वेतावता विज्ञानमेव ब्रह्मरूपमिमां विश्वरूपतां वैचित्र्यीं परिगृह्णातु किमीश्वरतापरिकल्पनयेत्या
शंक्याह ॥ बाह्यत्वेपि चिदेकत्वेन स्यादाभासभिन्नयोः चिकीर्षालक्षणैकत्वपरामर्शं विना क्रिया ॥
चिद्रूपस्यैकत्वं यदि बाह्यत्वं भेदः पुनरस्य मविद्योपप्लवादिति उच्यते तदा कस्यासावविद्योपप्लव इति न
ब्रह्मणस्तावत् ब्रह्मणो हि विवेकरूपस्य कथमविद्यारूपता नचान्यत्किंचिदस्ति वस्तु तेजीवादियस्याविद्या
भवेत् अनिर्वाच्येयमविद्येति चेत्कस्यानिर्वाच्येति न विद्मः स्वरूपेण च भाति नचनिर्वाच्येति किमेतत् युक्त्या
नोपपद्यत इति चेत् संवेदनतिरस्कारिणी कावलयुक्तिर्नाम अनुपपन्नोभासमानस्य कल्पा भविष्यति स
रूपमेव ब्रह्माभिन्नं च कास्ति अविकल्पकं विकल्पबलात्तु भेदोयमिति चेत् कस्यायं विकल्पनव्यापारो नाम
ब्रह्मणश्चेदविद्यायोगः नचान्योस्ति अविकल्पकं च सत्यं विकल्पकं चासत्यमिति इति कुतो विभागः भासमा
नत्वस्याविशेषात् भासमानोपि भेदो बाध्यत इति चेत् अभेदोप्येवं भेदभासनेन तस्य बाधात् विपरीतसंवे ८३

दनोदय एव बाधो नान्यः कश्चित् बाधोपि च भासमानत्वादेव सत्योन्य न इति भेदोपि भासमानः कथमविद्या
भासनमवधीर्यागमैकप्रमाणकोयमभेद इति चेदागमोपि भेदात्मक एवावस्तुभूतः प्रमातृप्रमाणप्रमेय
विभागश्चेति नकिंचिदेतत् तस्माद्बाह्यत्वेपि चिदेकत्वमभ्युपगम्यापि तस्य कर्तृत्वलक्षणाभिन्नरूपसमावेशात्मि
का क्रिया नोपपद्यते परामर्शलक्षणं तु स्वातन्त्र्यं यदि भवति तदोपपद्यते सर्वम् परामर्शो हि चिकीर्षारूपो
ज्ञानस्य चास्य सर्वमन्तर्भूतं निर्मातव्यमभेदकल्पेनास्ते इत्युक्तं स्वामिनश्चात्मसंस्थस्येत्यत्र तेन स्वात्मरूपमेव वि
श्वस्य स्वरूपं प्रकाशात्मतापरमार्थं प्रत्युदितप्रकाशाभेदमेव सत्प्रकाशपरमार्थेनैव भेदेन प्रकाशयति महे
श्वर इति तदेवास्यातिदुर्घटकारित्वलक्षणं स्वातन्त्र्यमैश्वर्यमुच्यते आभासभिन्नयोरिति क्रियापेक्षा संबं
धसामान्ये षष्ठी पृथ्व्याद्ययोश्चितिं विभज्यते आभासेन भिन्नो जडो जडाभासो जडो घटादिः कर्मरूपः चिदाभा
सः कर्तृरूप इति तयोः क्रियैकस्य क्रियमाणत्वमपरस्य कर्तृत्वं न भवेत् चिकीर्षारूपेण निर्मातव्यभाववर्गाभेदपरा
मर्शात्मना विना एका चासौ क्रिया कथं भिन्नयोः स्वभावभूता भवेत् कार्यकारणता इत्यत्र वा कर्तृकर्मणी उक्ते
कारकान्तराण्यपि तु कर्तृत्वानुप्रवेशीनि परमार्थतोन्यथा करणादेर्भिन्नकारकता तो कथमभिन्नासा यदि
वा आभासेन योर्भिन्नो जडश्चेतनो तयोर्या चिकीर्षा एकस्य क्रियमाणता परस्य चित्ता तत्स्वभावमेकत्वपरामर्शं
विनेति यत्राभासभिन्नयोरहमिदमिति यः परामर्श एकविश्रान्तिरूपः चिकीर्षात्मा तेन विना तत्राभासभिन्नयोः

ई॰ एकपरामर्शं विना चिकीर्षालक्षणा कथं क्रियेतिवा एवंक्रियोवाचिकीर्षा वा परामर्शो वा पेक्षणीतित्वसापेक्ष
टी॰ त्वान्नु समासः २॰ एतदुपसंहरति ॥ इत्थं तथा घटपटाद्याभासजगदात्मना तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुता कर्तृता
८४ क्रिया ॥ यतो न जडस्य कारणता न कर्तृता तथानीश्वरस्य चेतनस्यापि इत्यनेन हेतुप्रकारेणेदं ज्ञातं यत् य एव तत्
षा चिकीर्षुस्तस्यैव सा चिकीर्षा वहिर्विषयं प्रतीत्य प्रसरा क्रियेत्यभिधीयते सैव कर्तृता तदेव हेतुत्वम् नान्यत्किंचित्
तेन घटादिस्तिष्ठतीत्ययमर्थः घटात्मना तिष्ठासुः स्वात्मन्यात्मानमभ्युपगच्छन्तत्तद्रूपमसहमानो ये महेश्वरः
प्रकाशस्तिष्ठतीति घटपटाद्याभासरूपं यत्किल जगत्तदात्मना यस्तस्थेतितेन तेन तज्जगत्तज्जन्मस्थित्या
दिभावविकारस्तद्धेदक्रियासहस्ररूपेणाप्यः स्यात्तमिच्छुस्तत्तेन तस्यापाएवमिति विविचित्ररूपाऽस्यासैव क्रि
याइति संबंधः तेन महेश्वर एव भगवान्विश्वकर्ता इति शिवम् ॥ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायां
मीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां क्रियाधिकारे कार्यकारणतत्त्वनिर्णये चतुर्थमाह्निकम् ॥ ४ ॥ समाप्तश्चा
यं क्रियाधिकारो द्वितीयो विमर्शः २ येनाप्यसर्वागमसिंधुसंघः पूर्णत्वमभ्येति कृतार्थतां च तं नौम्यहं श्रीभव
तत्त्वचिंतारत्नौघसारं परमागमाब्धिम् श्रीमत्सदाशिवोदारप्रारंभं वसुधांतकम् यदंतर्भाति तत्त्वानां चक्रं तं मे
स्तमः शिवम् ॥ एवमधिकारद्वयेन ज्ञानक्रियास्वरूपं वितत्य निर्णीतम् अथैतदेव तत्त्वाक्रियानामविश्वयदा
र्थावभासनालक्षणैत्यकं समनंतरमेव केवलं विश्वपदार्थाइति तत आभासरूपा एव जडचेतनलक्षणाः पदार्था ८४

स्ते च क्रियतारूपेण संशय्यंते नहि प्रत्यक्षं मायाप्रमातुस्सर्वज्ञक्रमते अनुमानमप्येवं नहि यच दृष्टं तत्र तन्न लिंगाव्या
प्त्यादिग्रहणसंभवः आगमस्तु परिच्छिन्नप्रकाशात्मकमाहेश्वरविमर्शपरमार्थः किं किं न प्रपेदिति तदनुसारेण
पदार्थनिर्णये विश्वप्रमेयीकरणप्रतिलब्धतद्विश्वोत्तीर्णप्रमातृतापदलब्धये गमीकरणाभिप्रायेण निरूपयितुमा
चार्य आगमाधिकारं तृतीयमारभते तत्र श्लोकैकादशकेन एवमेतं वहिर्हितिरित्यादिना स्थूलसूक्ष्मतत्त्वभेदतत्त्वं
तेनागमसिद्धं शिवादिधरण्यंतमेकैकाभासरूपतात्मकं दर्शनांतरे सामान्यमिति यद्यवहृतं तस्य सामानाधि
करण्ययोगादनेन स्वलक्षणावभासत्वात् हवि [illegible] शेषसर्वैकस्समस्तोयं शरीरभुवनादिविभवसंपारमे
श्वरागमसिद्धं युक्त्याप्यवगतं प्रत्येकतत्त्वग्रामं दर्शयतीत्याह्निकतात्पर्यम् तत्राधिकारसंगतिं योजयन्पूर्व
न॰ पक्षप्रतिक्षेपं चोपसंहरन् शिवतत्त्वस्वरूपमेव दर्शयितुमाह ॥ एवमंतर्वहिर्वृत्तिः क्रियाकालक्रमानुगा मा
तुरेव तदन्योन्यावियुक्ते ज्ञानकर्मणी ॥ एवमिति यतः परदर्शनोक्तः कार्यकारणभावो ज्ञानरूपप्रतिष्ठानकथं
चिदुपपन्नः किंतु चिद्रूप एवांतर्वहिरात्मना प्रकाशपरमार्थेनापि वपुषा तत्त्याभासनरूपेण वर्तमानः कालक्र
न॰ ममादिपदक्रियाभिधीयते तस्य प्रमातुरेव ज्ञानशक्तिवपुषो धर्मस्त्विति तस्मादन्योन्यमवियुक्तं ज्ञानं क्रिया च ज्ञा
नं विमर्शानुप्राणितं विमर्श एव च क्रियेति न च ज्ञानशक्तिविहीनस्य क्रियायोग इति तदेतदवियुक्तज्ञानक्रियात्र
यं क्रियाद्वारेण सकलतत्त्वराशिगतसृष्टिसंहारशतसहस्रप्रतिबिंबनमहिस्नयत्तदुपदेशभावनादिषु तथाभास

ई॰ मानमनाभासनद्रूपमपि वस्तुतः शिवतत्त्वमित्युक्तं भवति । ननु एवंभूते शिवतत्त्वे चेदहंतातो नतिरिच्यमानमिदं वि
टी॰ श्वमिति किमन्यत्तत्त्वं स्यात् एकत्रिंशद्विंशांतो वा तत्त्वानां कथं क्रमो भवेत् देशकालाभेदात् एवमेवैतत् ॥ किं
त्वांतरदशोद्रेकात्सादाख्यं तत्त्वमादितः बहिर्भावपरत्वे तु परतः पारमेश्वरम् ॥ यद्यप्येकमेव शिवतत्त्वं तथा
नू॰ पि तदीयमेव स्वातंत्र्यं स्वात्मनि स्व...इदंतावत्यानिर्विकल्पतया दर्शयति । स्वरूपवैचित्र्यमेव देशकालक्रमः श्रुति
क्रियावैचित्र्यमयोऽसौ तत्तत्त्वांतरीक्षानद्रूपायाः दशानस्यां इदंकावभासेन सादाख्यसदाख्या याभवेत्यतः प्रभृति
सदिति प्रख्या सदाख्या याख्यस्य सदाशिवशब्दरूपायाः इदं वाच्यं तत्त्वम् स्फुटक्रमोपदेशादौ प्रथममनुचिंतनतत्सा
दाख्यतत्त्वम् बहिर्भावस्य क्रियाशक्तिमयस्य परत्वे तु इदंकाभासे सति पारमेश्वरं परमेश्वरशब्दवाच्यमीश्वर
तत्त्वं नाम तच्च सादाख्यस्य पश्चादुचितावभासनम् एतदुक्तं भवति अहंतस्वभावस्तत्त्वम् इति भिन्नानां व
र्गाणां वर्गीकरणनिमित्तं यदेकमविभक्तं भाति तदुच्यते यथा गिरिसरित्पुरप्रभृतीनां नदीसरस्सागरादीनां
च पृथिवीरूपत्वमब्रूपत्वं चेति ततः शुद्धे चेतनवर्गो यो मंत्रमहेश्वराख्यस्तस्य प्रथमसृष्टावस्माकमेव नः करो
कदेशमिव बर्हिर्मलप्रायमुन्मीलितमात्रचित्रकल्पं यद्भावचक्रं सदा मे च अस्मान्ममत्वेन तथाभूतमेव चकास्ति
प्रतिबिंबप्रायतया तस्य चेतनवर्गस्य तादृशभावराशौ तथा प्रथनं नाम यत्किंचिद्विशेषत्वेन तत्सदाशिवतत्त्वे
मंत्रेश्वरादिरूपस्य तु चेतनराशेः स्फुटीभूतेदंसहिताहंकरणसरणिसंप्राप्तभाववर्गप्रतिमे विश्वप्रतिबिंबत ८५

याभाति तस्य तथा प्रथनमीश्वरतत्त्वं यत्तु सदाशिवभट्टारकेश्वरभट्टारकयोः ध्येयोपास्यादिरूपतया सत्त्वं तत् विश्व २
रूढत्वम् पृथग्योरेवमेतयोः तत्तन्नाम सारूप्यादिति तथा यथाहुरेके तत्त्वविस्फुरदाद्यपि तत्त्वमध्ये किं न गणितानीति
नामधेयांतरमप्यत्र तत्त्वद्वये दर्शयति ॥ ईश्वरो बहिरुन्मेषो निमेषोऽन्तः सदाशिवः ॥ यस्योन्मेषादुदयो जगतस्तस्य
ईश्वरतत्त्वमेवोन्मेषशब्देनोक्तं विश्वस्य हि स्फुटत्वं वा सत्त्वमुन्मेषणं निमेषणं तु स्फुटत्वापादनमेतद्रूपतो द्वे च न र
भि ति निमेषः सदाशिवतत्त्वं यतो जगतः प्रलय इति शुद्धोऽयं स्पंदः परमेश्वरस्याचलस्यापि प्रशस्तरूपांतरापत्तिल
क्षणः किंचिच्चलनात्मतया स्फुरद्रूपत्वात् परमेश्वरस्य हि परमार्थेन तत्ता शाक्त एव तत्त्वग्रामः कावित्तु शक्ति
रूपवहिस्तरशक्तिक्रोडीकारं ऊर्ध्वनीनिकटत्वादुपास्या घटस्येव घटात्मिका काविदन्यापत्तिस्वरूपमात्रा
त्रविश्वाहृत्यावटस्येव सत्त्वात्मिका एवं निमेषोन्मेषशक्ती एव सदाशिवेश्वरौ तयोस्तथापि स्यात् देवतेस्म...पित
पातामि २ अथ तदपि स्यात् देवता द्वयरातेकारणं वियातत्त्वमाह ॥ सामानाधिकरण्यं च सद्विद्याहमिदंधियोः
प्रकाशस्य यदात्ममात्रविश्रमणोऽप्रतनोन्मुखः स्वात्मप्रकाशता विश्रांतिलक्षणो विमर्शः सोऽहमित्युच्यते य
स्तु नोन्मुखः स इदमिति स च स्वप्रकाशनमात्रेऽपि न तथा न तन्मुखत्वे रूपे विश्राम्यति परमार्थेन । तत्र यो विमर्शो शि
वतत्त्वे द्वितीये वियेश्वरतामध्यमे तद्रूपे अहमिदमिति समभूततत्तलासु दृष्ट्या येन यो विमर्शः सदाशिवतायां ई
श्वरभट्टारके च इदं भावसत्तया अमला मलता क्रमो विशेषः येन ते अहमिति इदमिति धियोः तयोर्मायाश

ई॰ मातरिस्थगाधिकरणत्वमहमितिग्राहकेइदमितिचग्राह्ये तन्निरासेनैकस्मिन्नेवाधिकरणेयत्संगमनं संबं
टी॰ ध[illegible] स्वरूपप्रथनं तत्सती शुद्धाविद्या शुद्धविद्यातोमायाप्रमातृगतात्या अन्यैव तत्र यदाहमित्यस्य तदधि
६८ करणं चिन्मात्ररूपं तत्रैवेदमंशमुन्मज्जयति तदासास्फुटत्वात्सदाशिवता अहमिदमिति इदमहमिति तु
इदमित्यंशे स्फुटीभूते धिकरणेस्यदाहमंशविमर्शो निषिंचतितदेश्वरतेति विभागः तत्कस्मादियं शुद्धावि
द्येत्यनयाह ॥ इदंभावोपपन्नानां वेद्यभूमिमुपेयुषाम् भावानां बोधसारत्वाद्यथावस्त्ववलोकनात् ॥
अवलोकनं प्रथनं वेदनं विद्या यथावस्तुत्वं वस्त्वनुसारित्वं च तत्साम्राद्विरविपरीतता वेद्यदशां चोपगतत्व
तोऽङ्गीकृतत्वतो ऽतएवेदमिति एवंभूतेनोदितेन परामर्शेनोपपन्नानां परामृश्यमानानां बोधएवप्रकाशा भावानां॰
त्मा सारं रूपं वस्तु प्रकाशश्चानन्योन्मुखविमर्शात्माहमिति न च तेषां यदेव पारमार्थिकं रूपं तत्रैवप्रथनात् ह॰
हमिदमित्यस्य शुद्धवेदनरूपत्वम् अपि विद्यान्तरूपादेवत्ताइदयामनस्वरूपं विभक्तमित्येवं भेगण प्रतिपादयन्त्य
ग्रसमव्यवहारेण ॥ अत्रापरत्वं भावानामनात्मत्वेन भासनात् परताहंतयाच्छादात्परापरदशा हि सा ॥
परत्वं पूर्णत्वमनन्यापेक्षताहमिति अपरत्वमपूर्णताअन्यापेक्षता इदमिति अत्र च तत्त्वद्वये भावानां धामला
धं॰ ध्यामलरूपाणामुभयांशस्पर्शित्वात्परापरत्वमिति वेद्यभावनिष्ठादशा तत्त्वस्वरूपा तदवभासयितृ
मंत्रेश्वरादिशुद्धप्रमातृसंवेद्यवस्तुसारा या तत्तन्निष्ठा संवेदनदशा सा शुद्धविद्या तत्प्रमातृवर्गाधिष्ठातृत्वे ६८

श्रीसदाशिवेश्वरभट्टारकरूपतेति संक्षेपः एवमेकेषां मतेऽहमिदमित्याच्छादको योभागस्तन्मध्यप्रधानाशुद्धवि
या अन्ये त्वमन्यंते येऽसौ विदंभागश्चा[illegible]च्छादनीयस्तस्य यदवभासनं तन्मध्यानाशुद्धविद्या अन्यथा हि सइदमं
शः केनभासतां मायायास्तत्राभावात् भावे वा प्ररोहप्रसंगात् अतएवेयं प्ररोहासहिष्णुयत इदंतोभा
य॰ स्ति ततः शुद्धाभासनाशुद्धविद्येति तत एवात्र रूढमायाकल्पनात्मकहामायेयं श्रीगौरवादिगुरुभिरु
पदिष्टा तदेतदाह ॥ भेदधीरेव भावेषु कर्तुर्बोधात्मनोपि या मायाशक्त्येव सा विद्येत्यन्ये विद्येश्वरा
यथा ॥ मायाप्रमातरि शून्यादिरूपेप्यहमिति चिन्मात्रएव प्रमातरि कर्तरि च सति विदेकरूपेष्वपि भा
वेषु यदचिद्रूपतया भेदप्रकाशनलक्षणं स्यात् तत्सा शुद्धविद्या मायाशक्त्यात्मस्यावेद्यभागे भेदप्रकाश
नात् नचमायेव ग्राहकस्य चिन्मात्रताभागेतावद्विपर्यासनात् येन प्रकारेण विद्येश्वरा भगवंतोनंते
तादयावर्तंते ते हि शुद्धचिन्मात्ररूपा हीनाहंभावाः स्वतस्त्वभिन्नं वेद्यं पश्यंति यथाह तत्रवादिनामीश्वरः प

ई॰
टी॰
८०

पृ^

वेग्राहकेपि तस्यैव तत्तद्रूपान्तरस्मार्थरूपेग्राह्यविपर्यासनशक्तिः ज्ञ
ह्वविद्याविशेषस्वरूपाणां येनेश्वरः भगवतः परमशिवस्य प्रच्छन्नभेदा
वभासनेसदाशिवेश्वरता तत्रास्फुटत्वेच्छाशक्तिरीश्वरस्यव्याप्रि
यतेस्फुटनेज्ञानशक्तिः प्रच्छन्नभेदेग्राह्यविपर्यासेपिग्राहक
चिन्मात्रतायोविशेषस्वेषुक्रियाशक्तिः ग्राहकग्राह्यविपर्यास
ह्वयप्रच्छन्नैवमायाशक्तिः साचपशुप्रमातृषुग्राहकयाथोभ
यविपर्याससंस्कारेणनिवृत्तेपियदेतद्वस्तुपरमार्थप्रथनेनतद्वि
याशक्तिव्यापारोयोगिज्ञानिप्रभृतिषुपशुप्रमातृषुनदेतद्दर्शयति

८०

तस्यैश्वर्यस्वभावस्यपशुभावेप्रकाशिका विद्याशक्तिः ॥ पशुभावेविपर्यासैकरसत्वलक्षणेपाशनीयत्वेप्रसक्तेतत्त्वेहेश्व
रेश्वरत्वेनभेदेसत्यपिज्ञातेश्वर्योक्त्युक्तिवलेनयदेतदैश्वर्यमुक्तंतस्ययाप्रकाशिकायस्मैईश्वरशक्तिर्यद्दृशाकेचिद्देवतागु
कीरादयतत्तदास्वरूपस्ययाःक्वतिनोभवन्तिसाविद्याशक्तिः अयमेवचश्रीमदुत्पलाचार्यादिहहृद्योप्यस्याचार्यस्यहृदयमावर्जि
यतिपदः अन्येश्वत्वनुक्तेः तथतदानन्तर्योवित्येनचमायातत्त्वनिरूपणम् तदाह ॥ तिरोधानकरीमायाभिधापुनः
मायाशक्तिः पुनः अचिद्रूपेशून्यादौप्रमातृताभिमानंप्रच्छन्दयतीभावानपिचिन्मयान्भेदेनाभिमानयन्तीसर्वथैव
स्वरूपंतिरोधत्तेब्राह्मणेन विमोहिनीहिंसातिरोधानमत्रनविलयरूपंमन्तव्यम् यत्कान्त्यपञ्चकमध्येब्राह्मणेषुगणप्यते
त्वावरणमेव^ दीक्षितस्यापिगुरुमन्त्रादिनिन्दनप्रायमपि ॥७॥ तिरोधानमावरणरूपंस्फुटयति ॥ भेदेत्वेकरसेभातेहन्तयानात्म
नीक्षिते शून्येबुद्धौशरीरेवामायाशक्तिर्विजृम्भते ॥ सुषुप्तेप्रलयेनेत्यभावसमाधौचतादृशशून्यमाकाशकल्पम् चू^
नात्मरूपंवेद्यभावोचितमहमित्यात्मकत्वेनवीक्ष्यते उच्छ्वासननिश्वसनादौवाहंश्वसिमिनिश्वसिमीतिप्राणेवायु
कल्पः स्थावरजंगमसंचित्तामन्त्रज्वलनादौवाप्राणापवतेजः सम्पदेहितः स्वच्छेदकाशायकल्पावेद्यप्रतिबिम्बन
वतीबुद्धिरभिनिविश्यते अन्तरहंवेद्मिदुःखीअहमिति चिन्तायवस्थासु शरीरमेवतत्पृथिवीप्रायंस्थूलोहमित्यादिदे
शास्वहमित्यात्मतयाभाति सर्वंचैतच्छून्यादिवस्तुतश्चिन्मात्रसारमेवमाययैवतावदचिद्रूपतयाभासितंतत्त्वावि
मेवंतुसदहमितिसंविद्रूपताभिनिवेशस्थानंसंपादितं अप्रपञ्चतजडभावमेवेति उक्तमतमवस्तुसंपादनमाप्रतीचातत
रूपापरमेश्वरस्यमायाशक्तिरित्येतद्विजृम्भते इत्यनेनदर्शितम् वाग्रहणेनवेद्यरूपाणांस्तनधनदारादीनामप्य[illegible]
[illegible] हन्ताभिनिवेशविषयत्वमसंख्यातंसूचयति ८ तत्वचिद्रूपत्वादनात्मायदिशून्यादिः तदात्म

३. तयासा विभेतिविश्वमानश्चिद्रूपएवेतिसर्वंतत्वकर्तृत्वादिविमृष्टैश्वर्यधर्मैर्वस्यादित्याशंक्याह ॥ यस्तुप्रमाता
टी. शून्यादिःप्रमेयव्यतिरेकिनि मातासमेयःसत्कालादिकपंचकवेष्टितः ॥ स्यादेतत्सर्वधर्मयोगःशून्यादेःयद्यह
९८ न्य. मिभिनिविश्वमानोपिजह्यात्प्रमेयताम् तथाहि सतिप्रमेयमध्यस्थनीलादिव्यतिरिक्ततयानैवभासते यावतायः
शून्यादिःप्रमा…ताकथितःसयावदेवस्वरूपाद्व्यतिरेकाभिमतेनीलादौप्रमेयेमातातावदेवस्वयमपिमेयभूत
एवसन्माता मेयोहि मीयमानत्वात्परिमितमितितातादृशादेवमेयान्तराद्व्यपन्नव्यतिरेकेनत्वेवंचिद्रूपमपरिमितत्वा
त् परिमितत्वंच शून्यादेरहंभावस्यातत्रदेवकालादिपंचकम् तथाहिकालःक्रममासस्त्रयन्प्रमातरिहंभमाणस्तद
नुसारेणप्रमेयेपिप्रसरति योहंक्षणेभवंसस्थूलोवर्तेभविष्यामिस्थूलतरस्त्वेवमात्मानंदेहरूपंक्रमवंतमिवपरा
मृशन्स्तत्सहचारिणिप्रमेयेपिभूतादिरूपंक्रमंप्रकाशयति …सपशून्यादेर्जडस्यविद्याकिंचित्तोन्मीलनरूपाबुद्धि
दर्पणसंक्रांतंभावराशिंनीलसुखादिंविविनक्ति कलाकिंचित्कर्तृत्वोपोद्बलनमयीकार्यमुन्नावयति किंचिज्ज्ञा
३. नामिकिंचित्करोमी…किंचित्त्वेकर्तुम्…मेवकिंचिदित्यज्ञार्थेप्रभिष्वंगरूपःप्रमातरिदेहादौप्रमेयेच
गुणाध्यारोपणमयश्चरागोध्याप्रियते नचतद्बुद्धिगतमेवैराग्यमेव तद्विस्थूलंचद्वस्तप्रम वायां नभवेदपिरागस्तभ
वत्येवबुद्धिधर्मास्तकेचहहृष्टोभिष्वंगः सुदैवचकस्मादभिष्वंगरूपयमर्यानियत्यातियम्यते इत्येवंकालविद्याकलारा
५. गनियतिभिर्वोत्प्रोतोमाययापहृतैश्वर्यंसर्वस्वःसन्पुनरपिप्रतिविर्तीर्णत्तसर्वस्वरापिमध्यगतभागमात्रः एवं
तोयंमितःप्रमाताप्रतिभाति इदानीमिदंकिंचिज्जानानरूदं…कोरूवचयःसोहमितिपर्षांचभिन्नविषय

त्वमपिभवति कदाचिद्यथान्यत्करोतीत्यत्रान्यत्कार्यंनेत्यपनेचप्रमातृत्वलक्षणतयैवभातीतितत्सैवशक्तिरूपाः
प्रतिप्रमातृभिन्नाएवकदाचित्तुनदमन्त्रप्रेदादावीश्वरेच्छयाएकीभवेयुरपिनह्येषामीश्वरेच्छातिरिक्तंनिजंकिमपि
जीवितमस्तीतिप्रसक्तंकवचनेच ॥ यदुक्तमिदमित्यत्रप्रमेयेव्यतिरेकिणिमातेतितत्रतत्रतत्त्वमेयंदर्शयति
त्रयोविंशतिधामेयंयत्कार्यकरणात्मकम् तस्याविभागरूपैकंप्रधानंमूलकारणम् ॥ यत्कार्यकारणरूपं
त्रयोविंशतिरूपंयच्चतस्यमूलभूतंकारणंसर्वकार्यकरणाविभागरूपंप्रधानंनामतत्सर्वंमेयमितिसंबंधः योगि
मंत्रतदीश्वरप्रभृतीनांहिभूततन्मात्रकरणप्रधानवद्गीकारयोगित्वात्सर्वमेवप्रमेयंसंसारिणामप्यनुमानागमा
दिसिद्धप्रमेयमेवेतित्रयत्वमेयम् कालादयस्तुप्रमेयाअपि प्रमात…बलमिदीतिप्रमातृशक्तिस्वभावत्वात्प्रमेय यं.
त्वेनेहावसरेमायाप्रमातृव्यतिरिक्तप्रमेयप्रस्तावात्तनिगणिताः वस्तुतोह्युत्रयोयंप्रमातापिप्रमेयएवसन्नुप्र
मातृीक्रियमाणश्चाक्षादितप्रमेयताकरहोच्यते २२ नन्वत्रत्रयोविंशतौकिंकार्यंकिंकारणमित्याशंक्याह ॥ त्रयोद
शविधाचात्रवाह्यांतःकरणावली कार्यवर्गश्चदशधास्थूलसूक्ष्मत्वभेदतः ॥ प्रमातुःप्रर्वकरणायेयागाइत्यादे
त्रयोदशकरणानि तत्रबुद्धिरध्यवसायसामान्यमात्ररूपाग्राहकग्रहणाभिमानरूपोहंकारःसंकल्पादिकरणंमनः
इत्यंतःकरणंत्रिधाबुद्धेःप्राग्व्यापाराध्यवसायरूपायामुपयोगीनिबुद्धीन्द्रियाणिपंच श्रोत्रंत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणमितिकर्म
णिरूपयोगीनिपंचकर्मेन्द्रियाणितथाहित्यागोग्रहणंद्वयमितिवाह्यविषयंयत्रत्रपायुःपाणिःपादइतिकरणानिप
नदेवानःप्राण्येनक्रियतेतद्वागिंद्रियम् तन्मतोभप्रशंन्याविश्रांतिक्रियोपयोगउपस्थःसर्वदेहव्यापकानिचकर्म

न्द्रियाणिअहंकारविशेषात्मकानितेनछिन्नहस्तोवाक्पाभ्यामादधानः पाणिनेवादत्ते एवमन्यत्केवलंतत्तत्स्फु
टपूर्णत्वलाभस्थानत्वात्संचारस्थलरूपमधिष्ठानमस्योच्यते इत्येवंकरणानित्रयोदशएषांकार्यतेषुसाधारणे चं.
नकरणत्वेनव्यपदेशः स्थूलंकार्यंपृथिव्यापःतेजोवायुःनभइतिपंचभूतानि सूक्ष्ममेषामेवरूपंगंधोरसो
रूपंस्पर्शःशब्दइतितत्रैकैकगुणमाकाशादि एकैकवृद्धगुणंवेति दर्शनभेदः इतितविवेचितोऽनुपयोगात् त
त्रस्थूलंविभक्तमविभागस्थानुसापकमितिस्थूलरूपोपक्रममसूक्ष्मम् तत्रपृथिव्याद्याभासाएवमिश्रीभूयघटा
दिस्वलक्षणीभूताःकर्मेन्द्रियैरुपसर्पिताबुद्धीन्द्रियैरालोचिताः अन्तःकर्मेन्द्रियकरणेनसंकल्पिताभिमतनिश्चित
रूपयाक्रियया विवेचिताः कालादिभिरनुरंजिताः प्रमातरिविश्राम्यन्तीतितात्पर्यम् एतच्चविस्तरतःतत्रस्था
नेषुतन्त्रालोकसारादिषुमयानिर्णीतमिति इहानुपयोगान्नविततमितिशिवम् ॥१३॥ इतिश्रीमदाचार्याभि
नवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यांआगमाधिकारेतत्त्वनिरूपणंप्रथममाह्निकम् ॥ अखंडि
तस्वभावोऽपिविविधोमातृकल्पनाम् स्वहस्तेनोल्लच्छयःप्रथयेत्स्तुमःशिवम् ॥ एवंतत्त्वराशौनिर्णीते बोधपा
तदेतद्भावेनोक्तमपिमुख्यतयानिर्णीतंप्रमातृतत्त्वंविततयानिर्णेतुं तत्रैतन्मातृतामात्रेत्यादिसूत्रानोविश्वात्मकः
परशक्त्येतिविंशत्याश्लोकैराह्निकंप्रस्तूयते तथाहि प्रमातुरत्रस्वरूपप्रत्यभिज्ञानंसम्यगुपदिश्यते शास्त्रे सहिहेयमु
पादेयंचस्वंस्वभावंविद्वान्परमोपादेयरूपंशिवस्वभावंस्वात्मानमभेदेनाविशन्जीवन्नेवमुक्तोभवतीति तत्रश्लो
केनत्रकालादिरूपस्वरूपं ततोऽपिश्लोकद्वयेनहेयोपादेयप्रमातृतत्त्वविभजनम् ततस्त्रयोगिमलस्वरूपंतत्कृ

६५

तंचप्रमातृभेदंश्लोकसप्तकेनद्वयेनसमावेशस्वरूपंश्लोकपंचकेनप्रमातुरेवसपुण्यपापस्यास्त्रयेणतांसंहेयोपा
देयविभागंनिरूपयतीत्याह्निकतात्पर्यम् ग्रन्थार्थस्तुनिरूप्यते ॥ तत्रैतन्मातृतामात्रस्थितेरुद्रोऽपिदैवतम्
भिन्नप्रमेयप्रसरेऽबलविश्वव्यवस्थितेः ॥ तत्रैतस्यैवंभूतेतस्मिन्नागमसिद्धेयुक्त्यनुगतेतत्त्वस्वरूपेसतियदेतत्काला
दिकंचुकवेष्टितंप्रमातृतारूपंतदेवयस्यांशुद्धंउपसंहृतप्रमेयजातंभवति दशायांसंहाराख्यायांतस्यामधिष्ठा
तृदेवतात्वंतदनुसंपादनेनस्वोपासकलोकस्यतद्दशादानेनतद्दशाध्यानावेशसमापन्नस्यस्वाभिमुख्यसंपाद
नेनचभजमानैरीश्वरभट्टारकएवरुद्रोभगवान्योमायापदेऽपिप्राणापानात्मकधर्माधर्मसूर्येन्दुदिननिशादिविषु
क्तमध्यमज्योतीरूपप्रमातृस्वरूपस्पर्शोऽन्मीलिततृतीयनेत्रःभिन्नस्यतुप्रमेयस्यप्रसरेसंपादनेऽधिष्ठातृदेवता
त्वंव्रजन्ब्रह्माप्रसूतेभिन्नेप्रमेयेतत्संतानप्रवर्त्तनलक्षणेप्रसरेऽधिष्ठातृदेवताविस्तःअतएवतयोः प्रमेयप्रसररूप
सेदंनीलमित्येवंप्रकाशात्मनःआध्यात्म्यादहं इतिप्रमातृदशावेशशून्यत्वात्तृतीयनेत्रोन्मीलनम् दैवतेनवदैवतम्
प्रसरउत्पत्तिःसंतानश्च १ यदेतन्मातृतामात्रमुक्तंतस्यविभागमागमिकंचसंज्ञाभेदंनिरूपयति ॥ एषप्रमातामा
यीयःसंसारीकर्मबंधनः विद्याभिज्ञापितैश्वर्यश्चिद्घनोमुक्तउच्यते स्वांगरूपेषुभावेषुप्रमातुःकथ्यतेपतिः मायाप्र
तोभेदिषुक्लेशकर्मादिकलुषःपशुः ॥ माययायोविमोहितोऽतएवकर्माणिस्वात्मनोबंधकान्यभिमन्यमानएव
इतिकालादिवेष्टितःसूक्ष्मादिःप्रमाता संसरतीत्यतःसंसारी देहोऽपिस्वरूपसादृश्यएवाल्पयौवनादिषुवर्तनेय
त्संसरतीव बुद्ध्यादेस्तुजन्मांतरेऽपिसंसरणंविद्ययातुस्वरूपप्रकाशनशक्त्याप्रत्यभिज्ञापदंप्रापितेनैश्वर्येयस्या

६. तएवशरीराद्यपि विश्वमपि वा संवेदनमेवाभिमन्यमानो न एव विदेव चनाश्रन्या चिद्रूपत्वाभिमानाभूत्वायस
ही. सपुनर्जन्मबंधविरहाद्देहेपि स्थितेमुक्त इति व्यपदेशयोग्यः पतितेन शिव एवेक वचन इति कः ज्ञानी मुक्तः भूत
७. पूर्वं गत्वात् प्रमाणं तराये तया मुक्तः शिव इति व्यवहारः यश्चासौ मुक्त उक्तः सभावान्त्वागावदभिमत्वा मानः
प्रमिमीते इति सतेषां स्वामी स्वरूप परमार्थसमर्थनाञ्जुयाल्क इति पतिरुपदिष्टास्ते मायाशक्तिकृतभेदा
न्व्यतिरिक्तानेव सतो यदा मिमीते तदा तैरेव मेयैः पाशैः पाशरूपैः पाशित इति पशुरुक्तः तथाहि वैयराशिवा
प्रादेवाद्यावि[illegible]द्यामितारागद्वेषाभिनिवेशाक्षेपाधर्माधर्मादिरूपाणिकर्माणि
आदिपदाराशायरूपावासनाफलभोगरूपोविपाक इति कालुष्यमनेनप्रकारेयत्नः पाशिनत्वात्पशुरित्युक्तः
यदेवेन पशुरूपंतदेवागमेष्वविधिमलमित्याह ॥ स्वातंत्र्यहानिर्बोधस्य स्वातंत्र्यस्याप्यबोधता द्विधाणवेम
नि° लमिदं स्वस्वरूपापहारितः भिन्नवेद्यप्रथा चैव मायाख्यं जन्मभोगदम् कर्तर्यबोधे कार्मं तु मायाशक्त्या वनत्रय
म् ॥ इह तावत्कलत्रयं तावच्छिन्नमस्य स्वरूपं तस्यापहारो नामाणवं मलम् येनासावणुः संकुचितो ज्ञानस्तत्र स्वरूपस्य
निमीलनं संकोचः तस्मितेवाधरूपकत्वलक्षणस्य स्वातंत्र्यात्मनः स्वरूपं तरस्य निमीलनं विपर्ययोवे भयथा न्तु
णवं मलं स्वरूपापहानिरूपमेकमेव शुद्धेति सत्याणवे मले द्विप्रकारे स्वरूपसंकोचे छन्ने भिन्नस्य यत्प्रथनं त
स्य मायीयमिति से तामातय मायाकृतत्वेन हि मायीयता मलत्रयस्यापि तत्र कर्तृस्वबोधरूपस्य देहादेः भिन्नवेद्य
प्रथने सति धर्माधर्मरूपं कार्मं मलं यतो जन्म च भोगश्च स वनियता वधिक इति जात्यायुर्भोगफलं कर्मैतत्कर्मभव
७.

ति शुद्धेषां मलानो विभक्त विषय निरूपणात् स्वरूपे स्फटीकर्तुं स्वातंत्र्यहानिर्बोधस्येत्यस्य भागस्य तावदविषयमाह
शुद्धबोधात्मकत्वेपि येषां नोत्तमकर्तृता निर्मिताः स्वात्मनो भिन्ना भर्त्रा ते कर्तृतात्ययात् ॥ येषां चिन्मात्रमेव पर
मार्थो न तत्वहमिति स्वात्मविश्रान्त्यात्मकं रूपं परमं स्वातंत्र्यं ते परमेश्वरेण तथाभिनिर्मिताः स्वात्मनः सकाशाद्व्यतिरिक्ताः
प्रवर्हेतः कर्तृताया न म स्वातंत्र्यलक्षणा याशून्यया दभावात्परमेश्वरस्य तु न म स्वातंत्र्या वियुक्त बोधरूपत्व मित्य
भिप्रायशेषः नन्वस्मादेतोर्भवतु परमेश्वरात्तेषां भिन्नत्वमन्योन्यं तत्कथं भेदो बोधरूपस्यापि तत्वनित्यकृतस्य च दे न
शाकालाभेदस्य समानत्वात् अन्योन्यभेदाभावे च निर्मितास्ते इति कथं बहुवचनमित्याशंक्यापोहति ॥ बोधा
दिलक्षणैक्येपि तेषामन्योन्यभिन्नता तथेश्वरेच्छाभेदेन ते च विज्ञानकेवलाः ॥ इह हि सर्वत्राप्रतिहतशक्तिः
परमेश्वर एव तथा भूमिस्तथा भवति न तत्वन्यः कश्चित्परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदुक्तम् ततश्च व्यापकनित्यबोधस्व
भावे प्यहंभेदेन निर्भासितस्यैवंभूतेनेश्वरेच्छया भेदेन विशेषेण तेषां शरीरादिशून्यानप्रमातृपदेलीनाना बोधत्व
नित्यत्वविभुत्वादिधर्मज्ञानसैक्येप्यन्योन्यंभेदः ते च शास्त्रे विज्ञानकेवला उक्तास्तत्र विज्ञानकेवलो मलैकयुक्ता
इत्यादौ विज्ञानं बोधात्मकं रूपं केवलं स्वातंत्र्यविरहितमेषामिति एवं स्वातंत्र्यहानिरित्यस्य भागस्य विज्ञानाकला
विषयतामुक्त्वा स्वातंत्र्यस्याप्यबोधता इत्यस्य भागस्य विषयप्रदर्शनेन सस्पष्टयति ॥ शून्यादि बोधरूपास्तु कर्तारः प्र
लयाकलाः तेषां कार्ममलोऽप्यस्ति मायीयस्तु विकल्पितः ॥ शून्ये जडत्वाद् बोधरूपे एव यदि वा प्राणे बुद्धौ वा
येषामहमिति चमत्कारयोगात् कर्तृत्वं ते प्रलयेन कृता प्रकलाः कलातत्वोपलक्षितकरणकार्यरहिताः प्रबो

त्मा

ई. ही. ७१

धरूपाः कर्त्तारश्च प्रलयावधि स्थितेस्तथाभूता उत्तरकालेन कार्यकारणसंबन्धापत्तु भवेति यतस्तेषां न केवलमुक्त
रूपप्राणवपवमलो यावत्कार्ममपि वासनासंस्कारस्वरूपो धर्माधर्मात्मैव यद्येवं भिन्नवेद्यप्रथाप्येषां स्यात्तत्स
संवेद्यस्वरूपे सुषुप्तपदे प्रवेशेन न भवति तेन मायीयो मलस्तेषां विकल्पितो व्यवस्थितविषयत्वेन तथा हि के
पि शून्यादिभागविश्रान्ता गाढनिद्राजडीकृताः सुप्तवेद्यसुषुप्तपदभाजः अन्ये तु बुद्ध्यादिनिष्ठाः स्वप्नः खावशे
षसामान्यात्मकभिन्नवेद्यसंवेदनयोगिनः संवेद्यसौषुप्तपदलीनाः स्थूलदेहेन्द्रियात्मकार्यकरणवियोगात्
त्वेन प्रलयाकललक्षणे सर्वेषां तत्त्वे एवं स्यात्तेषामपि बोधनेत्यनेन संप्राप्तः स्फुटीकृतः । असंगाच्च कार्ममलस्य
विषयो दर्शितः । मायामलस्य च पादिकत्वमुक्तं पशुना पुनरणवकार्ममलद्वयाभावेऽपि शुद्धात्मिमायाख्यस्य
मलस्य विषय इति दर्शयति ॥ बोधानामपि कर्तृत्वं तत्तेषां कार्ममलं तत्तो भिन्नवेद्यन्तु षां मायामलं विशेषरा
श्रुते ॥ ये चिन्मात्रमेवात्मतया पश्यन्ति अहमिति चमत्कारोऽस्य साक्षात्कर्त्तारस्तत एव सर्वज्ञाः सर्वकर्त्तारश्च ते विशे
श्वराः किं तु तत्करणभुवनादियदेषां कार्यं तथा वेद्यतया च भाति तत्कुर्वन्त्यद्रष्टाभिन्नमेव सदित्यालि वि
शेषश्वराणां मायाख्यमलयोगः अथ मलत्रयस्यापि योगपद्येन यो विषयस्तं प्रदर्शयितुमाह ॥ देवादीनां च
सर्वेषां भविनां त्रिविधं मलं तत्रापि कार्ममेवैकं मुख्यं संसारकारणम् ॥ इह विशेषश्वरवित्तानकलात्मावस्था
भविनः मायान्ताध्वानिक्रमणात् प्रलयाकलाश्च पिण्डं विना कालमविद्यमानभवाः ये त्वेते मायातत्त्वान्तरालप
रिवर्तिनो देवादयः स्थावरान्तास्ते तदेशधाम्नस्तेषु परिगणितास्ते सर्वे भविनः संसारिणः तेषां च त्रयोऽपि युगप

७१

पन्मलाः तत्र मलत्रयमप्येकतमो मलः संसरणमेषां संपादयेत्याह तत्रापि तेषु त्रिष्वपि सत्सु कार्मं मलं
मुख्यतया सन्निपत्य संसरणे कारणं यथोक्तं कर्म तत्स्थशरीराणि विषयाः करणानि च तत्करणविषय
संबंध एव च वर्तमानो भविष्यंश्च सत्यनवरतं प्रबंधतो वर्तमानः संसरणमुच्यते आणवमायामलौ तु यद्यपि
तत्कारणं संसारे तथापि कार्मेण विना तौ देहादिविचित्रभावाभिनिवर्तनशक्तिशून्यौ वित्ताना कलादिष्वि
ति मुख्यं कार्ममेव मलं संसारकारणम् तत्र तत्र शास्त्रे गण्यते अत एव तदुपचयहानेदसत्त्वादसंसरणासं
पादनपदबंधइत्याशयेन कर्मबंधाभिमानपरिहारनिरेव यत्नतः सांख्यपुराणभारतादिशास्त्रेषु प्रदि[illegible]ते ष्प.
एवं मलत्रयस्यैकैकभेदो द्विद्विभेदस्त्रिभिस्त्रिभेदेनैकेनेति सप्तप्रमातार उपदिष्टाः तथा च शास्त्रेषु सकला
दिशिवान्ताः प्राक्तिमेनः समेस्युक्तं तत्राप्यवान्तरभेदेन गुणमुख्यताभेदेन विकल्पसमुच्चयादिभेदेन चा
नंतप्रकारत्वमिति ८ अस्य च मलत्रयस्योद्भवतिरोभावभेदात्संसारिणां प्रकारद्वयमिति दर्शयति ॥
कालोच्छलितमेतच्च विश्वं तत्कर्तृतामयं अचिद्रूपस्य शून्यादेर्मितगुणतयास्थितं मुख्यत्वेन कर्तृतायास्तु
बोधस्य च चिदात्मनः शून्यादौ तद्गुणत्वेन तत्समावेशलक्षणं ॥ एतच्चेति ये विद्दशादीनां भविनां चे
तत्स्यैकर्तृतां शास्य प्राधान्यान्मलेन संविद्भागस्यातिमज्जितत्वात् कर्तृतामयं चिद्रूपस्य तत्त्वस्यांतःकलुष्येन परमे
श्वरशक्त्यात्मना तत्त्वेनोच्छलितमनुप्राणितं मनुप्राणितं मलेन न्यक्कृतम धिष्ठितं शून्यादेर्देहपर्यंतस्य माया उ.
प्रमातुः संवेदितद्गुणत्वेनाप्रधानत्वेन स्थितं यतो मितमिदंतापत्रदेहादिशून्यांतप्रमेयभागनिमग्नत्वात्

क.

प्रमेयेयोगोचरः सर्वीयस्तथिनोयः सर्वज्ञपरहितः सोहमितिद्विजदेनेवोन्तर्लीनाहंभावासंसारिणंपरिस्फुरतिसे
यंजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तरूपासंसा[illegible]रावस्थायदात्वक्रमगुरूपदेशादिदिशा तेनैवाहंभावेनात्यात्मना व्यापकत्वनित्य
त्वादिधर्मपरामर्शमात्मनि विदधता ततः शून्यादेः प्रमेयाद्भ्यन्वयेवावस्थते तदा तुर्यातीतावस्था यदापिपरामृष्टत
याभूतदेभवतित्यक्तैश्वर्यादिधर्मसंभेदेनैवाहंभावेन शून्यादिदेहधात्वंतंसिद्धरसयोगेनविध्यते तदासातुर्यादशा
प्राप्यंतदपिप्रमेयतामजहाति इवसेयंद्वय्यपिजीवन्मुक्तावस्थासमावेशाद्युक्ताशास्त्रेसम्यगावेशनमेवहितत्र
तत्रप्रधानम् तत्सिद्धयेगुरुपदेशांतराणि यथागीतेमय्यावेश्यमनोयेमामिति श्रयावेशाधितं वित्तमित्यादि च
समावेशापन्नावाप्यवच प्रसिद्धदेहादिप्रमातृभागप्रक्षीभावभावनानुप्राणिताः परमेश्वरस्तुतिप्रणामपूजाध्या
नसमाधिप्रभृतयः कर्मप्रपंचाः गृहीतमप्यभ्यासेप्यसमर्थः सत्त्वमत्कर्मपरमोभवेति देहपातेतु परमेश्वरएवैक
रसइति कंचुककर्षसमाविशेत् तदेतदाह यस्तुनः कर्तृतायामुख्यत्वंतन्नांतरीयकशून्यादेरुणभावस्तसिद्ध्य
चिद्रूपेगुणीभूते सातत्यप्रथाप्यवोधनेनिमलव्याप्तस्यामहत्स्तनाच्छितोयोपरोप्यात्मभागोवोधलक्षणोमलेनन्या
१ कृतोभूतस्याप्यपुनोत्मग्नत्वेनमुख्यत्वेयच्चनकर्तृतायामुख्यत्वे न्मग्नता इदमेवतात्मतानात्मकमलप्रतिपदनात
तदेतन्मुख्यत्वं समावेशास्यलक्षणंयेनदेहस्थितोपिप्रतिरिति मुक्तःशतिशास्त्रेषूक्तः नन्वेवंयत्तुसमावेशात्मिकान
धंतदतीतरूपाभवतदशा यद्योत्सकथंसषुप्तस्वप्नजाग्रद्दशाभेदस्यागमेप्रकटस्याशंकाप्यसषुप्तस्वरूपमेवतावदाचष्टे
श्लोकत्रयेण ॥ शून्येबुद्ध्यायभावात्मन्यहंताकर्तृतापदे अस्फुटरूपसंस्कारमात्रिणिज्ञेयशून्यता सा त्वाणामे ७२

७३

तरीश्च त्रिः प्राणादिप्रेरिकासता जीवनाख्याप्यवाप्राणेहंतमुर्यष्टकात्मिका तावन्मात्रस्थितोप्रोक्तःसौषुप्तप्रलयोपा
मे सवेद्यमपवेद्यंचमायामलयुताऽयुतम् ॥ इहचिन्मतत्त्वस्वरूपमाच्छादयत्तेयरूपेणवुद्ध्यादिनादेहादिनावादिना
चभासते एकमेवचेदंसातंत्र्यविजृंभितं नतत्रवास्तवः क्रमोवाभेदोवातथापितत्स्वातंत्र्यात्क्रमस्यभेदस्यभासने तदे
वंस्थितेयश्चित्तत्त्वस्यस्वरूपाच्छादनभागः सएवोत्तरभागांतरासंकीर्णो यदाविश्राम्यतितदनुदयादानत्वधंसाद्वा
प्रलयेश्वतदना[illegible]देराद्वानिद्रासमाधिमूर्छादाविवतत्रैवचाहंताद्रूपे कर्तृतायाः
पदेपरामर्शोस्फुटत्वादरूपात्मनासंस्कारेणवृहेनवेद्यपदवीमप्राप्तेनयुक्तोभवति तदासैवावस्थानेत्येवंपरा
मर्शप्रोषानपेक्षितनिषेध्यवुद्ध्यादिविषयस्यहपरामर्शसंभेदाप्यवरूपभावि निषेधयोगादकिंचनोहमित्येवं
भूतपरामर्शीवत्सीकृतसामान्याकारनिषेध्यातपवसंस्कारशेषीकृततेयरूपाशून्येपरस्थ्यते तथाविधेवुद्ध्यादी
नोदेहादिनीलाद्येतानोप्रभावरूपेशून्यत्वमुच्यते यतस्तत्रज्ञेयानोशून्यताभावरूपतासंस्कारशेषता इयमेवा
हिसर्वज्ञाभावोनतुसतोसर्वात्मनाविनाशः तत्रैवशून्यप्रमातरिसमवेताप्राणापानसमानोदानव्यानात्मा
केवायुचक्रेप्रेरणात्मिकाशक्तिः साचविद्याकलयोः प्रपंचभूतेयोक्रमेणवुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियवर्गौतयोरांतरी
भूतनिर्वाहसाहितयोः ग्राह्यग्राह्यालोचनशब्दाभिव्यंजनरूपातामीहतनादिकावृत्तिः तदुक्तंसामान्याकरणवृत्तिः प्रा
णाद्यावायवः पंचेतिएवंशून्येएवाहंतादचक्रोपोहलितजीवनमितिसंशून्यएवजीवःसंसरतियः यदिवं

ई. न्द्रियशक्तीनामेवयांतरीसाधारणप्राणनात्मिकाप्राणशब्दवाच्याप्राणादिमारुतविशेषप्रेरणामयीसैवबु
प्र. द्धमित्यधिशय्यमानाजीवनम् तदाप्राणएवजीवःसंसारीसएवपुर्यष्टकशब्दवाच्यः प्राणा
७३ दिपंचकंबुद्धीन्द्रियवर्गःकर्मेन्द्रियगणोनिश्चयात्मिकाचधीर्बुद्धिरुच्यते तन्मात्रपंचकंचमनोहंबुद्धय
इत्यष्टौ तन्मात्रेंद्रियरूपेणमनोहंबुद्धीतिभूमिरापइतिचवदंतः एवंयदुभयात्मकंपुर्यष्टकंतावत्येवसु
षुप्तेयाविश्रांतिस्तस्यांसत्यांयददेता यः सुषुप्तावस्थायाःबोधलक्षणोभावरूपेकर्मचक्रियाशक्तिस्वभावं तेसौ
षुप्तंमलेनहिप्रमातासमःकलयात्वसमः इवातत्रनिमज्जनेनसुषुप्तसमस्तस्याभावःकर्मवेतितत्रशून्यसौ
षुप्तेनकिंचिद्यतिरिक्तंवेद्यमितिमायीयमलाभावादपवेद्यंतत् प्राणसौषुप्तेतुस्पर्शकृतस्यसुखादेःसंवे
दनाभावान्मायाख्यमस्तिमलमितिसंवेद्यंतत् एवंगाढागाढसुषुप्तद्वितयवत्प्रलयोपिमंतव्यः सपरंदेहादि
प्रध्वंसात्तदयकृतश्चिरंतनकालस्थसुषुप्तंतदेहाद्यनादरकृतमचिरकालंचेतिविशेषः तत्रापिश्रमकृतंत
न्निद्राधातुदोषकृतंमूर्छाद्रव्यकृतमदोन्मादादिसंतानंत्रयकृतंसमाधिपरिपाट्यवांतरभेदाः केचित्तुसमाधिरूपं
संवेद्यमन्यदपवेद्यमितिप्रपन्नाः ॥ नन्वेवंस्फुटवेद्यपदविनिर्मुक्तासुषुप्तावस्थाऽलक्ष्यस्वप्नजाग्रद्दशयोस्तस्फुटवे
द्यावभासयोर्योगिन्याः कोभेदइत्याशंकांशंकाकुद्दयेनभेदमाह ॥ मनोमात्रपथेप्यक्षविषयत्वेनविभ्रमात् स
ष्टावभासाभावानांस्वप्नस्वमपदंमतं सर्वाक्षगोचरत्वेनयातुबाह्यतयास्थिरा सृष्टिःसाधारणीसर्वप्रमातॄ ७३

णांसाजागरः ॥ बाह्येंद्रियाधिष्ठानानि तावच्चक्षुर्गोलकादीनिनिमीलितानिनिद्रायमाणस्यलक्ष्यंते चतेषु
निमीलितेषुबाह्येंद्रियग्रहणव्यापारोदृष्टः तेनस्फुटएवमनोमार्गेरूपस्पर्शादयोभावाग्रहणस्मृदितेनस्पष्टे
नवपुषाभासनयोग्याः परमेश्वरेणसृज्यंते नत्वणुना निष्टस्यैवदर्शनादिष्टस्यापिदेशकालांतरादियोगेनस्था
तएवमनोमात्रस्थितत्वादेवतत्प्रमात्रेतरसाधारणीयंसृष्टिः यत्तुतत्रबाह्येंद्रियविषयत्वेप्रमात्रंतरसाधारणंचच
कास्ति तद्यद्यपियावज्ञाति तावत्तथैवतथाप्युत्तरकालेप्रबुद्धस्यनतथेतिपरामर्शेनतद्रूपंनि लत्वेनावभाती त्वे
सं. तिभ्रांतम् यानि हि स्वप्नमात्रेतराणिस्वप्नेन्द्रियाणिचभांतितानिप्रबोधकालभाविभिरेवचतैरभिन्नानीतिनि
श्चयः प्रबोधकालेचनतथेतिनिश्चयात्तद्बाधात्मिरूपासैव तेनोभयमपिभ्रांतमुच्यते भ्रांतत्वमेवचास्थैर्यं
एवमिंद्रियाविषयत्वेनैवसाधारणत्वमात्रिमं विभ्रमेणैवचास्थैर्यमितिखंडंतत्तज्जाग्रत्वेतियोगिधर्म
निरूपणावसरेपिनदर्शितं एवंभूतायासृष्टिसाद्यशोःस्वप्नसमयेभावात्स्वप्नपदंस्वप्नकालेविषयइतितथा
भूतविषयेप्रमातृत्वंपशोःस्वप्नावस्थेतियावत् प्रत्यग्रहणंबाह्येंद्रियदशकस्योपलक्षणं प्रवृत्तवाह्यातरा
वंच. द्विषयेसर्वप्रमातृसाधारणेनिश्चयात्मत्याबाधाविरहितयापारमार्थिकत्वेनचकास्ति ततएवस्थैर्यंविष
यस्यसासृष्टिःपशोर्जागरः तद्विषयप्रमातृत्वंपशोः जागरा वस्थेतियावत् यावच्चात्महनिस्थैर्येनिश्चयस्यचका
स्तितावज्जागरा तन्मध्यएवनिश्चयात्महानिनिर्मूलनात्स्वमइत्यवभाससमारत्वाद्धस्तुतोस्वप्नेपिदीर्घेयत्रस्वप्नां

ई॰ प्री॰ ७८

तदेतत्तदेव तथा जाग्रदेव जाग्रदभिमतमपि वा दीर्घदीर्घकालान्तरे निश्चयात् उच्छमिति रोधात् जाग्रदन्तरापेक्षया स्वप्न एवेति
मन्तव्यम् प्रसंगात्तु स्वर्गादेर्यत् प्रदर्शनेन तदवस्थातः प्रभृति उपादेयत्वं सूचयति ॥ हेयात्मीयं प्राणादेः प्राधान्या
त्कर्तृतागुणो उदानोपचये प्राप्य स्वावेशः स्वाद्वियोगजः ॥ तत्रायं प्रमाता त्यागोपादानतदिच्छाप्रयत्नात्मकं परि
च्छेद्यं प्राप्य पतितदेवास्य हेयतया भाति स चास्य स्वावेशः स्वयोगवैचित्र्येणैव कृतः तेष्वन्तदवस्थात्रये संभवति यतः
कर्तृतारूपं स्वात्मविश्रान्त्यतत्स्मि स्वलक्षणमात्रं देकत्वं नेयत्वं मयं वपुः तत्प्रदा प्राणादिहृत्निष्ठत्वपुर्यष्टक
देहादि भूमि गुणतामभ्येति तत्तस्मिन्भूतीभूते प्राणादेः प्राधान्यं स्फुरति तथा च तस्य हि रूपस्य यथा यथा ह्या
निस्तथा तथाहंः स्वोपचयः यथा यथा किंचिदुन्मज्जनं तथा तथा स्वोपचयः तथा हि भुक्तादिकाले प्राणस्थे
बोद्धेकाहंः स्वत्वनिमित्तस्यान्याभावाद्देहत्वेदेकेन स्वमेवेत्यान्तस्यमर्दने देहप्राधान्यप्राधान्येसं तत्ख्यत्स्वसमावेशान
न्तन्तस्य तत्कालेहंः स्वानुदय एव यदाह दुर्बलोपि तदाक्रमेति प्राज्ञादयेदुभुक्ताचेति एवं प्राणादेः प्राधान्ये क
र्तृतायां गुणभावेस्वावेशः स्वैर्वेचित्र्यशतयोगः प्रयासभूमि रिति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु प्राणादिप्राधान्यं कर्तृतान्य
स्यभावश्चास्तीति तद्द्वयं हेयमेव कर्तृताप्राधान्योन्मेषात्तु तुर्यरूपात्प्रभृति तत्स्थैर्यपीतीतदर्शं तत्प्रपादेयमेकरसा
नंदघनस्वभावलाभ उपादित्साजिहासावेव च पश्यपरिश्रमप्रशमादिरितितात्पर्यम् ननु प्राणादिप्राधान्यं हेयता ति॰
योकारणमुक्तं तत्र जाग्रदादिविषय एव तत् हि तर्यादौ तदभावात् समावेशोन्यानानु पतिरिति श्लोकद्वयेन परि ६४
पि॰

कृत्यमृगमतत्रेविविद्धियपूर्णसंउद्भवन्निष्ठाउःसौषुप्तमिति उद्धूप्राण्यापानयेदच्छेदविसृत्तिः

हरति श्लोकाभ्याम् ॥ प्राणापानमयः प्राणः प्रत्येकं सुप्तजाग्रतोः तच्छेदात्मा समानाख्यः सौषुप्ते विषुवत्त्विव मध्ये
र्ध्वगाप्युदानाख्यस्तुर्ये सोग्निमयः विततानाकलं श्रेष्ठो व्यानो विश्वात्मकः परः ॥ प्राण इति प्राणनरूपाजीवा
त्मस्वभावायेयं चिद्रूपस्य स्थितिस्सा तावत्सामान्यपविसंहरूपा देहप्राणादेश्चेतनस्य चेतनायमानतासंपादना
त्मिका हमिति स्वातंत्र्यारोपसारा सती विकल्परूपपरामर्शमयी सैव प्राणः इति विशेषसंज्ञात्मना यं च रूपतां भज
ते तत्र किंचिज्जहातीकविन्यतेती तदिदं विशेषद्वयं जाग्रति तावत्स्फुटमेव देहात्मस्य विषये विश्रान्ते स्वा
तोपि देहे स्मृत्यादौ वा ग्रन्थं तत्र एवं वेद्ये विश्रान्तेः प्राणापानयोः स्वस्पष्टत्वात् स्वप्नेपि तद्द्वयमस्त्येव स्वपतो
पि हि प्राणापानौ निर्गमप्रवेशात्मानौ स्फुटमेवापरेणलक्ष्येते स्वयमेव च वेद्यसंवेदनात् त्यागोपादानरूपा
स्थितिः संवेद्यत एव तेन प्राणेनाप्राणापानविशेषद्वयमयी जाग्रति तथा स्वप्नेपि सूक्ष्मः तदेव तु यदा सन्त
तं सुषुप्तं भवति तदा सुषुप्तः प्रमाता तत्सौषुप्तं पदं तद्द्विविधमपि समानरूपं विशेषं प्राणोपि स्वीकरोति स च
ये तावत्सुषुप्ते यत्र प्राणापानसंचारो लक्ष्यते तथापि तयोः मध्ये या विश्रान्तिः कंचित्कालं तदात्मा सकल
रसादिवर्गस्याधारतयैव समानीकरणव्यापारात्मा तत एव तत्स्यविकासदानाद्दग्नपीतन्नरसकारी समा
नो दिनरात्रिरूपयोः प्राणापानयोः कंचित्कालं साम्याद्विच्छेदात्तु विषुवत्कालतुल्यः विषुंव्याप्तिं समानीक
रणमर्हतीति तदहमिति वृत्तिः उपमानवचनेरेव च वायुयत्नमुक्तौ निवतश्रुतिप्रयोगात्राद्धिम्यायसिद्धं न वाच्य

ई. टी. ७५

तिकं विशेषं वादिनश्चाविनष्टत्वाधिकत्वलक्षणं सन्नतिशेषयति प्रविरतमिति प्राणरीविषुवत् तत्र च विषुवति वि
क्रियमानस्य प्राणापानस्य संस्काररूपतया सद्भावः सैव हि किञ्चिद्देवेन तत्सर्वात्मना नाशो लीनत्वक्रमस्य सत्त्वात् ततश्च
दानादानयोर्बीजरूपतास्य शेषयति च सर्वःप्रलयाकलोन्तःपञ्चवर्गः यदा तु सा प्राणना हृदिः वामदक्षि
णमार्गौ विलीनभावयन्ती मध्यरूपेण ऊर्ध्वे न प्रवहति तदा न च वहत्वं [illegible] सकलस्य भेदस्या
भेदसारस्यानतालक्षणं विलापनमात्रं प्रानस्येव सर्पिषो विध्वतीतदा नष्टनिर्विज्ञानाकलाद्यारभ्य सदाशि
वान्तम् सा च तुर्यात्मिकादशमायोर्ध्वेहि विज्ञानाकला [illegible] तितनःप्रभृति भेदगलने प्रवर्तते विलीने तु भे
देसर्ववेद्यराशिरूपं प्रभूतभुवनवर्गात्मकदेहव्यापनरूपेण निर्व्यानरूपा विश्वात्मकपरमशिवो चितात्त प्राण
ती यानरूपा प्राण एवं प्रमाता प्राणापानरूपः समानरूप उदानरूपो व्यानरूपश्चेति सामानाधिकरण्यात् वि
ज्ञानाकलस्याशेषमंत्रस्य सैव र्गापेक्षयाईशस्य सदाशिवेश्वररूपतया यो सावितिसतदा न पतङ्कं भवति य
द्यपि तुर्यं तदतीतयोर पि प्राणनान्यथा जीवत्वस्यानुपपत्ते: तथापि भेदोपसंहारेण भेदवि
श्रान्तिप्राधान्यादनयोः सुखडः ख्यादिवैचित्र्यायोगादेकत्वेन स्वात्मकपरमानन्दमयत्वेनोपादेयत्वेन वस्वमाते विश्राम्भाउ
तसंस्काररूपत्वास्फुटवेद्यांशास्य स्फुटवेद्यावभासरूपस्य भेदस्याविर्यमानत्वाद्यास्ति सुखडः ख्यादिवैचित्र्यमिति
हेयत्वेनैवेति युक्तमुक्तं हेयात्तुर्यामित्यादि भगवतश्च विश्वशरीरस्य प्राणापानसमानोदानव्यानरूपतया एव ७५

सकलशतोज्ञासप्रवेशप्रलयाकलविज्ञानाकलादिवर्गसदाशिवरूपता इत्यनेन दर्शिते यथोक्तं षड्विंशदा
त्मके विश्वं शम्भोः प्राणादि शक्त्यय इति ॥ इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्रत्यभिज्ञाविम
र्शिन्यामागमाधिकारे तत्त्वनिरूपणं द्वितीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायमागमाधिकारस्तृतीयः ॥ अनन्तमान
मेयादिस्वैचित्र्याभेदशालिने आत्मानेयः प्रथयते भक्तानां तं स्तुमः शिवं ॥ एवं स्वसंवेदनोपपत्त्यागमसिद्धम
त्र्येण हेश्वररूपमात्मस्वरूपं यदधिकार [illegible] वितत्य निर्णीतं तदेव संक्षेपेणाशिष्यबुद्धिषु निवेशयितुमागमार्थ
संग्रहं श्लोकाष्टादशकेन दर्शयति स्वात्मैव सर्वजन्तूनामित्यादिनोत्पलेनोपपादितेऽस्मिंस्तेनैकेनाह्निकेन तत्र
श्लोकेन पारमार्थिकं स्वरूपमुक्त्वा श्लोकनवकेन बंधस्वरूपं प्रमातृप्रमेयतत्त्वदर्शनदिशा सप्तकेन प्रत्यभिज्ञा
त्मकं मोक्षं तत्रं श्लोकेनोपसंहारं दर्शयतीति तात्पर्यम् ग्रंथार्थस्तु निरूप्यते ॥ स्वात्मैव सर्वजन्तूनामेक एव
महेश्वरः विश्वरूपोऽहमिदमित्यखण्डामर्शबृंहितः ॥ इह जडस्तावच्चेतननिमग्न एव भाति इदमिति हि जडाप
रामर्शो हि सा संवित्परामर्श एव विश्राम्यति ततश्च जडानि रात्मान इति जीवा एव जीवाः स्वात्मानस्तेषां च महेश्वर
एव स्वात्मा स एव च महेश्वरो न त्वन्यः कश्चित् यतः संवित्स्वभावोऽसौ संविदश्च न देशेन कालेन स्वरूपेण कोऽपि भेदः
कामं देहप्राणबुद्ध्यादयो भिद्यंतां ते तु जडतया चेतननिमग्ना एवेत्येक एव चिदात्मा स्वातन्त्र्येण स्वात्मनियतो विश्व
ह रूपेण भासयति ततो महेश्वरोऽन्तर्गणितामिदंताकृत्वा परानुन्मुखस्वात्मविश्रान्तिरूपाहंविमर्शपरिशीलनत एव सः

नि.

ई. र्वेत्तृत्वसर्वकर्तृत्वेनास्य यत्तोयपायो विचित्रबुद्धिकर्मेन्द्रियविषयेद्रियथा तत्तत्कर्तृत्वेपकर्षो वात्मनस्तथाद्रिन्द्रिय
टी. स्थानीयरूढ्देवत्नसहस्र विषयस्वभावराशेर्यज्ञानेकरणे च तदेकत्र चिदात्मनीति । ननु यदेकमेवायं महेश्वररूप
७५ स्तात्माकस्मादिहविबोधय वेमोचनायाय मन्त्रमइत्याशंक्याह ॥ तत्र स्वस्य प्रेदंभागे बुद्ध्यादिग्राहकात्मना ग्रहेकारप
रामर्शपदं नीतमनेन तत् ॥ न त्वेवं स्वात्मनि महेश्वरे स्थिते तस्मिन्नेव प्रकाशरूपे स्वात्मदर्पणे तेनैव परमेश्वरेण
स्वातंत्र्याद्रावत्स्वः संकोचप्रः सत्वदंभागस्तन्मध्ये यदेतद्बुद्धिप्राणदेहरूपमिदं तया वेद्यं तद्भिन्नस्य वेद्यस्य ग्राह
स्त. कतया समुचितमिदंभावाभिभवाप्रभविस्तत्वा तदेकेनाप्रेर्णेनाहंभावेन परामर्शेन भासमानं च कालिस्त्र इदं देव
दर्शाहं चेत्यइति २ नन्वेवमप्यस्तु तथापि कस्यवं धर्मईश्वरव्यतिरिक्तो हि कोन्योस्ति तदेतत्परिहर्तुमाह ॥ सत्वर
पापरिस्तानमयोनेकः प्रमाणमतः तत्र स्वस्योक्तियानंदो भोगो दुःखमात्मकः ॥ सत्यं परमार्थतो न कश्चि
द्वंधः केवलं स्वस्मादनन्तरात्मातेयाद्यदा स्वात्मानं संकुचितमवभासयति स एव तदा स्वस्वरूपस्वरूपस्यांदप
रिस्तानेभासमानत्वेप्यपरामर्शरूपेन देवकारणत्वेन प्रकृतेयस्य संस्पर्शणत्वात्ख्यातिमात्रेतत्त्वः पुरुषश्चोच्यते स्वतय
वानेकः तत्र देहप्राणबुद्धिविशेषेण संकोचग्रहणात् स च प्रमाभोक्ता संवंधं भोगलक्षणमनुभवति भोगश्च
नाम तस्यैव कल्पितो क्रियानंदो कल्पिता क्रिया दुःखं विरुद्धोहि प्रकाशाप्रकाशावोचलरूपं दुःखमुच्यते प्रकाशरूप
चसत्त्वं सत्त्वेतमस्तु प्रकाशरूपो मध्ये विश्रामः प्रलयस्थानीयः ३ ननु स्वभावित्वेनेन किंन्यवच्छेदो किंचसंग्रहः ७६

मित्याह ॥ स्वांगरूपेषु भावेषु पत्युर्ज्ञानं क्रिया च या माया तृतीये ते एव पशोः सत्त्वं रजस्तमः ॥ विश्वरूपस्य भग
वतः स्वरूपभूत एव विश्वत्रयः प्रकाशो यश्च विमर्शस्ते ताविज्ञानं क्रिये रूपत्वपरामर्शापरित्यागेनैव तत्र यद्भिन्नतया स्व.
पि विमर्शनं स्वरूपपरामर्शेप्येव विश्रान्तमहमिदमिति सदाशिवेश्वरपरमार्थ्यं सा भगवतो माया शक्तिः तायताः
तिस्त्र शक्तयो भगवति नैसर्गिक्यो हि ज्ञाः स्वरूपापरित्यागेन तु भिन्नेषु भावेषु ज्ञानं क्रिया च इदमेव भिन्नत्वेप्रकाशविमर्शस्व
न्यत्वमिति पशोः प्रकाशः प्रकाशाप्रकाशो प्रप्रकाशस्थितिक्रमेण सुखदुःखमोहलक्षणानि प्रकाशक्रि
यानियमशीलानि सत्त्वरजस्तमांसि ननु चैवं सति पशोः परमेश्वरस्य ज्ञानक्रियामाया अव्यतिरेकिन्याः शक्ति
यश्चोच्यन्ते तद्वत्पशोः सत्त्वरजस्तमांसि प्रसज्यन्ते व्यतिरिक्तानि च तानि गुणत्वाद्गुणत्वेन तदेतत्कथमिति सं
शयं शमयति ॥ भेदस्थितेः शक्तिमतः शक्तित्वं नापदिश्यते एषां गुणानां करणकार्यत्वपरिणामिनाम् ॥ प्प.
सत्यमेवं स्याद्यदि भेदप्रदानं भवेत् भेदव्यवहारस्त्वयं विचार्यते तत्र च चिन्मात्रसंकुचितस्वभावः पुरुषो नास्यैव स
र्गिकं भावविषयं प्रकाशानादिरूपं सर्वदा तत्संसर्गात् अपि तु न्यसंवेधकृतम् ततश्च तस्मात्पशोः शक्तिमत्ता
न शक्यमानाज्ञेदेन यत्तपतानि सत्त्वादीनि ततः शक्त्यो व्यतिरेकस्वरूप इति नोच्यते किं तु पकरणत्वाद्गुणशब्द
ते. च्यते ननु पुरुषात्किमिति भेदेनोच्यते उच्यते इह सुखदुःखमोहपरिणामरूपमेतत्करणत्रयोदशकं कार्य
दशकं च सत्त्वादि स्वभावत्वेनानुभूयते इति सुखदुःखमोहाः करणकार्यवर्गतादात्म्येन येयोयदि पुरुषस्य

ई. पितादात्म्यभंजेरेस्तर्हि पुरुषः कार्यकारणपर्यंतस्थितिमयः संपन्नः परिणामश्च इह स्थितः इति स्वातंत्र्यशात्मा पुरु
टी. षो विश्वरूपः इत्यायातम्‌ तथा च न कश्चित्पुरुष ईश्वर एव तस्मादप्रत्यभिज्ञानमयपुरुषस्वरूपविचारे सत्त्वादेयो
७७ भिन्ना एवेति स्थितम्‌ ५ ननु ज्ञानादीनि कथं सत्त्वादिरूपाणि पशोः प्रतीत्याह ॥ सत्त्वानंदः क्रियापत्युस्तदभा
वोऽपि सा पशोः दुःखात्मा तदज्ञोऽतः स्वेच्छे विसत्त्वतमोमयम्‌ ॥ इह तावत्पतिर्विश्वस्यावभासनेनैव विश्वोत्तीर्ण
त्वस्थादिना पालयिता स्वप्रकाशस्वभावस्तस्य विश्वपतेर्या सत्ता भवनकर्तृता स्फुरत्तारूपा पूर्वं व्याख्याता
सा स्फुरत्ता महासत्तेत्यत्र सैव प्रकाशस्य विमर्शाव्यतिरेकाद्विमर्शात्मकचमत्काररूपा सती क्रियाशक्तिरुच्य
ते परैरप्यत्यागेन स्वात्मविश्रांतिरूपत्वात्सैवानंदः तदेवं भगवतश्चिदात्मनैवेयद्रूपा पशोस्तु सत्त्वात्तद
...त्यानंदश्च तदाभावश्च संकुचितचिद्रूपत्वात्‌ तेन यासौ सत्त्वानंदभागस्तत्प्रकाशस्तदवहृतसत्त्वम्‌
यस्तदभावस्तदावरणमोहरूपं तमः ते एते सत्त्वतमसी नीलानीलवत्परस्परपरिहारेण यद्यपि वर्तेते तत्कार्यं
त्वकारणत्ववनमथाप्येकपरामर्शगोचरी कार्यधर्म्यपेक्षया चित्रपतंगसंगतनीलानीलात्मकरूपत्वायेना
न्योन्यमिश्रतयापि भातः अतो यो यं द्वयस्यात्मा मिश्रस्वभावस्तद्रजोगुणः अतएव प्रकाशाप्रकाशस्वरूपा
योः सत्त्वतमसो रक्तेषेणावस्थानमिति दुःखत्वम्‌ प्रियपुत्रादेरेकत्वतएव हि प्रकाशस्सुखम्‌ एकत्वतय
वहि प्रकाशो मोहः यस्तु कथं चित्प्रकाशो यथासव्याधिकदेहरूपतया नाभिमतया कथं चित्प्रकाशो

यथागंतगदकल्याणधर्मयोगितयाभिमतया तदेव दुःखत्वम्‌ अ... एव च पूर्वापरीभावसारः क्रियापर
मार्थः अत्रानुभवरूपतया स्तिप्रतीतो लोकस्यापि कल्पिताकल्पितरूपा यो अंतःप्रवेशाम्नस्य तथा हि नीलं
तावदकल्पितरूपा धियि विभाति नीलाभावस्तन्वेऽपि कल्पनाकल्पितो भासमानत्वात्‌ ताव्यवहार
परमार्थः तदुभयस्यामिश्रणात्तु नीलानीलं भात्विति नाम यत्तु अनुभव...रूपतन्नीलप्रतीत्यात्तावदकल्पितया
न विषयीकृतं तेन तत्कल्पितामनीलधियमनुधावेत्‌ अथ तां कल्पितां धियं नाविशत्यकल्पितया धिया विष
यीकृतं ते नीलमेव स्यादिति न पशोश्च तयोरस्ति गुणः अपि स्वार्थं पशोः सा सत्त्वा सत्त्वं तदभावस्तमो द्वयात्मा रज
श्चेति संबंधः ८ एवं तावत्पतिपशुरूपप्रमातृतत्त्वे संक्षेपेण निर्णीतम्‌ अथ प्रमेयतत्त्वं निर्णेतुं प्रत्येतावद्विश्वा
मिदं प्रमेयतत्त्वमिति निर्णेतुमाह ॥ येऽप्यसामयिकेदंतापरामर्शभुवः प्रभोः ते विमिश्रा विभिन्नाश्च तथा
चित्रावभासिनः ॥ इहाभासा एवार्था इत्युक्तं ते च परामर्शैकेन कदाचिन्मिश्रीक्रियंते यदा विशेषरूपता कदावि
द्विमिश्रा एव परामृश्यंते यदा सामान्यरूपता ते एते उभयात्मानोऽपि सामान्यविशेषात्मानोऽर्था असामयिकेना
कल्पितेनेदंभावेन सहजभेदपरामर्शरूपेणांगुलिनिर्देशादिप्रख्येन गोचरीकार्याः प्रभोरपि न केवलं संयो
ज्ञानबलादेर्यावदीश्वरस्यापि तथा तेन सामान्यविशेषप्रकारेण चित्रतयावभासंते चित्रत्वं हि तयोः यन्मिश्र
त्वे अमिश्रत्वे च युगपदेकाहंताविश्रांतं भाति निरीश्वरदर्शने योऽभावो स्वसंतरीयकत्वेन संवित्संकोचरूपं निषे

ध्यानपरत्वेनार्थमात्ररूपं प्रत्यक्षं संवित्प्रकाशेनैव प्रकाशमानं अहंता निषेधयामसामयिकीमिदंतामुल्लासयति १
एवं तावदीश्वररूपस्य परमशिवस्य प्रमेयतत्त्वं परमशिवेन भगवता प्रमेयकथैव कथमुन्निद्रेति प्रमेयकथोन्यापकत्व
मेव भगवतः सदाशिवेश्वरत्वमतो भुजायमानं प्रति कीदृक्प्रमेयस्फुरणमतत्र इति संदेहमपोहते १ श्लोकत्रयेण ॥
तेनाभिन्नावभासार्थाः प्रकल्प्याः प्रत्यगात्मनः तेन हि भिन्नसंज्ञाभिः स्मृत्युत्प्रेक्षादिगोचरे तस्यासाधारणीः
सृष्टिरीशसृष्ट्युपजीविनी सैषाप्यज्ञानतया संसारैवेशशक्त्या तदात्मनः स्वविश्रांत्यवरोधायचलया प्राणरू
पया विकल्पक्रियया तत्त्वदर्शनैवेचिव्य विवृत्त्या ॥ ९ ॥ तु विशेषं योजयति प्रत्यगात्मनालिंग्य प्रमेयरूपाश्च
र्थानन्तीश्वरवत्कतयेनेतिभिन्नं इति मिश्रामिश्रतयाभियमानश्चाभासो येषामर्थानां ते विशेषसामान्या
त्मानोर्थाः प्रत्यगात्मनः प्रतिपुरुषमव्यामिश्रस्वसंवेदनावगमरूपस्यासंकीर्णाहंप्रकाशात्मनः प्रकल्प्या
विकल्पनीयः प्रतिप्राणिस्ववासनानुसारेण विभिन्नाभिः संज्ञाभिः प्रियोयंशत्रुरयमित्यादिकाभिर्भावनाविशेषा
नुसारेण तत्रादिचित्ररूपत्वादः स्वायुपयुक्ताभिः स्मरणोत्प्रेक्षणसंकल्पने प्रत्यक्षान्यत्र च विकल्पयोगेपतत्कृतं
भवतीति ईश्वरस्य विकल्पात्मकतामेतरेण स्फुटविमर्शविषयीभावादर्थाः पशोस्तत्त्वन्यान्यापोहनहेवा किं न
विकल्पे समारूढा लोकार्थाभवंति सांसारिकहानादानादिव्यवहारोपयोगात् इति नन्व विकल्पनेयावानेवा
र्थस्तावानेव विकल्पनेतत्को विशेषः प्रमेयस्य पतिपदृरूपतायामुच्यते तस्येति पश्चकर्तृकासृष्टिस्तेषाम ७८

र्थानामीशसृष्टानामुपरिवर्तिनी प्रत्यवतामीश्वरसृष्टिमुपजीवंतीमसाधारणी प्रतिप्रमातृविषयता तद्यथा इदं
दे॰ प्रियमिति येन सृष्टं तत्तस्यैव तथा नान्यस्य ननु यदि पशोरपि सृष्टिशक्तिरस्ति तदीश्वर एव सत्यमीश्वर एवासौ ननु
वं साधारणत्वं कस्मात् सृष्टेर्न भवति भवेद्यदि स्वशक्तिं परिजानीयात् यावता सा तस्यापरिज्ञाता परवशस्यैव सतो
रु॰ विकल्पक्रिया विकल्पनशक्तिरुदेति ननु केन सा तस्याप्यत इत्याह ईश्वरस्य परामर्शरूपतया शब्दराशिलक्ष
णस्य या शक्तिः स्वरूपविश्रांतिलक्षणा पारमेश्वर्यावरोधप्रयोजना ब्राह्म्यादिदेवताचक्रमयी तैस्तैः ककारादि
वर्णैर्वैचित्र्यैर्विचित्रतया यासौ विकल्परूपा क्रिया तस्य पशोरेकत्र निरूढाभावाच्चचला तेन मित्रमिदं शत्रुरयमि
त्यादि वर्णवैचित्र्यानुविद्धतया विकल्पनक्रियया तदात्मन ईश्वरस्वभावस्यैव पशोरसाधारणी सृष्टिः पंचदं
तेष्वपि वं क्रोह सीनभसिया वतीत्यपि विमिश्रतया विकल्पसृष्टिस्तानाभासानीश्वरसृष्टाने वोपजीवतीति सा
र्वापाशवी प्रत्ययसृष्टिरीश्वरसृष्ट्युपजीविनीत्युक्तम् नन्वेवं यदि पाशवी सृष्टिः संसाररूपा तर्हि पारमेश्वरी सृष्टिः
पशोः किं कुर्यादिति निर्णीयते ॥ साधारणोन्यथा येशः सर्गः स्पष्टावभासनात् विकल्पहानेनैकाग्र्यात्क्रमेण
श्वरतापदम् ॥ येश्वरः सर्गो द्विधा साधारणश्च घटादिरसाधारणश्चान्यथेति निर्दिष्टो हि चंद्रादिः तस्य च सामा
न्यलक्षणस्पष्टावभासनं नाम सोयं सर्गो यदा विकल्पहानक्रमेण तस्मिन्निर्विकल्पकपरिगृहीत वस्पष्टा १०
भेर्थे एकाग्रतमवलंब्याहमिदमित्यैश्वर्यपरामर्शपदं भवति तदा तल्लक्ष्यवदिहैव दृष्टिनिमेषोन्मेषपरिहारोपदे

शास्त्रिमाक्रमेणाभ्यासनात् तन्मयेन पशोः पशुत्वं प्रतिहन्तीश्वरत्वं च दर्शयति ।१ किं च योयं विकल्पसर्गः पाशवत्वकृत्सोपि
यद्यन्यथेति पूर्वोक्तरूपवैपरीत्येन परिज्ञातेयुः शाक्तापरिज्ञानतादात्म्यसम्भवति तदा सोपि साधारणपक्षप्रमापायनाभि
७५ चरणध्वात्यादिविकल्पः एवमस्तमंत्रस्य भावितोन्तःकरणस्य एवं विकल्पनिर्ह्रासेन निर्विकल्पकतो मात्मीभावे वि
म्यात्मसाक्षात्कारलक्षणः सप्रत्यय एव मोक्षो दर्शितः अधुना विकल्पनिर्ह्रासाभावेपि तं दर्शयति ।। सोहं ममा
यं विभवः इत्येवं परिजानतः । विश्वात्मनो विकल्पानां प्रसरेपि महेशता ।। न हि स्वात्मनामात्मा नाम पशुः कश्चिदन्यो
योपि हि अपितु परिगृहीतमायाख्याहंकारस्यैकस्यैव नाथः स एवाहं स चाहमेव तत्त्वतः कश्चित् अतो विकल्पा
स्वाहिरपि मम स्वातंत्र्यलक्षणो विभव इति एवं विमर्शे दृढीभूतेन सत्यपरिक्षीणविकल्पोपि जीवन्नेव मुक्तः यथो
क्तं शंकापि न विशंकेन तेनिःशंकत्वमिदं स्फुरमिति नन्वेवं बद्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रतिको भेदः उच्यते ।। मेयं सा
धारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते महेश्वरो यथा बद्धः पुनरत्यन्तभेदवत् ।। श्रीमत्सदाशिवेश्वरपदारम्भकर्मि
पर्यन्तप्रमातृवर्गापेक्षया यद्दृश्यमिति रूपं तदेवात्मतयाभिनिविष्टो मुक्तः तत्र च विश्वस्यापि प्रमेयं ममापि
मम प्रमेयं विश्वस्यापि प्रमेयं चेदं ममैवोपगृहीतप्रमेयात् समापि तथेत्यनेन क्रमेण परस्परतश्च प्रमातृवर्गाच्चाप्या
हृतं इत्येकरसाभेदविश्रान्तितत्त्वमस्य सर्वं परामर्शपदमुपैति बद्धस्य तत्सर्वमेतद्विपरीतमित्येकरसभेदविश्रा
न्तपक्षा सो ९ ननु सदाशिवेश्वरभुवि जीवन्मुक्तिपदे बद्धरूपपशुप्रमातृविषये च प्रमेयद्वैततातः परीक्षितः पर ७५

मशिवेन कथमसावित्याशंक्याह ।। सर्वथा त्वन्तरालीनानन्ततत्त्वौघनिर्भरः शिवश्चिदानन्दघनः परमाक्षरवि
ग्रहः ।। न खलु भाव तिश्री परमशिवे प्रमेयकथा काचिदस्ति तत्त्वौघस्य सर्वथान्तश्चिद्रूपतामात्रविश्रान्त्याली
नत्वात् तत्र स्वासावस्था संवित्स्वभावेन स्वात्मविश्रान्त्यानन्देनाकृत्रिमेण सार्गिकपरामर्शात्मकस्वात्मक्षर
लक्षणेन पक्षवना प्रविच्छिन्नरूपा यस्मात् स एव विग्रहवती भगवतो विश्वमयस्यानवच्छिन्नानुत्तरपातोलि
न प्रमेयकथा सर्वौघौघाणां पादि ते एवमधिकारवत्तच्छ्योकं यद्धस्तस्य फलमाह ।। एवमात्मानमेतस्य
सम्यग्ज्ञानक्रिये तथा पश्यन् यथेप्सितान् जानाति च करोति च ।। एवमितीश्वररूपमात्मानं च स्वा
व्यतिरिक्तं स्वात्मनः प्रमातृरूपे ज्ञानक्रिये च ज्ञानेनैवं भूतोयमात्मानं तु कारणादादिदर्शितं इत्यं च ज्ञानक्रियात्मस
व्यतिरिक्ते केवल इति परामृशन्यथेच्छमिति तत्तज्जानाति करोति च समावेशाभ्यासपरो तेनैव शरीरेण तत्पर
स्तु सति देहे जीवन्मुक्तः तत्पाते परमेश्वर एवेति ।१५ अस्यार्थस्य स्वप्रत्ययसिद्धस्यापि गुरुपरम्परोपदेशोपोद्व
लको वक्तव्यः शास्त्रदृष्टिर्हि दर्शिता आगमाधिकारेण ।१५ एवं गुरुतः शास्त्रतः स्वत एव दृढीकृतं वस्त्वा
भिप्रायेण गुरुपारम्पर्यं दर्शयति ।। इति प्रकटितो मया सुघट एष मार्गो नवो महागुरुभिरुच्यते स्म शिवदृष्टिशा
स्त्रे यथा तदत्र निदधत्पदं भुवनकर्तृतामात्मनो विभाव्य शिवतामयीमनिशमाविशन्सिध्यति ।१८ अस्मत्परमे
ष्ठिभट्टारकश्रीसोमानन्दपादैः शिवदृष्टिशास्त्रे प्रथममभिनवसर्वरहस्यशास्त्रान्तर्गतस्मान्निरूढत्वात्प्रसिद्धेवा

ई. स्वांतरचर्याप्रमाणयामादिक्लेशप्रयासकलाविरहात्स्वच्छलावहतः सर्वथा प्रकटतो परवादकलंकांशंकाथ्यसारणे
टी. ननीतः यत एवं शास्त्रगुरुस्वप्रत्ययसिद्धोयमर्थस्तदितितस्मादत्र प्रमेये पदे परामर्शो विश्रमयन्निष्प्रकर्षलक्षण
८. मैश्वर्यमात्मनो विभाव्य दार्ढ्येन यदि परामृश तितत्परामर्शमात्रादेवतावज्जीवन्मुक्तो भगवान् शिव एव यथोक्तं
परमेष्ठिपादैः एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः ज्ञातो शिवत्वेतत्रस्य प्रतिपद्याहढ्यात्मना करणेन ना
सिद्धस्यकापि भावनयापि वा सकृज्ज्ञाते सुवर्णे किंभावनाकरणं व्रजेत् सर्वथापि तत्तुमात्रादितल्पद्वार्ढ्ये नस
त्यते स्यादि तांत विभावयत्यनिशमाविश्रान्तिशरीरप्राणबुद्धिमूलेभ्यो न्यतमं हृदयं सर्वदा तत्रैव निमज्जयति
प्रविरतं ततो तां विभूतिं पर विभूतिपर्यंततो लभते न तु यथात्माख्येवस्तु तदेव तर्हि तत्प्रत्यभिज्ञातानभिज्ञा
तयोरविशेषः नहि वीजमप्रत्यभिज्ञाते सति सहकारिसाकल्ये नांकुरं जनयति तकथात्मप्रत्यभिज्ञानेनेति
वैंधः उच्यते द्विविधार्थक्रिया ज्ञानांकुरादिका प्रमातृविश्रान्तिचमत्कारसाराच प्रीत्यादिरूपा तत्राद्यासत्यप्र
तिभिज्ञाते नापेक्ष्यते द्वितीया तु तदपेक्षत एव इदं चेयमस्मीश्वर इत्येवंभूतचमत्कृतिसारा परापरसिद्धिलक्षण
जीवन्मुक्तिविभूतियोगमयार्थक्रियेति इतिईश्वरप्रत्यभिज्ञानमत्रावश्यापेक्षणीयं न तु प्रमातृविश्रान्तिसारार्थक्रि
याप्रत्यभिज्ञानेन विना न ह्यासति च तत्रदृष्टेति केतडपलब्धमित्याशंक्याह ॥ तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्त रु.
न्व्याः स्थितोप्यन्तिके कांतो लोकसमानएवमपरिज्ञातो न रंतुं यथा लोकस्यैषतथानवेदितगुणः स्वात्मापि

८०

विश्वेश्वरो नैवालं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता ॥ यदा नायकगुणसंश्रवणप्ररूढानुरागा कामिनीत
दर्शनमेवपरमं मयादेयमाकांक्षंती दिवानिशमवशाहृदया दयितोपयाचितानीतस्याः दर्शयपायाचितानि हृ स नी.
म्प्रवणातिमदनले खहारकात्मावस्थानिवेदनानि वक्रर्वाणा विरहता मीभवज्ञाञ्जलिका तिष्ठति तदा तडपया
र्शू. चितवशाद कितमेव सविधवर्तिनि प्रियतमे वलोकिते तैस्तैरुत्कर्षविशेषैः परामर्शपदवीमगच्छद्भिरसाधार
णतामापादितेसंपन्नमपि तत्प्रियतमावलोकनेन सहृदयं पूर्णीकरोति तथा स्वात्मनि विश्वेश्वरे सततंनि
र्भासमानेपि तन्निर्भासनेन हृदयस्य पूर्णतामाधत्ते यतः सोपि स्वात्मा विश्वतत्त्वकर्तृत्वाद्यप्रतिहतस्वशक्ति
लक्षणपारमेश्वर्योत्कर्षयोगेन परामृष्ट इति भासमानश्च दाढितल्पहतोतोजातः यदा तु हृतीवचनात्तेल
क्षणाभिज्ञानाद्वा उपायांतराद्वा नानात्कर्षोल्लहृदयंगमीकरणेनामृशति तदा तल्लक्षणमद्भुतफलं न्यायेनैव
तावत्काममपि पूर्णतामभ्येति परिभोगाभ्यासरसेन विश्रान्त्यंतरापि लभते तदा दात्मनि गुरुवचनाज्ज्ञाना
क्रियालक्षणशक्त्यभिज्ञानादेवास्य पारमेश्वर्योत्कर्षोस्य हृदयंगमीभावो जायते तदा तल्लक्षणमेव पूर्णतात्मिका
जीवन्मुक्तिः समावेशाभ्यासरसेन विभूतिलाभ इति तत्प्रत्यभिज्ञैव परापरसिद्धिप्रदायिनी भवति ९ सर्वो
पकारकमिदं महाफलं शास्त्रं प्रसिद्धान्वयोगेन नामधेयप्रसिद्ध्या च तत्कर्षमरणद्वारेण जनितसंभावना
प्रत्ययलक्षणप्रवर्तकसंवेदनया जनं प्रवर्तयितं प्रतिनीशास्त्रनाम्ना चोपसंहारं दर्शयति ॥ जनस्यायत्नसि

ई॰ टी॰ ८१

ऽर्थमुदयाकरसूनुना ईश्वरप्रत्यभिज्ञेयमुत्पलेनोपपादिता ॥ यस्यकस्यापिजन्तोरितिनाजात्याद्यपेक्षा न
काचिदितिसर्वोपकारकत्वमुक्तम् प्रयत्नेनसिद्धिः परापररूपायथास्यादितिमहाफलत्वम् उदयाकरस्यसूनुः
श्रीमानुत्पलदेवोऽस्मत्परमगुरुरिदंशास्त्रंसमकार्षीदितितत्प्रसिद्ध्याजनः प्रवर्ततेइतिप्रवर्तनाद्वारेणासोऽनुग्र
हीतोभवतीत्युभयनामनिर्देशः इयमिति हृदयंगमतामुपपादिष्टानेरानीतेतिशिवम् इति ॥ तत्त्वार्थ
संग्रहाधिकारोनामतृतीयमाह्निकम् समाप्तश्चायमागमाधिकारस्तृतीयः ग्रादितः श्लोकः २५२ ॥
यथाभिनवगुप्तेनसूत्रार्थप्रविमर्शिनी रचिताप्रत्यभिज्ञायालेशोद्धृतिनिरभंगुरा वाक्यप्रमाणपदतत्त्वसदा
गमार्थ्याः स्वात्मोपयोगमभ्युपेतःकिलयांतिशास्त्रात् भोगमात्रमसौजलमयोऽम्बुजस्यपृष्ठेसुमकार्कमेकमि
हयोजयितुंदक्षमोऽन्यः ॥ आत्मानमनभिज्ञायविवेकंयोऽन्यस्त्रिच्छति तेनभोजेनकिंवाच्यंप्रश्नेऽस्मिन्कोभवा
निति ॥ इतिश्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितामहेश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविम
र्शिनीसंपूर्णासमाप्तेतिशिवम् ॥

८

2,250
3-6-69

Folias - 81
size - 20 x 35 cm.

NATIONAL MISSION FOR MANUSCRIPTS
MANUS DATA

DSO 00001 7285

Record No.	Organization / Individual 7285

Name of the Institution: Oriental Research Library, University Campus, Hazaratbal, Srinagar. Personal Collection	Communication Address: Department of Libraries and Research, Municipal Complex, Karanagar, Srinagar.

Title of the Text: Is'vara pratyābhijñāvimars'ni Other Title	Bundle No: 8 Acc. No./Manuscript No. 2250
Author: Abhinavagupta	No. of Folios 81 83 Pages 162
Commentary: yes	Size of Mss. 20×35 cm Material: Paper/palm leaf/birch-bark/cloth/leather/others
Commentator: NO	Missing portion NO
Language: Samskrit	Illustrations NO Complete/Incomplete
Script: S'ārdā	Condition: Good/bad/brittle/worm eaten.Fungus/Stuck
Date of Manuscript	Source of Catalogue: Descriptive/Hand list/Alphabetical/Index card
Key words: Saiva Dars'ana	Colour of Manuscripts: cream
Subject: Saivisma	Remarks: loose folios

19.04.06